

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΣΧΟΛΗ: ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΤΜΗΜΑ: ΔΙΕΘΝΩΝ, ΕΥΡΩΠΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ:

ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΔΕΟΥΣΑΣ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑΣ

ΣΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ, 2018

ΜΟΥΛΑΓΙΑΝΝΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ

A.M. 1216M009

Τριμελής Επιτροπή

Τσάλτας Γρηγόριος, Ομότιμος Καθηγητής (Επιβλέπων)

Μαρούδα Μαρία-Ντανιέλλα, Επίκουρη Καθηγήτρια

Καραγεώργου Βασιλική, Επίκουρη Καθηγήτρια

Copyright © Μουλαγιάννη Παναγιώτα, 2018

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτό το έγγραφο εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	
Λέξεις-Κλειδιά.....	
Μεθοδολογία.....	
Συντομογραφίες.....	
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ : ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ.....	11
I. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ.....	11
A. Νομικά Εργαλεία.....	11
1. Hard Law - Soft Law.....	11
2. Προοδευτική Ανάπτυξη και Κωδικοποίηση του Διεθνούς Δικαίου του Περιβάλλοντος.....	12
B. Γενικές αρχές του Διεθνούς Δικαίου του Περιβάλλοντος.....	14
1. Υποχρεωτικές αρχές.....	15
1.1 Πρόληψη της ζημίας.....	16
1.2 Προφύλαξη.....	19
1.3 Ο Ρυπαίνων Πληρώνει.....	21
1.4 Βιώσιμη ή Αειφόρος ανάπτυξη.....	22
2. Διαχειριστικές Αρχές.....	23
2.1 Το καθήκον Γνωστοποίησης.....	24
2.2 Το καθήκον Ενημέρωσης και Διαβούλευσης.....	25
2.3 Η Συμμετοχή του Κοινού.....	26
3. Αρχές ορθόνομης κατανομής.....	27
3.1 Διαγενεακή ισότητα.....	28
3.2 Κοινές αλλά διαφοροποιημένες ευθύνες.....	28
3.3 Η ορθόνομη αξιοποίηση των κοινόχρηστων πόρων.....	29
II. ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΥΘΥΝΗ ΕΚ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΚΩΔΙΚΑ.....	31
A. International Responsibility and Liability.....	31
1. Διεθνής Ευθύνη (International Responsibility).....	31
2. Διεθνής Αστική Ευθύνη ή Διεθνοποιημένη Αστική Ευθύνη (Liability).....	33
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΔΕΟΥΣΑΣ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑΣ.....	38
I. ΜΙΑ ΓΕΝΙΚΗ ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ.....	38
A. Έννοια και Περιεχόμενο.....	38
1. Μια ευέλικτη αρχή.....	38
2. Υποχρέωση εκ συμπεριφοράς.....	40
B. Νομολογιακό Προηγούμενο στο Διεθνές Δίκαιο του Περιβάλλοντος.....	45
1. U.N.R.I.A.A., Trail Smelter Arbitration (United States v. Canada, 1938, 1941).....	45
2. ICJ, The Corfu Channel Case (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania), 1949.....	46
3. ICJ, Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay), 2010.....	47
4. I.C.J., Case concerning the Gbasikovo-Nagymaros Project (Hungary v. Slovakia), 1997.....	48
5. I.T.L.O.S., The MOX Plant Case (Ireland v. United Kingdom), 2001.....	49
6. U.N.R.I.A.A., Proceedings pursuant to the OSPAR Convention (Ireland v. United Kingdom) (OSPAR Arbitration), 2003.....	50

7. U.N.R.I.A.A., Affaire du Lac Lanoux (Espagne v. France), 1957.....	50
8. Sandoz chemical spill (polluting the Rhine), 1986.....	51
9. The Gut Dam Case, 1965.....	52
10. The Cherry Point Oil Spill, 1972.....	52
11. The “Cosmos” Incident, 1978.....	53
12. U.N.R.I.A.A., Arbitration regarding the Iron Rhine (The Kingdom of Belgium v. The Kingdom of Netherlands), 2005.....	53
13. I.C.J., Costa Rica-Nicaragua Cases, 2015.....	54
14. U.N.R.I.A.A., Case concerning Land Reclamation by Singapore in and around the Straits of Johor (Malaysia v. Singapore), Reports of International Arbitral Awards, 2005.....	54
15. I.T.L.O.S., ‘Advisory Opinion ‘Responsibilities and Obligations of States sponsoring persons and entities with respect to activities in the Area’, 2011.....	55
16. U.N.R.I.A.A., The Bering Sea Fur-Seals Arbitration, 1893.....	56
17. I.T.L.O.S., The Southern Bluefin Tuna Case (New Zealand v. Japan, Australia v. Japan), 1999.....	56
18. I.C.J., Whaling in the Antarctic (Australia v. Japan: New Zealand intervening), 2014... ..	56
19. I.C.J., Nuclear Tests case (New Zealand v. France), December 20, 1974.....	57
20. I.C.J., Advisory Opinion on the Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons (France v. New Zealand), 1996.....	58
Γ. Διεθνή Περιβαλλοντικά Εργαλεία Διεθνούς Αστικής Ευθύνης.....	60
1. The Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, Including the Moon and Other Celestial Bodies, 1967.....	61
2. Convention on International Liability by Damage caused by Space Objects, 1972.....	61
3. International Convention on Civil Liability for Oil Pollution Damage, Brussels, 1969.....	62
4. Basel Convention of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and their Disposal, 1969.....	63
5. Convention on Biological Diversity (CBD), Rio, 1992.....	64
6. United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), Rio, 1992.....	66
7. Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer, Vienna, 1985.....	68
8. The Nuclear Liability Conventions	69
9. United Nations Convention on the Non navigational Uses of International Watercourses, 1997.....	70
10. The Antarctic Treaty, 1959.....	71
11. Directive 2004/35/CE of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on Environmental Liability with Regard to the Prevention and Remedying of Environmental Damage	72
12. Convention on Civil Liability for Damages Resulting from Activities Dangerous to the Environment (Lugano Convention), 1993.....	73
II. ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΩΣ ΕΝΝΟΜΟ ΑΓΑΘΟ	74
A. Περιβάλλον και Οικονομία	74
B. Το Δικαίωμα σένα καθαρό κι υγιές Περιβάλλον	77
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	79
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	

Περίληψη:

«Τα περιβαλλοντικά προβλήματα είναι χρόνια, πολύπλευρα, παγκόσμια στη φύση τους κι αλληλεπιδρούν σε πολλά κράτη με αποτέλεσμα η περιβαλλοντική ζημία να έχει περάσει από τη διμερή κρατική ευθύνη στη διεθνή συνεργασία»¹.

Η υποχρέωση των κρατών να μην προκαλούν ζημιά στο έδαφος άλλων κρατών πηγάζει από την αρχή της κυριαρχίας κι αφορά όλα τα απαραίτητα προληπτικά μέτρα, νομοθετικά, διοικητικά κ.τ.λ. Από τις εργασίες της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου, προκύπτει ότι η αρχή της δέουσας επιμέλειας πηγάζοντας από την πρόληψη, απαιτεί ένα πρότυπο μνείας από τα κράτη, τα οποία θα πρέπει να δρουν με προβλεψιμότητα αναφορικά με την πρόληψη ή την ελαχιστοποίηση του κινδύνου².

Το περιβάλλον αποτελεί τον ζωτικό χώρο του ανθρώπου αναφορικά με την επιβίωσή του και την ανάπτυξη της προσωπικότητας και του πολιτισμού του. Είναι σύμφωνα με τον κοπερράκη, *«...συνυφασμένο με το δικαίωμα στη ζωή και την ανάπτυξη»³* ενώ στη Σύμβαση της Unesco για την προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς του 1972, *«συναιρείται η παγκόσμια κληρονομιά με τη συνύπαρξη πολιτισμικής και περιβαλλοντικής διάστασης»⁴*.

Η περιβαλλοντική προστασία συνδέεται άρρηκτα με τη βιώσιμη ανάπτυξη και την ανάπτυξη των διαδικαστικών υποχρεώσεων εκ της δέουσας επιμέλειας⁵ κι απαιτεί τη συνεργασία των κρατών σε διεθνές, περιφερειακό και διμερές επίπεδο.

Λέξεις κλειδιά: Διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος, Δέουσα επιμέλεια, Διασυνοριακή ρύπανση, Πρόληψη, Ορθόνομη χρήση των φυσικών πόρων

¹ Όπως αναφέρει ο Shaw στο Bergkamp, L., "Liability and Environment, Private and Public Law Aspects of Civil Liability for Environmental Harm in an International Context ", Kluwer Law International, The Hague, 2001, σελ. 168

² "No Harm Rule and Climate Change", *Legal Response Initiative*, 24 July 2012, σελ. 5

³ Περράκης, Στ., (Πρόλογος) στο Τσάλτας, Γ., Ι., Κλάδη-Ευσταθοπούλου, Μ., " Περιβάλλον και Θαλάσσιος Χώρος, Εξελίξεις και Προοπτικές Προστασίας και Διαχείρισης του Θαλάσσιου Περιβάλλοντος, Διεθνής και Ευρωπαϊκή Διάσταση", Ι.Σιδέρης, Αθήνα, 2006

⁴ Τζιτζικώστα, Κ., Σταματούδη, Ε., Ζερβάκη, Α., Κόρκα, Ε., Παπαϊωάννου, Μ., "Η Σύμβαση για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς 40 χρόνια μετά, Μία Κριτική Αποτίμηση", (Επιμ.) Περράκης, Στ., Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2014, σελ. 10

⁵ Cassesse, A., (ed.), "Realizing Utopia, The Future of International Law", Oxford University Press, UK, 2012, σελ. 617

Μεθοδολογία: Η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε είναι εν πρώτοις η ανάπτυξη των ερωτημάτων εργασίας και η εύρεση της βιβλιογραφίας η οποία συμπεριλαμβάνεται στην εργασία. Από τη βιβλιογραφία που επιλέχθει, προέκυψε η ανάγκη αξιολόγησης των πληροφοριών και η κατηγοριοποίηση τους. Έπειτα από εκτίμηση των ποικίλων δεδομένων υπάρχει συναγωγή συμπερασμάτων κι ανασκόπηση των επιμέρους τμημάτων.

Συντομογραφίες:

AMAP = Arctic Monitoring and Assessment Programme

AZIL = American Journal of International Law

CCAMLR = Σύμβαση για τη Διατήρηση των Θαλάσσιων Ζώντων Πόρων της Ανταρκτικής

CRAMRA = Convention on the Regulation of Antarctic Mineral Resource Activities

CCSBT = Commission for the Conservation of Southern Bluefin Tuna

ΕΕ = Ευρωπαϊκή Ένωση

EZIL = European Journal of International Law

EIA = Environmental Impact Assessment

IAEA = Κοινή Σύμβαση για την Ασφάλεια

ICJ = Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης

ICSID = International Centre for Settlement of Investment Disputes

ILA = International Law Association

ILC = International Law Committee

ILCDA = International Law Committee Draft Articles

ILCDATH = International Law Committee Transboundary Harm

IPCC = η Διακυβερνητική Επιτροπή για την Κλιματική Αλλαγή

ITLOS = Διεθνές Δικαστήριο Δικαίου Θαλάσσης

IUCN = International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources

IUCN = International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources

NAFTA = North Atlantic Free Trade Agreement

OSPAR = Convention for the Protection of the Marine Environment of the North-East Atlantic

PCIJ = Permanent Court of Justice

UN = United Nations

UNCED = Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη

UNCLOS = Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για το Δίκαιο της Θάλασσας

UNEP = Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον

UNFCCC = Σύμβαση Πλαίσιο των ΗΕ για την κλιματική αλλαγή

UNRIAA = United Nations Reports International Arbitral Awards

VCLT = Vienna Conventio on The Law of Treaties

WHO = Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας

WMO = Παγκόσμιο Μετεωρολογικό Οργανισμό

Β΄Π.Π. = Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

ΓΣ = Γενική Συνέλευση

ΓΤΟ = Γενετικά Τροποποιημένοι Οργανισμοί

ΔΔΧ = Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης

ΔΕΚ = Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

ΔΘ = Δίκαιο Θάλασσας

ΔΝΤ = Διεθνές Νομισματικό Ταμείο

ΕΔΔ = Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου

ΕΔΔΑ = Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων

ΕΙΑ = Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων

ΕΟΚ = Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα

ΖΤΟ = Ζώντες Τροποποιημένοι Οργανισμοί

ΗΕ = Ηνωμένα Έθνη

ΙΔΔ = Ινστιτούτο Διεθνούς Δικαίου

Κατ.ΔΔ = Καταστατικό Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης

Κατ.ΔΔΔΔ = Καταστατικό Διαρκούς Δικαστηρίου Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης

ΜΚΟ = Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις

ΜΠΕ = Μελέτη Περιβαλλοντικών Περιπτώσεων

ΟΗΕ = Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών

ΟΟΣΑ = Οργανισμός για την Οικονομική Συνεργασία και Ανάπτυξη

ΠΔ = Προεδρικό Διάταγμα

Συνθ.ΕΕ = Συνθήκη Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΣυνθΕΚ = Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας

Χ.ΗΕ = Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι περιβαλλοντικές προκλήσεις που ταλανίζουν τον πλανήτη μας όπως η όξινη βροχή, η μείωση της στοιβάδας του όζοντος, η κλιματική αλλαγή, η απώλεια της βιοποικιλότητας, τα τοξικά κι επικίνδυνα προϊόντα κι απόβλητα, η μόλυνση των ποταμών, θαλασσών κι η εξάντληση των πόρων των γλυκών υδάτων, μπορούν να αντιμετωπιστούν μόνο μέσω της διεθνούς συνεργασίας κι η ρύθμισή τους έγκειται στο διεθνές δίκαιο και πιο συγκεκριμένα στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος. Η οικολογική αλληλεξάρτηση δεν περιορίζεται σε εθνικά σύνορα, αποτελεί μνεία όχι μόνο εγχώρια αλλά περιφερειακή, παγκόσμια⁶.

Το 1988, η ΓΣ του ΟΗΕ, στην απόφαση 43/53, κάνει λόγο για το «*Δόγμα του Κοινού Ενδιαφέροντος*» ή διαφορετικά "*Common Concern of Mankind*" κι αναφέρει ότι η κλιματική αλλαγή θα πρέπει να αντιμετωπιστεί από την ανθρωπότητα σα σύνολο. Χαρακτηριστικά, μιλάει για την προστασία του Παγκόσμιου Κλίματος για την Παρούσα και τις Μελλοντικές Γενεές της Ανθρωπότητας⁷, εισάγοντας σε συμμετοχική διαδικασία τα κράτη και τις ΜΚΟ αναφορικά με το κοινό αγαθό που είναι το περιβάλλον⁸.

Από το δόγμα αυτό, απορρέει η απαγόρευση της διασυνοριακής ρύπανσης κι η αρχή της ορθόνομης χρήσης των κοινών πόρων όπως και το καθήκον πρόληψης, έγκαιρης ενημέρωσης για την επέλευση διασυνοριακής ζημιάς, έννοιες που συμπλέουν με τη διεθνοποιημένη αστική ευθύνη και την προστασία των κοινών αγαθών⁹.

Είναι πλέον διαπιστωμένο γεγονός ότι η υποβάθμιση του περιβάλλοντος από την ανθρωπογενή δραστηριότητα, επηρεάζει την παγκόσμια ανάπτυξη και καθίσταται ευθύνη της ανθρωπότητας¹⁰. Η Παγκόσμια Επιτροπή για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, με τη μελέτη «Το Κοινό μας Μέλλον» το 1987¹¹, προέβαλε την αειφορία (sustainability), ως μία σύγχρονη απάντηση στο πρόβλημα των υλικών ορίων της οικονομικής μεγέθυνσης. «*Η αειφόρος ή βιώσιμη ανάπτυξη (sustainable development), έχει στόχο την ορθολογική διαχείριση των φυσικών πόρων, με τρόπο ώστε να καλύπτονται οι ανθρώπινες ανάγκες του παρόντος, ιδιαίτερα αυτές των*

⁶ Sands, P., "Principles of International Environmental Law", Cambridge University Press, (2nd ed.), UK, 2003, σελ. 3

⁷ United Nations, General Assembly, A/RES/43/53, 6 December 1988

⁸ Τσοκανάς, Ν., "Όψεις της αστικής ευθύνης για το περιβάλλον και διεθνές δίκαιο", Εκδ. Αντ. Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 2011, σελ.328

⁹ Ibid σελ.329-330, βλέπε επίσης Kiss, A., Shelton, D., "Guide to International Environmental Law", Martinus Nizhoff Publisher, Leiden/Boston, 2007, σελ. 14-15

¹⁰ Όπ. π. Τσοκανάς, Ν., "Όψεις ...", 2011, σελ.26

¹¹ Βλέπε Brundtland, G., H., "Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future", UN-documents.net, 20 March, Oslo, 1987

φτωχότερων στρωμάτων και του Τρίτου Κόσμου, χωρίς να υπονομεύεται η κάλυψη των αναγκών του μέλλοντος»¹².

Η Συνδιάσκεψη των ΗΕ στο Ρίο, το 1992, διεξήχθη προκειμένου να ενισχύσει την ανάγκη για βιώσιμη ανάπτυξη ενόψει των παγκόσμιων μέσων ενημέρωσης και του κοινού¹³. Η αρχή της προφύλαξης υπόκειται της βιώσιμης ανάπτυξης, καθορίζει ότι η αναπτυξιακή διαδικασία θα πρέπει να τερματιστεί και να αποφευχθεί αν προκαλεί σοβαρή και μη αναστρέψιμη περιβαλλοντική ζημιά¹⁴. Στο Ρίο, συνδέεται για πρώτη φορά η έννοια του περιβάλλοντος με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη. Υπάρχει στενή σχέση μεταξύ της προστασίας του περιβάλλοντος και της οικονομικής ανάπτυξης¹⁵.

Η αρχή sic utere tuo ut alinenum non laedas, «η χρησιμοποίηση δηλαδή του εδάφους μου κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μην παραβλάπτονται τα δικαιώματα τρίτων», σηματοδοτεί την ευθύνη κράτους¹⁶. Στο διεθνές δίκαιο γενικότερα, γίνεται λόγος για αντικειμενική ευθύνη, που εγείρει αποζημιώσεις, ενώ στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος, εξετάζεται η διεθνής αστική ευθύνη, όταν το κράτος δεν δρα όπως θα έπρεπε, με Δέουσα Επιμέλεια. Η παραβίαση της υποχρέωσης να ενεργεί ένα κράτος με δέουσα επιμέλεια, να λαμβάνει δηλαδή τα απαραίτητα και κατάλληλα μέτρα ώστε να μην βλάπτονται τα δικαιώματα τρίτων, μπορεί καθαυτή να εγείρει τη διεθνή ευθύνη κράτους.

Η αρχή της Δέουσας Επιμέλειας, είναι μία πολύ σημαντική αρχή στο δημόσιο διεθνές δίκαιο όπως και στα εσωτερικά δίκαια των κρατών, με πλείστες διοικητικές αναφορές. Πρόκειται για υποχρέωση που αποδίδει ευθύνη με εθιμική ισχύ, διέπει τις σχέσεις των κρατών μεταξύ τους και καταλαμβάνει ολοένα και μεγαλύτερη δυναμική στην πρακτική των κρατών και στην αντίληψη της διεθνούς κοινότητας. Η συγκεκριμένη αρχή, στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος συνδέεται στενά με την αρχή της πρόληψης και την αρχή της προφύλαξης ελλείψει επιστημονικής βεβαιότητας και τη διεθνοποιημένη αστική ευθύνη¹⁷.

Η παρέμβαση στους χώρους εκτός εθνικής δικαιοδοσίας όπως κι η ανάγκη διάσωσης των πολιτιστικών αγαθών που εμπίπτουν στη δικαιοδοσία ολόκληρης της διεθνούς κοινότητας, καθ'

¹² Κατσιμπρα, Ε., "Αειφόρος Ανάπτυξη", *Oikopress*, 08 Νοεμβρίου 2012, διαθέσιμο σε www.environmental.ntua.gr/uploads/k_8.pdf, (τελευταία πρόσβαση 08/05/15)

¹³ Wheeler, M., S, Beatley, T., "The Sustainable Urban Development Reader", Routledge, (3rd ed.), New York, 2014, σελ.79

¹⁴ Baumgartner, F.,R., Jones, B.,D., "Positive and Negative Feedback in Politics", διαθέσιμο σε <http://www.unc.edu/~fbaum/books/dynamics/ch1.pdf>, (πρόσβαση 24/05/17)

¹⁵ Διμέλλη, Δ., "Οι Διεθνείς Διασκέψεις για το Περιβάλλον", *Οικολογία των Πόλεων*, διαθέσιμο σε courses.arch.ntua.gr/fsr/.../Οι%20dieuneis%20diaskeceis%20gia%20to%20periballon, (τελευταία πρόσβαση 11/05/17)

¹⁶ Σαμιώτης, Γ.,Δ., Τσάλτας, Γ.,Ι., "Διεθνής Προστασία του Περιβάλλοντος, Τόμος Ι: Διεθνείς Πολιτικές και Δίκαιο του Περιβάλλοντος", Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1990, σελ. 142

¹⁷ Βλέπε "The Rio Declaration on Environment and Development", UNCED, Rio, 1992, αρχή 15

όσον αποτελούν την παγκόσμια κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας¹⁸, οι επικίνδυνες δραστηριότητες κι εγκαταστάσεις προκειμένου για την ανάπτυξη του ανθρώπινου τεχνικού πολιτισμού, κατέστησαν αναγκαία την επιβολή ορίων στην ελευθερία του ατόμου, πράγμα που οδήγησε στην ευθύνη από διακινδύνευση στην αστική νομοθεσία τον 20^ο αιώνα¹⁹.

Στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος, η πρόκληση περιβαλλοντικής ζημίας καθιστά αδικοπραξία, αν αποδειχθεί ότι το κράτος που προκάλεσε τη ζημία δεν έλαβε τα μέτρα που απαιτούνταν από τις περιστάσεις για να αποφευχθεί. Αρκεί η απόδειξη ύπαρξης ζημίας κι αιτιώδους συνάφειας. Δεν απαιτείται η δραστηριότητα να είναι διεθνώς άδικη²⁰. Πρόκειται για την αντικειμενική ευθύνη που εφαρμόζεται πρακτικά κι επί τω πλείστω στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος και θεμελιώνεται στο συμβατικό δίκαιο²¹.

¹⁸ Μίχας, Α., "Το σύστημα των κυρώσεων στο δίκαιο του περιβάλλοντος υπό το πρίσμα των σύγχρονων αξιώσεων προστασίας των περιβαλλοντικών αγαθών", Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2008, σελ. 193-198

¹⁹ Ibid, βλέπε επίσης Λαφτσίδου, Σ., "Αδικοπρακτική Ευθύνη από την προσβολή του περιβάλλοντος", Διπλωματική Εργασία στο Αστικό Δίκαιο, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη, 2013, σελ. 35-36, υπ.127

²⁰ Τρίμμη, Ε., "Η διασυνοριακή ζημία στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος: από τη διεθνή ευθύνη του κράτους σε συστήματα διεθνούς αστικής ευθύνης. Το παράδειγμα του Πρωτοκόλλου του Κιέβου και η συσχέτιση με την Οδηγία 2004/35/EK", ΠΜΣ Διεθνών Σπουδών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη, 2007, σελ. 18

²¹ Dupuy, P., M., "La Responsabilité des etats pour les dommages d'origine technologique et industrielle", *AJIL*, (Vol. 74, Is.1), 1980, σελ. 218-220, σελ. 218, βλ. επίσης Βλέπε House of Lords, John Rylands and Jehu Horrocks v. Thomas Fletcher case, United Kingdom, 1868, Η υπαιτιότητα ωστόσο μπορεί να υφίσταται ακόμη και εν απουσία αμελούς συμπεριφοράς, οπότε εφαρμόζεται απόλυτη ευθύνη (strict liability)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

I. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

A. Νομικά Εργαλεία

1. Hard Law - Soft Law.

Η προστασία του περιβάλλοντος στηρίζεται κατεξοχήν σε *hard law* νομικά εργαλεία νοώντας τα νομικώς δεσμευτικά συμβατικά κείμενα, διμερή, πολυμερή, και τις αποφάσεις των διεθνών οργάνων. Οι τελευταίες συνίστανται σπανίως, σε επίπεδο κυρίως ΕΕ κι αφορούν κανονισμούς κι οδηγίες²², ενώ οι πρώτες αποτελούν «*Σύμφωνα Uberrimae Fidei*», Ύψιστης Καλής Πίστης²³.

Τα συμβατικά περιβαλλοντικά καθεστώτα εν γένει, παγκόσμια και περιφερειακά, συνιστούν προϊόντα διαπραγματευτικής διαδικασίας, εκφράζοντας την κοινή βούληση των κρατών που με τη συμμετοχική τους συναίνεση, διαμορφώνουν, όπως χαρακτηριστικά γράφει ο κος Ραυτόπουλος, «ένα σχεσιακό πεδίο κανόνων, αρχών, προτύπων, διαδικασιών και διακηρυσσόμενων κατευθύνσεων, πολιτικών και εξειδικευμένων δράσεων που λειτουργούν διαρκώς και αποτελεσματικά χωρίς την ύπαρξη κεντρικής και εξαναγκαστικής εξουσίας που να επιβάλλει συμμόρφωση»²⁴.

Η διεθνής περιβαλλοντική διακυβέρνηση που προστατεύει και προάγει το διεθνές κοινό συμφέρον, συμπληρώνεται από τις μη νομικά δεσμευτικού χαρακτήρα αποφάσεις των διεθνών οργάνων, *soft law*, ενίοτε συστάσεις, οδηγίες, διακηρύξεις αρχών, προγράμματα δράσης²⁵.

Οι Συνδιασκέψεις που αποτέλεσαν σταθμούς ορόσημο στην εξέλιξη του κλάδου, είναι η Συνδιάσκεψη της Στοκχόλμης για το Ανθρώπινο Περιβάλλον (1972), η οποία μέσα από τη Διακήρυξη και το Σχέδιο Δράσης στα οποία απέληξε, υιοθέτησε κι ενεργοποίησε θεμελιώδεις αρχές. Σημαντικότερη εξέλιξη αποτελεί και η διαδικασία ίδρυσης του Προγράμματος των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον (UNEP). Δεύτερος σταθμός θεωρείται η Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (UNCED), που πραγματοποιήθηκε στο Rio de Janeiro το 1992. Είκοσι χρόνια μετά την πρώτη διάσκεψη, η ανάγκη ρύθμισης των προβλημάτων ήταν πια επιτακτική. Πιο πρόσφατα, η Παγκόσμια Συνάντηση Κορυφής για τη

²² Όπ. π. Σαμιώτης, Γ., Δ., Τσάλτας Γ.Ι., "Διεθνής Προστασία....", 1990, σελ.121-122

²³ Ραυτόπουλος, Ε., "Διαδρομή, Θεωρία και Γλώσσα του Διεθνούς Δικαίου, Αντικειμενισμός ή Διεθνές Κοινό Συμφέρον", Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014, σελ.236

²⁴ Ραυτόπουλος, Ε., "Συμβατική Περιβαλλοντική Διακυβέρνηση & Μεσόγειος ή Plus Ultra, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα", 2014, σελ.1-3

²⁵ Όπ. π., Σαμιώτης Γ.Δ., Τσάλτας Γ.Ι., "Διεθνής Προστασία....", 1990, σελ.122-123, βλέπε επίσης *Pulp Mills Case*, παρ. 5.66, Η αρχή της προφύλαξης αποτελεί μία *soft law* αρχή, που λειτουργεί συμπληρωματικά στην ερμηνεία των συνθηκών με βάση το άρθρο 31(3)c VCLT

Βιώσιμη Ανάπτυξη του Johannesburg (2002), στην οποία εδόθη έμφαση στη διαστρωμάτωση της βιώσιμης ανάπτυξης σε όλα τα επίπεδα²⁶.

Η ιδέα της προστασίας του περιβάλλοντος *per se*, ωστόσο, διακρίθηκε, για πρώτη φορά, στη γνωμοδότηση του Διεθνούς Δικαστηρίου σχετικά με τη νομιμότητα της απειλής ή της χρήσης πυρηνικών όπλων. Στην υπόθεση αυτή το Δικαστήριο κλήθηκε να γνωμοδοτήσει, κατόπιν αιτήματος της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών, κατά πόσον επιτρέπεται από το διεθνές δίκαιο, η απειλή ή χρήση πυρηνικών όπλων και αναγνώρισε την υποχρέωση των κρατών να λαμβάνουν υπόψη περιβαλλοντικές εκτιμήσεις κατά τη χρήση των όπλων αυτών²⁷.

2. Προοδευτική Ανάπτυξη και Κωδικοποίηση του Διεθνούς Δικαίου του Περιβάλλοντος.

Με βάση το άρθρο 38 του Κατ.ΔΔ, εκτός από τις συμβάσεις, στις κύριες πηγές του διεθνούς δικαίου περιλαμβάνεται και το έθιμο, η γενική πρακτική που γίνεται δεκτή ως κανόνας δικαίου²⁸. Στην υπόθεση *S.S. Lotus*, το δικαστήριο έκρινε ότι «Οι κανόνες του διεθνούς δικαίου προέρχονται αποκλειστικά από την ελεύθερη βούληση των κρατών, όπως αυτή εκφράζεται σε συμβάσεις ή από πρακτικές γενικά αποδεκτές ως δίκαιο...»²⁹. Εν ολίγοις, το έθιμο συνίσταται από την ομοιόμορφη πρακτική των κρατών, *state practice* και την πεποίθηση δικαίου, *opinio juris*³⁰. Αν κι ο δικαστής Antonio Cassese, στην υπόθεση του Λιβάνου, 2011, εξέφρασε ότι η κρατική πρακτική είναι ανώτερη της πεποίθησης δικαίου, ωστόσο ενδέχεται πολλάκις, η *opinio juris* να προηγείται της πρακτικής³¹.

Είναι σύνηθες, ειδικά στο δίκαιο του περιβάλλοντος, να προκύπτει πρώτα η κοινωνική ανάγκη, *opinion necessitatis*, που παράγει μια υποχρεωτική νόρμα νοώντας ανθρώπινη

²⁶ Γρηγορίου, Γ. Π., Σαμιώτης, Γ., Τσάλτας, Γ., "Η Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών (Rio de Janeiro) για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη. Νομική και Θεσμική Διάσταση (Παράρτημα: Τα Νομικά Κείμενα της Συνδιάσκεψης)", Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1993, σελ. 21, 80, βλέπε επίσης Τσάλτας, Γ. Ι., "Από τη Διακήρυξη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη στην Πολιτική Διακήρυξη του Γιοχάνεσμπουργκ για την Αειφόρο Ανάπτυξη", στο Τσάλτας, Γ. Ι., (Επ.), "Γιοχάνεσμπουργκ 2002: Το Περιβάλλον μετά τη Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για την Αειφόρο Ανάπτυξη", Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2003, σελ. 38, Ραυτόπουλος, Ε., "Όψεις της Διαδρομής του Διεθνούς Δικαίου του Περιβάλλοντος από τη Στοκχόλμη στο Γιοχάνεσμπουργκ (1972-2002)", στο Τσάλτας, Γ. Ι., (Επ.), "Γιοχάνεσμπουργκ...", 2003, *ibid.*, σελ. 75, 89, Γρηγορίου, Π., "Η Συμβολή της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη Διαμόρφωση Οικουμενικής Πολιτικής περί Βιώσιμης και Διαρκούς Ανάπτυξης. Η Εμπειρία της Συνδιάσκεψης των Ηνωμένων Εθνών στο Γιοχάνεσμπουργκ", στο Τσάλτας, Γ. Ι., (Επ.), "Γιοχάνεσμπουργκ...", 2003, *ibid.*, σελ. 106, Τσάλτας, Γ. Ι., "Περιβάλλον: Διεθνής Προστασία. Πολιτική, Δίκαιο, Θεσμοί", Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2017, σελ. 39, 64-100

²⁷ International Court of Justice, Advisory Opinion 'Legality of the Threat of Nuclear Weapons', International Court of Justice, 1996, παρ. 30, βλέπε «*environmental considerations*»

²⁸ Καταστατικό Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, Σαν Φρανσίσκο, 1945, αρ. 38

²⁹ Σαλωνίδης, Κ., στο Αντωνόπουλος, Κ., Μαγκλιβέρας, Κ., "Το Δίκαιο της Διεθνούς Κοινωνίας", Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2011, σελ. 35, Permanent Court of International Justice, *The Lotus Case (France vs Turkey)*, 1927, παρ. 48

³⁰ *Continental Shelf Case (Libya v. Malta)*, International Court of Justice, 1985, σελ. 13, σελ. 29, παρ. 27. Βλέπε επίσης *Nicaragua Case (Nicaragua v. U.S.A.)*, International Court of Justice, 1986, σελ. 14, σελ. 97, παρ. 183

³¹ Weatherall, T., "The Status of the Prohibition of Terrorism in International Law, Recent Developments", *Georgetown Journal of International Law*, (Vol. 46, No.2), 2015, σελ. 603-604

συμπεριφορά³², οπότε μιλούμε για *opinio juris sive necessitatis* κι ο συνδυασμός τους να οδηγεί στην πρακτική³³. Πρόκειται για το υποκειμενικό στοιχείο³⁴ της κοινής συνείδησης ή *opinio juris communis necessitatis*, όπως λέει ο δικαστής Cancado Trindade³⁵, ή σύμφωνα με τον κο Τσάλτα «την ψυχολογική διάθεση των κρατών να δεσμευθούν καταθέτοντας κι αναγνωρίζοντας την *opinio juris sive necessitatis*, ότι δηλαδή η εν λόγω πρακτική ενδύεται τη μορφή του κανόνα δικαίου»³⁶.

Η πρακτική των κρατών δε χρειάζεται να είναι μακροχρόνια, μπορεί η προοδευτική ανάπτυξη των soft law κειμένων, να οδηγήσει σε κωδικοποίηση νόρμας αναγκαστικού δικαίου, *jus cogens*³⁷, που σύμφωνα με το άρθρο 53 της Συνθήκης της Βιέννης του 1969, πρόκειται για κατηγορία επιτακτικής νόρμας που είναι αποδεκτή κι αναγνωρίζεται από τη διεθνή κοινότητα, σα σύνολο, από την οποία καμία παρέκκλιση δεν επιτρέπεται³⁸.

Με σκοπό λοιπόν την προστασία του περιβάλλοντος, έχει διαμορφωθεί ένα πλούσιο εθνικό, κοινοτικό και διεθνές κανονιστικό πλαίσιο που αφορά πρωτίστως στο δημόσιο δίκαιο, όπως για παράδειγμα το Ενωσιακό Δίκαιο (το άρθρο 130P της Συνθήκης της Ρώμης όπως έχει σήμερα τροποποιηθεί από τη Συνθήκη της Λισσαβόνας, άρθρο 191) και κανόνες που διέπουν την ενσωμάτωσή του στα διάφορα εθνικά δίκαια³⁹ καθώς και το διοικητικό δίκαιο⁴⁰ που ουσιαστικά πραγματώνει το δημόσιο συμφέρον⁴¹.

³² D'Amato, A., "Groundwork for International Law", *108 American Journal of International Law* 650 (Northwestern Public Law Research Paper No. 15-30), 2014, σελ..650, υπ.10

³³ Lepard, B.,D., Alumni, I., "The necessity of the opinio juris in the formation of customary international law, Discussion Paper for Panel on "Does Customary International Law Need Opinio Juris?", *University of Nebraska College of Law*, διαθέσιμο σε https://law.duke.edu/cicl/pdf/opiniojuris/panel_2-lepard-the_necessity_of_opinio_juris_in_the_formation_of_customary_international_law.pdf, (τελευταία πρόσβαση 16/09/17), σελ. 1-4

³⁴ *North Sea Continental Shelf Cases (Germany v Denmark and the Netherlands)*, International Court of Justice, 1969, σελ. 3, σελ.44, παρ. 77 και βλέπε επίσης *Nicaragua Case*, 1986, παρ. 99

³⁵ Sliedregt, V., E., Herik, Van Den L., "Introduction: The STL Interlocutory Decision on the Definition of Terrorism – Judicial Ingenuity or Radicalism?", *Leiden Journal of International Law*, 2011, παρ. 102

³⁶ Οπ. π. Τσάλτας, Γ. Ι., "Περιβάλλον...", 2017, σελ.114

³⁷ Ibid σελ. 115

³⁸ Convention on the Law of Treaties (VCLT), Vienna, 1969

³⁹ Καράκωστας Κ.Ι., "Περιβάλλον και Δίκαιο, Δίκαιο Διαχείρισης και Προστασίας Περιβαλλοντικών αγαθών", (3^η Έκδ.), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2011, σελ. 6

⁴⁰ Το διοικητικό δίκαιο μπορεί να περιλαμβάνει τους όρους και τις διαδικασίες που προσφέρονται για την πρόληψη κι αποκατάσταση περιβαλλοντικών ζημιών και για τον περιορισμό ή και την πλήρη απαγόρευση ρυπογόνων δραστηριοτήτων.

⁴¹ Όπως 39

Β. Γενικές αρχές του Διεθνούς Δικαίου του Περιβάλλοντος

Μέχρι το 1960, οι περισσότερες διεθνείς συμφωνίες σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος είχαν συναφθεί για χρηστικούς σκοπούς. Από το 1972 και μετά τη Συνδιάσκεψη της Στοκχόλμης, στόχος είναι ο περιορισμός των ζημιών στο περιβάλλον κι οι διεθνείς συνθήκες παραλλήλιζαν τις εθνικές νομοθεσίες που επιδίωκαν τη διατήρηση του περιβάλλοντος⁴².

Οι γενικές αρχές του δικαίου που αναφέρει το άρθρο 38(1)(γ) του Κατ.ΔΔ ως πηγή του διεθνούς δικαίου, στις προπαρασκευαστικές εργασίες του Κατ.ΔΔΔΔ, αναφέρονται ως αρχές «που αναγνωρίζονται και εφαρμόζονται στα εθνικά δικαϊκά συστήματα»⁴³. Αποτελούν νόρμες γενικότερης φύσεως που καθοδηγούν την κρατική συμπεριφορά⁴⁴ ή νόρμες γενικότερης εφαρμογής⁴⁵ που η κανονικότητά τους παραμένει γκριζα ζώνη⁴⁶ ή διαφορετικά κανόνες απροσδιόριστου περιεχομένου⁴⁷. Πρόκειται για τον αξιωματικό χαρακτήρα των αρχών, που υποδηλώνει τόσο νομικούς όσο και μη νομικούς κανόνες⁴⁸. Οι A.Kiss και D.Shelton υποστηρίζουν ότι προκειμένου οι αρχές να συμβάλλουν στην προοδευτική ανάπτυξη του διεθνούς δικαίου θα πρέπει να μεταμορφωθούν σε δεσμευτικές υποχρεώσεις⁴⁹.

Οι αρχές θέτουν το *rationale* του θετού νόμου. Σύμφωνα με τη υπόθεση *Gentini*, 1903, «A 'rule'... 'is essentially practical and, moreover, binding...There are rules of arts as there are rules of government' while principle 'expresses a general truth, which guides our action, serves as a theoretical basis for the various acts of our life, and the application of which to reality produces a given consequence'»⁵⁰. Οι γενικές αρχές ωστόσο, πολλές φορές χρησιμοποιούνται προκειμένου να συμπληρώσουν κενά του διεθνούς δικαίου αναφορικά με τις διακρατικές διαφορές⁵¹.

⁴² Burnett, A., "International Environmental Law", *American Society of International Law*, 5 April 2015, σελ. 3-4

⁴³ Οπ. π. Σαλωνίδης, Κ., στο Αντωνόπουλος, Κ., Μαγκλιβέρας, Κ., "Το Δίκαιο ...", 2011, σελ. 47

⁴⁴ Lang, W., "UN Principles and International Environmental Law " στο Frowein, A., J., Wolfrum, R.,(ed.), "Max Planck Yearbook of United Nations Law", Vol. 3, Kluwer Law International, The Hague/London/Boston, 1999, σελ. 159

⁴⁵ Voigt, C., "Principles in International Environmental Law ", διαθέσιμο σε <https://www.uio.no/studier/.../3.-principles-in-iel.pdf>, (τελευταία πρόσβαση 18/09/17)

⁴⁶ Οπ. π. Lang, W., "UN Principles and International...", 1999, σελ. 159

⁴⁷ Οπ. π. Kiss, A., Shelton, D., "Guide...", 2007, σελ. 89

⁴⁸ Νικολόπουλος, Τ., "Οι Αρχές του Κοινοτικού Δικαίου του Περιβάλλοντος, Νόμος και Φύση", Νοέμβριος, 2000

⁴⁹ Kiss, A., Shelton, D., "Systems analysis of international law: a methodological inquiry", *Netherlands Yearbook of International Law*, (Vol. 17), December 1986, σελ. 45-74, βλέπε επίσης όπ., Χατζηκωνσταντίνου, Θ., Κ., ... "Θεμελιώδεις Έννοιες...", 2014, σελ. 397, υπ. 345, σελ. 398, Ρούκουνας, Ε., "Δημόσιο Διεθνές...", 2010, σελ. 163, Οι γενικές αρχές εΐθισται να ενσωματώνονται στην πρακτική των κρατών και τις συμβάσεις δημιουργώντας εθιμικές και συμβατικές υποχρεώσεις, συμπληρώνοντας τις κύριες πηγές που είναι το έθιμο και το συμβατικό δίκαιο όταν υπάρχει κενό δικαίου (lacuna in the law), λειτουργώντας σαν τρίτη πηγή του διεθνούς δικαίου σύμφωνα με τον κο Ρούκουνα, προς αποφυγή non liquet.

⁵⁰ Οπ.π. Sands, P., "Principles...", 2003, σελ. 233, U.N.R.I.A., *Gentini Case (of a general nature)*, Reports of International Arbitral Awards, 1903, σελ. 556

⁵¹ Οπ.π. Kiss, A., Shelton, D., "Guide...", 2007, σελ. 8, βλέπε επίσης Mordechai, A., R., "Non Liquet: From Modern Law to Roman Law, Annual Survey of International & Comparative Law", *Golden Gate University Law Digital Commons (Vol. 10, Iss. 1, Article 2)*, 2004, σελ. 1-4, I.C.J., Case concerning the Barcelona Traction Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain), I.C.J. Reports, February 5th, 1970, παρ. 38, Bazekuketta, D., "Consent in

Ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών, στο άρθρο 2, θέτει ορισμένες αρχές δεσπόζουσας σημασίας για την ανάπτυξη του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου όπως την αρχή της κυριαρχικής ισότητας, της καλής πίστης, συνεργασίας, μη επέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις των κρατών και της ειρηνικής επίλυσης των διαφορών, αρχές που στηρίζονται στην έννοια της κρατικής κυριαρχίας⁵². Οι αρχές του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου μπορεί να καταλήξουν σε συμβατικό δίκαιο ή εθιμικό, εξελίσσονται από το ιδιωτικό δίκαιο, σε μοντέρνες αρχές υψηλής πολιτικής φύσεως, *de lege ferenda*⁵³ ή διαφορετικά εν διαμορφώσει δίκαιο⁵⁴.

1. Υποχρεωτικές αρχές.

Σύμφωνα με την αρχή της κυριαρχίας κάθε κράτος έχει αποκλειστική κυριαρχία επί του εδάφους του, έχει δηλαδή την αρμοδιότητα της αρμοδιότητας, να διεξάγει και να εξουσιοδοτεί δραστηριότητες που επιλέγει εντός των εδαφικών του ορίων. Κάποιες από τις δραστηριότητες αυτές μπορεί να έχουν όμως δυσμενή αποτελέσματα για το περιβάλλον⁵⁵.

«Ένα κράτος ανεξαρτήτως της εδαφικής του υπεροχής δεν επιτρέπεται να αλλάζει τις φυσικές συνθήκες στο έδαφός του κατά των φυσικών συνθηκών του εδάφους ενός γειτονικού κράτους»⁵⁶. Ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα σχετικά με την περιβαλλοντική προστασία που έχουν να αντιμετωπίσουν τα κράτη, είναι η διασυνοριακή ρύπανση, που η ρύθμισή της σε διμερές επίπεδο δεν επαρκεί κι απαιτείται μέριμνα γενικότερης εφαρμογής⁵⁷. Οι ζημίες στο περιβάλλον τις περισσότερες φορές καθίστανται ανεπανόρθωτες, όπως για παράδειγμα η εξαφάνιση ενός είδους πανίδας ή χλωρίδας, η διάβρωση και η απόρριψη ανθεκτικών ρύπων στη θάλασσα. Αλλά και σε περίπτωση αποκατάστασής του, αυτή είτε είναι μακροχρόνια είτε απαιτεί απαγορευτικό κόστος πράγμα που συνιστά την πρόληψη ως τον πλέον απαραίτητο κανόνα για οικολογικούς και οικονομικούς λόγους⁵⁸.

International Law", Makerere University, February 12, 2015, διαθέσιμο σε <https://dbazekuketta.wordpress.com/2015/02/12/consent-in-international-law/>, (πρόσβαση 19/12/17), Ακολουθείται αναλογική διαδικασία και λαμβάνονται υπόψη οι κοινές αρχές στα εσωτερικά δίκαια των πολιτισμένων εθνών. Η υπόθεση βέβαια *Barcelona Traction*, υποδεικνύει ότι ο δανεισμός από το εσωτερικό δίκαιο δεν μπορεί να είναι αλόγιστος, θα πρέπει να μπορεί να εφαρμοστεί στις διακρατικές σχέσεις. Υπάρχουν όμως κι αρχές που μπορούν να δεσμεύουν τα κράτη ακόμη κι ελλείψει της συναίνεσής τους.

⁵² Βλέπε United Nations Chapter, αρ. 2

⁵³ Webster M., "Definition of de lege ferenda", διαθέσιμο σε <https://www.merriam-webster.com/dictionary/de%20lege%20ferenda>, (πρόσβαση 02/06/17)

⁵⁴ Όπ. π. Σαλωνίδης, Κ., στο Αντωνόπουλος, Κ., Μαγκλιβέρας, Κ., "Το Δίκαιο ...", 2011, σελ.35

⁵⁵ Όπ. π. Sands, P., "Principles...", 2003, σελ.233

⁵⁶ Mendis, βλέπε Mendis, C., "Sovereignty vs. trans-boundary environmental harm: The evolving International law obligations and the Sethusamuduram Ship Channel Project", *Nippon Foundation Fellow United Nations*, 2006, σελ.10, διαθέσιμο σε

http://www.un.org/depts/los/nippon/unfff_programme_home/fellows_pages/fellows_papers/mendis_0607_sri_lanka.pdf, (πρόσβαση 21/09/17)

⁵⁷ Kiss, A., Shelton, D., "Guide...", 2007, ibid σελ. 90

⁵⁸ Kurukulasuriya, L., Robinson, A., N., "Training Manual of International Environmental Law, United Nations Environmental Programme", Earth Print, United Kingdom, 2006, σελ. 32-33

1.1 Πρόληψη της ζημίας.

Η υποχρέωση της πρόληψης πηγάζει από τη διεθνή υποχρέωση μη πρόκλησης σημαντικής ζημίας εξωεδαφικά, η ουσία της ωστόσο είναι να αποτρέψει την ανεπανόρθωτη ζημία ανεξαρτήτως της διασυνοριακής επίδρασης ή διεθνούς ευθύνης⁵⁹. Αφορά τη λήψη μέτρων για την αποφυγή βλάβης στο περιβάλλον πριν την εμφάνισή της. Τα κράτη δεν ήταν διατεθειμένα να αποδώσουν ευθύνες λόγω των λεπτών ισορροπιών σχετικά με την κυριαρχία και τις διακρατικές σχέσεις, ήταν αναγκαία λοιπόν η δράση προτού προκληθεί ζημία.⁶⁰

Μπορεί να απαγορεύσει πλήρως μια δραστηριότητα αν αυτή είναι βλαβερή ή να προβεί σε «ρυθμιστικό έλεγχο» αυτής, χωρίς την πλήρη απαγόρευσή της. Πρόκειται επί της ουσίας, για «μια προσπάθεια διαχειριστική, αναλογιστική, και συμβιβαστική των εκατέρωθεν ανταγωνιστικών συμφερόντων, επιτρέπεται η ρύπανση, αλλά μέσα σε όρια που τίθενται κάθε φορά και που εγγυώνται τη διατήρηση του περιβάλλοντος»⁶¹.

Τα παραπάνω διατυπώνονται χαρακτηριστικά στη Διακήρυξη της Στοκχόλμης (αρχή 21), «Τα κράτη έχουν σύμφωνα με τον Χάρτη των ΗΕ και τις αρχές του διεθνούς δικαίου, το κυρίαρχο δικαίωμα να εκμεταλλεύονται τους δικούς τους πόρους ακολουθώντας τις δικές τους περιβαλλοντικές πολιτικές και την ευθύνη να διασφαλίσουν ότι οι δραστηριότητες στην επικράτειά τους ή τον έλεγχό τους δεν προκαλούν ζημιά στο περιβάλλον των άλλων κρατών ή σε περιοχές πέρα από τα όρια της εθνικής τους δικαιοδοσίας»⁶². Η αρχή αυτή παραμένει ίδια στη Διακήρυξη του Ρίο (αρχή 2), με τη διαφορά ότι προστίθενται στις περιβαλλοντικές πολιτικές των κρατών κι οι αναπτυξιακές⁶³. Το δικαστήριο επιβεβαίωσε το 1996 σχετικά, ότι η εν λόγω αρχή συνιστά εθιμικό δίκαιο⁶⁴.

Η αρχή της πρόληψης βασίζεται στην αρχή της συνεργασίας που προέρχεται από την αρχή καλής γειτονίας μεταξύ των κρατών⁶⁵. Συγκεκριμένα το άρθρο 74 του Χ.ΗΕ, αναφέρει την γενική αρχή καλής γειτονίας και καλεί τα κράτη να λαμβάνουν υπόψη τα συμφέροντα και την ευημερία του υπόλοιπου κόσμου ως προς τα κοινωνικά, οικονομικά και εμπορικά ζητήματα⁶⁶. Η αρχή της καλής γειτονίας θέτει όρια στην κρατική κυριαρχία⁶⁷. Τα κράτη, σύμφωνα με τη

⁵⁹ Όπ. π. Kiss, A., Shelton, D., "Guide...", 2007, σελ. 91

⁶⁰ Νίκας, Δ. Σ., "Νομική Προβληματική της Προστασίας του Περιβάλλοντος (Ιδιαίτερα της Προστασίας από τον Αεροπορικό Θόρυβο)", Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, Κομοτηνή, 1985, σελ. 85, βλέπε επίσης όπ. π. Τσάλτας, Γ. Ι., "Περιβάλλον...", 2017, σελ. 111

⁶¹ Όπου π. Νικολόπουλος, Τ., "Αρχές...", 2000, διαθέσιμο σε <http://nomosphysis.org.gr/7034/oi-arxes-tou-koionotikou-dikaiou-periballontos-noembrios-2000/>, (πρόσβαση 20/09/17)

⁶² "Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Ανθρώπινο Περιβάλλον", Στοκχόλμη, 1972

⁶³ "Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη", Ρίο, 1992

⁶⁴ Όπ. π. International Court of Justice, Advisory Opinion "Legality...", 1996, παρ. 29 βλέπε επίσης District Court for the District of Columbia, "Applying the sic utere principle to transboundary environmental harm", *American University Washington College of Law, USA*, διαθέσιμο σε <https://www.wcl.american.edu/environment/.../AmicusB>, (πρόσβαση 21/09/17)

⁶⁵ Birnie, P., Boyle, A., Redgwell, C., "International Law and the Environment, Oxford University Press", (3rd ed.), New York, 2009, σελ. 137

⁶⁶ United Nations Chapter, αρ.74

⁶⁷ Όπ. π. Lang, W., "UN Principles ...", σελ.163

Διακήρυξη του 1970 για τις Αρχές του Διεθνούς Δικαίου σχετικά με τις Φιλικές Σχέσεις και τη Συνεργασία μεταξύ των Κρατών, θα πρέπει να συνεργάζονται και να λειτουργούν σαν καλοί γείτονες, με καλή πίστη, προκειμένου για τους θεμελιώδεις σκοπούς των Ηνωμένων Εθνών⁶⁸.

Επί της ουσίας, η αρχή καλής γειτονίας, εφαρμόζει την αρχή *sic utere tuo et alienum non laedas*, μία αρχή φυσικού δικαίου⁶⁹, «να μην χρησιμοποιείς το έδαφός σου με τρόπο που να παραβιάζει τα δικαιώματα άλλων», που εξελίχθηκε σε αρχή δημόσιου διεθνούς δικαίου κατά αναλογία του ιδιωτικού δικαίου, αρχή ρωμαϊκής προέλευσης, μία γενική αρχή δικαίου που ο ILC το 1955 πρόσθεσε το καθήκον της δέουσας επιμέλειας⁷⁰, μία αρχή από την οποία ξεκινάει η ευθύνη κράτους⁷¹ κι εκφράζει την αρχή της κυριαρχίας και την υποχρέωση της εξισορρόπησης των δικαιωμάτων των κυρίαρχων κρατών επί των φυσικών τους πόρων⁷², μία αρχή με εφαρμογή στις ξένες εταιρείες που επιθυμούν να κάνουν επενδύσεις και θέλουν να διασφαλίσουν σταθερότητα και νομική βεβαιότητα⁷³. Η συγκεκριμένη αρχή, θεωρείται αρχή φυσικού δικαίου γιατί στηρίζεται στον κανόνα δικαίου και την λογική, πρωτοεμφανίστηκε στην υπόθεση *Aldred* κι έκτοτε υιοθετήθηκε στα κοινοδικαϊκά συστήματα σαν ανώτερος νόμος⁷⁴.

Οι περισσότερες εκ των συνθηκών πλέον, στοχεύουν στην πρόληψη της ζημίας, πράγμα που υποδηλώνει ότι τα κράτη πρέπει να ενεργούν με δέουσα επιμέλεια⁷⁵. Στην υπόθεση *Island of Palmas*, ο δικαστής Huber υπέδειξε ότι το δικαίωμα της εδαφικής κυριαρχίας έχει ως συνέπεια το καθήκον, την υποχρέωση, προστασίας εντός του εδάφους, των δικαιωμάτων των άλλων κρατών⁷⁶. Τα κράτη υποχρεούνται να ενεργούν με δέουσα επιμέλεια, να ενεργούν εύλογα και με καλή πίστη, να ρυθμίζουν δημόσιες κι ιδιωτικές δραστηριότητες που υπόκεινται στην επικράτεια ή τον έλεγχο τους και είναι πιθανότατα επιβλαβείς, δεν απαιτείται η εξάλειψη της ζημίας αλλά η

⁶⁸ United Nations, General Assembly, Resolution 2625 (XXV), 24 October 1970

⁶⁹ Lynham, G., "The Sic Utere Principle as Customary International Law: a case of willful thinking?", *JCU Law Review*, διαθέσιμο σε <http://www.austlii.edu.au/au/journals/JCULawRw/1995/6.pdf>, (πρόσβαση 20/09/17), σελ. 173

⁷⁰ Όπ. π. Lang, W., UN Principles..., σελ.160, βλέπε επίσης *Trail Smelter Case*, που καθιέρωσε 'no harm rule', *Gabcikovo-Nagymaros Project case*, παρ. 32, *The Corfu Channel case*, Stockholm Declaration (1972), World Charter for Nature, 1982, ILC, Draft Articles on International Liability, 1990, Rio Declaration, 1992 κ.τ.λ.

⁷¹ Όπ. π. Σαμιώτης Γ.Δ., Τσάλτας, Γ.,I., "Διεθνής Προστασία...", 1990, σελ. 142

⁷² General Assembly, Resolution 18/1962, "Declaration of Legal Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space", United Nations, 1962

⁷³ "Jurisdiction Over Nationals", *The American Journal of International Law*, *American Society of International Law Cambridge University Press*, (Vol. 29), 1935, σελ. 519-539, διαθέσιμο σε DOI: 10.2307/2213641, (πρόσβαση 03/12/17)

⁷⁴ Smead, E., E., "Sic Utere Tuo Ut Alienum Non Laedas A Basis of the State Police Power", *Cornell Law Review*, Vol. 21, 2 February 1936, σελ.280, Morag-Levine, N., "Chasing the Wind: Regulating Air Pollution in the Common Law State", Princeton University Press, New Jersey, 2003, σελ. 43-44, *Aldred Case*, 1610

⁷⁵ Flemme, M., "Due Diligence in International Law", *University of Lund*, Spring, 2004, σελ.12

⁷⁶ Όπ. π. Mendis, C., "Sovereignty", σελ.11, U.N.R.I.A., *Island of Palmas case (Netherlands, USA)*, Reports of International Arbitral Awards, 4 April, 1928, σελ. 839

απαγόρευση μόνο των δραστηριοτήτων που επιφέρουν σημαντική ζημία κι ο περιορισμός της βλάβης από νόμιμες δραστηριότητες, θέτοντας όρια και περιορισμούς⁷⁷.

Η αρχή της δέουσας επιμέλειας χαρακτηρίζεται από ευελιξία, ακόμη κι αν τα κράτη συμπεριφέρονται με την επιθυμητή επιμέλεια⁷⁸ ή όπως λέει η *P.M. Dupui*, κατά τα πρότυπα καλής συμπεριφοράς, 'good behavior'⁷⁹, δεν υπάρχει εγγύηση πρόληψης της ζημίας. Το Σχέδιο Άρθρων της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου για τη Διασυνοριακή Ζημία, αντιπροσωπεύει τα μίνιμουμ πρότυπα συμπεριφοράς ενός κράτους αναφορικά με το καθήκον της δέουσας επιμέλειας⁸⁰. Συγκεκριμένα τα άρθρα 3-7 της ΕΔΔ αναφέρουν τα κράτη:

- να λαμβάνουν όλα τα κατάλληλα μέτρα για την πρόληψη και την ελαχιστοποίηση του κινδύνου,
- να συνεργάζονται με άλλα κράτη και αρμόδιους διεθνείς οργανισμούς,
- να εφαρμόζουν τα μέτρα αυτά μέσω των αναγκαίων νομοθετικών, διοικητικών ή άλλων ενεργειών, συμπεριλαμβανομένων των μηχανισμών παρακολούθησης και,
- να προβαίνουν εκ των προτέρων σε αξιολόγηση της ενδεχόμενης διασυνοριακής βλάβης προτού δοθεί άδεια για μια δραστηριότητα ή σημαντική αλλαγή⁸¹.

Πολλά συμβατικά περιβαλλοντικά καθεστώτα εγκαθιδρύουν προληπτικούς μηχανισμούς όπως την αξιολόγηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων, διαδικασίες ειδοποίησης, εποπτείας, ανταλλαγής πληροφοριών σχετικά με την επίδραση των βλαβερών δραστηριοτήτων κτλ., προκειμένου για την εφαρμογή του καθήκοντος της δέουσας επιμέλειας, δίνοντας υπόσταση στην πρόληψη της διασυνοριακής ζημίας⁸². Οι μηχανισμοί αυτοί αποτελούν χρήσιμα εργαλεία που ρυθμίζουν και θέτουν τους όρους λειτουργίας και τις συνέπειες των παραβιάσεων⁸³.

Η συνεργασία περιλαμβάνει επιπροσθέτως έγκαιρη ειδοποίηση, ενημέρωση και πληροφόρηση σχετικά με τις φυσικές πηγές⁸⁴, προάγει την αρχή του ελεύθερου εμπορίου, της βιώσιμης ανάπτυξης και την αρχή μη διάκρισης⁸⁵. Το ITLOS, στην υπόθεση *MOX Plant*, έκρινε ότι το καθήκον της συνεργασίας στην ανταλλαγή των πληροφοριών σχετικά με τους

⁷⁷ Όπ. π. Kiss, A., Shelton, D., "Guide...", 2007, σελ. 91

⁷⁸ Όπ. π. Flemme, M., "Due Diligence...", 2004, σελ.13

⁷⁹ Dupui, P.,M., "Soft Law and the International Law of the Environment", *Michigan Journal of International Law*, Vol. 12, Winter 1991, σελ.434

⁸⁰ Όπ. π. Flemme, M., "Due Diligence...", 2004, σελ.13

⁸¹ International Law Commission, Draft Articles on Prevention of Transboundary Harm from Hazardous Activities, United Nations, 2001

⁸² Fitzmaurice, M., Ong, D., M., Mercuris, P., "Research Handbook on International Environmental Law", Edward Elgar Publishing, Northampton, MA, USA, 2010, σελ.183

⁸³ Όπ. π. Kiss, A., Shelton, D., "Guide...", 2007, σελ. 91

⁸⁴ "Environmental Law Guidelines and Principles on Shared Natural Resources", United Nations Environmental Programme, 1978, Principle 7, διαθέσιμο σε <https://dirittointernazionaledeellambiente.files.wordpress.com/2010/03/1978-unep-principles-shared-resources.pdf>, (πρόσβαση 31/05/17)

⁸⁵ "United Nations Framework Convention on Climate Change, United Nations", 1992, αρ. 3(5)

περιβαλλοντικούς κινδύνους, αποτελεί μία θεμελιώδη αρχή στην πρόληψη της μόλυνσης του θαλάσσιου περιβάλλοντος, σύμφωνα με τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για το Δίκαιο της Θάλασσας και το γενικό διεθνές δίκαιο⁸⁶.

Το καθήκον πρόληψης εκτείνεται και στην καταπολέμηση εισαγωγής εξωγενών ειδών σε ένα οικοσύστημα. Για παράδειγμα τέτοια αναφορά γίνεται στο άρθρο V(4) της Σύμβασης για τη διατήρηση της Φύσης στο Νότιο Ειρηνικό του 1976⁸⁷, στο άρθρο 22 της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για το Δίκαιο των Μη-Ναυτιλιακών Χρήσεων Διεθνών Υδατορευμάτων του 1997, όπου τα κράτη καλούνται να λαμβάνουν τα απαραίτητα μέτρα για την πρόληψη εισαγωγής ξένων ή νέων ειδών που μπορεί να έχουν δυσμενή αποτελέσματα στο οικοσύστημα ή να προκαλέσουν σημαντική ζημία σε άλλα οικοσυστήματα κρατών με υδατορεύματα⁸⁸.

Οι προληπτικοί κανόνες λειτουργούν αυτόνομοι, σαν πρωταρχικοί διεθνείς κανόνες κι από την άλλη πλευρά, σαν κριτήρια που προκαθορίζουν το περιεχόμενο της δέουσας επιμέλειας⁸⁹.

1.2 Προφύλαξη.

Η αρχή της προφύλαξης είναι γενικότερη αρχή του δημόσιου διεθνούς δικαίου κι υποδεικνύει σύμφωνα με την υπόθεση *Artogodan*, ότι δε χρειάζεται να υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για επερχόμενη βλάβη, η δημόσια υγεία και προστασία του περιβάλλοντος υπερτερούν έναντι των οικονομικών συμφερόντων⁹⁰. Η Διακήρυξη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (αρχή 15), αναφέρει χαρακτηριστικά «προκειμένου για την προστασία του περιβάλλοντος, η αρχή της προφύλαξης θα εφαρμόζεται ευρέως από τα κράτη σύμφωνα με τις δυνατότητές τους. Όταν υπάρχουν απειλές σοβαρής ή ανεπανόρθωτης ζημίας, η έλλειψη επιστημονικής βεβαιότητας δεν θα χρησιμοποιείται ως λόγος για την αναβολή κοστο-αποδοτικών μέτρων για την αποτροπή της περιβαλλοντικής υποβάθμισης»⁹¹. Ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών για τη Φύση του 1982, δηλώνει ότι όταν οι δυνητικές δυσμενείς επιπτώσεις δεν είναι πλήρως κατανοητές, οι δραστηριότητες δεν θα πρέπει να συνεχίζονται⁹².

Το Διεθνές Δικαστήριο για το Δίκαιο της Θάλασσας (ITLOS), έκανε δηλώσεις σχετικά με την αρχή της προφύλαξης με την ευκαιρία των αιτήσεων για τη λήψη προσωρινών μέτρων το

⁸⁶ *Mox Plant case (Ireland v. United Kingdom)*, International Tribunal for the Law of Sea, 2001, παρ. 82

⁸⁷ Mitchell, R., B., "Convention on Conservation of Nature in the South Pacific", 1976, International Environmental Agreements IEA Databased Project 2002-2016, *University of Oregon*, διαθέσιμο σε <https://iea.uoregon.edu/treaty-text/1976-naturesouthpacificentxt>, (πρόσβαση 22/09/17)

⁸⁸ Όπ. π. Kurukulasuriya, L., Robinson, N., A., "Training Manual...", σελ. 32-33

⁸⁹ Plakokefalos, I., "Prevention Obligations in International Environmental Law", *Amsterdam Center for International Law*, 2013-12, σελ. 4

⁹⁰ *Case Artogodan GmbH v Commission of the European Communities (T-74/00)*, European Court of First Instance, 2002

⁹¹ Όπ. π. "Διακήρυξη ..., Ρίο", 1992

⁹² United Nations, General Assembly, A/RES/37/7, "World Charter for Nature", 28 October 1982, παρ.11(b)

2004, στις υποθέσεις *Mox Plant* και *Southern Bluefin Tuna*⁹³. Συγκεκριμένα, στην υπόθεση *Southern Bluefin Tuna*, το Δικαστήριο αναφέρει ότι τα κράτη θα πρέπει να φέρονται με σύνεση και προσοχή για να εξασφαλίσουν ότι όλα τα αποτελεσματικά μέτρα διαφύλαξης έχουν ληφθεί για την αποτροπή σοβαρής ζημιάς στο απόθεμα νότιων τονοειδών *bluefin*⁹⁴.

Συνήθως οι εκτιμήσεις κινδύνων στοχεύουν να ισορροπήσουν την ανάγκη προστασίας της υγείας και του περιβάλλοντος έναντι των πλεονεκτημάτων των αυστηρών περιορισμών που μπορεί να αποδειχθούν αδικαιολόγητα. Πρόκειται για τη στάθμιση συμφερόντων που χρησιμοποιεί η αμερικανική νομοθεσία⁹⁵ ή διαφορετικά τα μέτρα παρέκκλισης που μπορεί να λάβει ένα κράτος από τις διατάξεις του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα σε περίπτωση απειλής της δημόσιας υγείας, τάξης και ασφάλειας των πολιτών του⁹⁶, τα οποία όμως υπόκεινται στη διακριτική ευχέρεια αυτού⁹⁷.

Η Σύμβαση της Βιέννης του 1985, στο προοίμιο, καλεί τα κράτη να πάρουν μέτρα προφύλαξης σε εθνικό και διεθνές επίπεδο⁹⁸. Η συγκεκριμένη αρχή έχει σκοπό να αποτρέψει ανεπανόρθωτη ζημία στο περιβάλλον κι ιδιαίτερα το θαλάσσιο όπως ξεκίνησε αρχικά η λογική της στη Συνδιάσκεψη για την προστασία Βορείου Θαλάσσης⁹⁹. Ωστόσο, στο καθεστώς της κλιματικής αλλαγής, η προφύλαξη θέτει περισσότερο όρια όταν αναφέρεται σε σοβαρή κι ανεπανόρθωτη ζημία και σε οικονομική αποδοτικότητα¹⁰⁰.

Η αρχή της προφύλαξης είναι ενσωματωμένη στη Συνθήκη για τη Λειτουργία της ΕΕ, άρθρο 174&2 (άρθρο 130 P), στο προοίμιο της Σύμβασης για τη Βιολογική Ποικιλότητα του 1992, τη Σύμβαση για την Κλιματική Αλλαγή του 1992 (άρθρο 3,3), στη Σύμβαση του Παρισιού για την προστασία του Θαλάσσιου Περιβάλλοντος του 1992, στο Πρωτόκολλο της Καρθαγένης

⁹³ Fitzmaurice, M., "Contemporary issues in international environmental law", Edward Elgar Publishing, UK, 2009, σελ.12

⁹⁴ *Southern Bluefin Tuna case (New Zealand v. Japan, Australia v. Japan)*, International Tribunal of the Law of Sea, 1999, παρ. 77, βλέπε επίσης Marr, S., "The Southern Bluefin Tuna Cases: The Precautionary Approach, Conservation and Management of Fish Resources", *EJIL*, (Vol. II, No 4), 2000, σελ. 815-831, σελ.815-816, Σύμφωνα με τον Marr το Δικαστήριο αν και δεν αναφέρεται ρητά στην αρχή της προφύλαξης από το κείμενο της απόφασης φαίνεται ότι την εφάρμοσε.

⁹⁵ "Police power American Law", *Encyclopedia Britannica*, διαθέσιμο σε <https://www.britannica.com/topic/police-power#ref252479>, (πρόσβαση 24/05/17), βλέπε επίσης *Case Sligh v. Kirkwood*, United States Supreme Court, 1915

⁹⁶ "Siracusa Principles on the Limitation and Derogation of Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights", United Nations, (Document E/CN.4/1984/4), 1984, διαθέσιμο σε <http://www.uio.no/studier/emner/jus/humanrights/HUMR5503/h09/undervisningsmateriale/SiracusaPrinciples.pdf>, (πρόσβαση 24/05/17), βλέπε επίσης International Convention on Civil and Political Rights, αρ.4, European Convention of Human Rights, αρ.15

⁹⁷ Benvenisti, E., "Margin of Appreciation, Consensus, and Universal Standards", διαθέσιμο σε http://www.pict-rci.org/publications/PICT_articles/JILP/Benvenisti.pdf, (πρόσβαση 31/05/17)

⁹⁸ Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer, Vienna, 1985, προοίμιο

⁹⁹ Side, J., "The North Sea Politics and Environment, The North Sea Conference", *Scottish Government Yearbook* 1988, διαθέσιμο σε http://www.scottishgovernmentyearbooks.ed.ac.uk/record/23017/1/1988_14_TheNorthSea.pdf, (πρόσβαση 31/05/17), σελ. 217, «Η προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος μπορεί να είναι ανεπανόρθωτη ή σε περίπτωση που είναι θεραπεύσιμη χρειάζεται πολύ μεγάλο κόστος και χρειάζεται μεγάλο βάθος χρόνου, συνδέεται η προστασία με την οικονομική αποδοτικότητα».

¹⁰⁰ Οπ. π. Sands, P., "Principles...", 2003, σελ.271

για τη Βιοασφάλεια του 2000 σχετικά με την ασφαλή μεταφορά, μεταχείριση και χρησιμοποίηση των γενετικά τροποποιημένων οργανισμών σε προϊόντα της βιοτεχνολογίας και σε πολλά άλλα περιβαλλοντικά καθεστώτα¹⁰¹. Η συγκεκριμένη αρχή έχει πλέον ένα ευρύ πεδίο αναφοράς αφού χρησιμοποιείται όχι μόνο σε περιβαλλοντικά ζητήματα αλλά και στην υγεία, την τροφική ασφάλεια κτλ.¹⁰²

1.3 Ο Ρυπαίνων Πληρώνει.

Πρόκειται για μια οικονομική αρχή που ξεκίνησε από τον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης¹⁰³ και υπαγορεύει ότι το κόστος της υποβάθμισης αναλαμβάνει ο υπεύθυνος για την επικίνδυνη για το περιβάλλον, δραστηριότητα¹⁰⁴. Η απόδοση αποζημίωσης στο διεθνές επίπεδο καθίσταται δύσκολη υπόθεση λόγω των πολλαπλών πηγών ρύπανσης και της εξεύρεσης προέλευσής της όπως επίσης και του καθορισμού του μεγέθους της ζημίας και των θιγόμενων. Η αρχή ο ρυπαίνων πληρώνει, συνδέεται με την αρχή της αποζημίωσης σαν μέτρο πρόληψης και αποτροπής επανάληψης της δραστηριότητας στο μέλλον¹⁰⁵.

Η αρχή 16 της Διακήρυξης του Ρίο αναφέρει χαρακτηριστικά, «Οι εθνικές αρχές θα πρέπει να προσπαθήσουν να προωθήσουν την εσωτερικευση του περιβαλλοντικού κόστους και της χρήσης οικονομικών μέσων, λαμβάνοντας υπόψη την προσέγγιση, να φέρει ο ρυπαίνων το κόστος της ρύπανσης, σε σχέση με το δημόσιο συμφέρον, χωρίς να στρεβλώνει το διεθνές εμπόριο και τις επενδύσεις»¹⁰⁶. Σύμφωνα με τον κο Ραυτόπουλο πρόκειται για «την ανάγκη προσπάθειας εκ μέρους των εθνικών αρχών να προάγουν την εσωτερικοποίηση των περιβαλλοντικών δαπανών και τη χρήση οικονομικών οργάνων..., ένα ενέργημα ορθόνομης περιβαλλοντικής διακυβέρνησης»¹⁰⁷.

Στην υπόθεση *Chernobyl*, η Σοβιετική Ένωση αρνήθηκε κάθε ευθύνη υποστηρίζοντας ότι τα μέτρα που είχαν λάβει οι πληγείσες χώρες ήταν υπέρ επιφυλακτικά. Η ΕΔΔ στις κατευθυντήριες γραμμές για την πρόληψη της διασυννοριακής ζημίας από επικίνδυνες δραστηριότητες που δεν απαγορεύονται από το διεθνές δίκαιο, αναφέρει σχετικά, την «ορθόνομη ισορροπία συμφερόντων», *'equitable balance of interests'*, του ρυπαίνοντος κράτους και του

¹⁰¹ Στεφόπουλος, Γ., Σταθάτου, Μ., "Η αρχή της Προφύλαξης στο Διεθνές και Ευρωπαϊκό Δίκαιο του Περιβάλλοντος", ΠΜΣ Περιβαλλοντική Διακυβέρνηση και Βιώσιμη Ανάπτυξη, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2017, σελ. 3-4

¹⁰² Οπ. π. Fitzmaurice, M., Ong, D., M., Mercuris, P., Research ..., 2010, σελ.184

¹⁰³ Οπ. π. Kiss, A., Shelton, D., "Guide...", 2007, σελ. 95

¹⁰⁴ Οπ. π. Σαμιώτης, Γ. Δ., "Διεθνής Προστασία ..", 1990, σελ. 144-145, βλέπε επίσης Δούση, Ε., "Η Περιβαλλοντική Διακυβέρνηση σε Κρίση. Ρίο+20: Υποσχέσεις με Αβέβαιη Εφαρμογή", Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2014, σελ. 52

¹⁰⁵ Οπ. π. Τσάλτας, Γ. Ι., "Περιβάλλον...", 2017, σελ. 113

¹⁰⁶ Οπ. π. "Διακήρυξη...", Ρίο, 1992

¹⁰⁷ Οπ. π. Ραυτόπουλος, Ε., "Συμβατική...", 2014, σελ. 68-69

κράτους υποδοχής της ρύπανσης, ότι πρέπει δηλαδή να συμβάλλουν και τα δύο κράτη στο κόστος της πρόληψης που πρέπει να λαμβάνεται¹⁰⁸.

1.4 Βιώσιμη ή Αειφόρος ανάπτυξη.

Η Παγκόσμια Επιτροπή για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη εξέδωσε το 1987 τη γνωστή *Έκθεση Brundtland*, δίνοντας έναν πρώτο ορισμό στη βιώσιμη ανάπτυξη, «ανάπτυξη που ανταποκρίνεται στις ανάγκες του παρόντος χωρίς να διακινδυνεύει την ικανότητα των μελλοντικών γενεών να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες»¹⁰⁹. Πιο συγκεκριμένα, στη παράγραφο 8, αναφέρει ότι είναι αδύνατο να διαχωριστούν τα περιβαλλοντικά ζητήματα από την οικονομική ανάπτυξη, η υποβάθμιση των περιβαλλοντικών πόρων συνδέεται με την υπονόμηση της οικονομικής ανάπτυξης που οδηγεί σε φτώχεια κι αντίστροφα, επομένως δεν μπορεί να υπάρξει διαχείριση των περιβαλλοντικών προβλημάτων χωρίς να λαμβάνονται υπόψη η φτώχεια κι οι διεθνείς ανισότητες¹¹⁰. Η εξάλειψη της φτώχειας αποτέλεσε στόχο και στο Γιοχάνενσμπουργκ¹¹¹.

Στη Παγκόσμια Διάσκεψη για την Αειφόρο Ανάπτυξη, διαμηνύεται η αλληλεξάρτηση της οικονομικής ανάπτυξης, της κοινωνικής ανάπτυξης και της περιβαλλοντικής προστασίας στα πλαίσια της βιώσιμης ανάπτυξης¹¹². Σχετική αναφορά κάνει η αρχή 4 της Διακήρυξης του Ρίο¹¹³. Στο άρθρο 3,1α της Σύμβασης για τη Συνεργασία στην Προστασία και την Αειφόρο Ανάπτυξη του Θαλάσσιου και Παράκτιου Περιβάλλοντος στον Βορειοανατολικό Ειρηνικό του 2002, ως βιώσιμη ανάπτυξη, ορίζεται η διαδικασία της προοδευτικής αλλαγής στην ποιότητα ζωής του ανθρώπου, σε όρους οικονομικής μεγέθυνσης με κοινωνική ισότητα και μετασχηματισμό των μεθόδων παραγωγής και κατανάλωσης, για τη διατήρηση της οικολογικής ισορροπίας και τη ζωτική υποστήριξη της περιοχής, με σεβασμό για τις εθνικές και τις περιφερειακές αρχές, την πολιτιστική ποικιλομορφία και την πλήρη συμμετοχή των ανθρώπων στην περιοχή, την ειρηνική συνύπαρξη σε αρμονία με τη φύση, χωρίς προκαταλήψεις, για την εξασφάλιση της ποιότητας ζωής των μελλοντικών γενεών¹¹⁴.

¹⁰⁸ Όπ. π. Lucka, E., "International Environmental...", 2006, σελ. 52, βλέπε επίσης Malone, A., L., "The Chernobyl Accident: A Case Study in International Law Regulating State Responsibility for Transboundary Nuclear Pollution", *William & Mary Law School*, Faculty Publications, Paper 590, 1987

¹⁰⁹ Holder, J., Lee, M., "Environmental Protection, Law and Policy", Cambridge University Press, (2nd ed.), New York, 2007, σελ. 217

¹¹⁰ World Commission on Environment and Development, Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, *Oxford University Press*, 1987, διαθέσιμο σε <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>, (πρόσβαση 22/09/17)

¹¹¹ United Nations, "World Summit on Sustainable Development", Johannesburg, 2002

¹¹² Όπ. π. Lucka, E., "International Environmental...", 2006, σελ. 52

¹¹³ Όπ. π. "Διακήρυξη...", Ρίο, 1992

¹¹⁴ "Convention for Cooperation in the Protection and Sustainable Development of the Marine and Coastal Environment of the Northeast Pacific (Antigua Convention)", 2002, διαθέσιμο σε <https://wedocs.unece.org/rest/bitstreams/46335/retrieve>, (πρόσβαση 24/09/17)

Στην έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης περιλαμβάνονται στόχοι ορθόνομης κατανομής, οικονομικής ζωτικότητας, ισχυρής κοινότητας, ποιότητας της εκπαίδευσης, χρηστής διακυβέρνησης, αξιοπρεπούς στέγασης, υγιείς άνθρωποι, αποτελεσματικές μεταφορές, προστατευόμενοι φυσικοί πόροι, όσο το δυνατό λιγότερη ρύπανση και επικίνδυνα απόβλητα¹¹⁵.

2. Διαχειριστικές Αρχές.

Σύμφωνα με τη Διακήρυξη του Ρίο, η υποχρέωση αποφυγής σημαντικής διασυνοριακής ζημίας προϋποθέτει την πρόληψη με την έννοια του καθήκοντος και με την έννοια να αποτελεί η τελευταία, αναπόσπαστο τμήμα της αναπτυξιακής διαδικασίας για την εξάλειψη της φτώχειας (αρχές 4,5), ενώ στην αρχή 25 γίνεται λόγος για την ειρήνη, ανάπτυξη και προστασία του περιβάλλοντος σαν έννοιες αλληλένδετες και αδιαίρετες¹¹⁶. Οι διαδικαστικές υποχρεώσεις ενυπάρχουν χωριστά σαν εθιμικές νόρμες που μέσω του προτύπου της δέουσας επιμέλειας εφαρμόζονται στην ουσιαστική υποχρέωση πρόληψης διασυνοριακής ζημίας¹¹⁷.

Ο ειδικός εισηγητής *Pemmaraju Sreenivasa Rao*, στην 3^η έκθεση σχετικά με τα άρθρα για την πρόληψη διασυνοριακής ζημίας, γράφει ότι η υποχρέωση της δέουσας επιμέλειας που σχετίζεται με το καθήκον της πρόληψης, θα πρέπει να ενέχει τα εξής στοιχεία: α) τον βαθμό μέριμνας που αναμένεται από μία χρηστή κυβέρνηση νοώντας το νομικό σύστημα και τους υλικούς πόρους που απαιτούνται για την εκπλήρωση των διεθνών υποχρεώσεων ενός κράτους. Πρέπει δηλαδή να υπάρχει η κατάλληλη διοικητική συσκευή, β) ο βαθμός μνείας θα πρέπει να είναι αναλογικός του βαθμού επικινδυνότητας κι όσο μεγαλύτερος είναι ο τελευταίος τόσο μεγαλύτερη είναι η κρατική μνεία που απαιτείται, γ) όσο πιο επικίνδυνη είναι μια δραστηριότητα τόσο μεγαλύτερη παρατήρηση των διαδικαστικών υποχρεώσεων (προηγούμενη έγκριση, εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων και λήψη των απαραίτητων και λογικών προληπτικών μέτρων) απαιτείται και δ) το κράτος προέλευσης θα πρέπει να επωμισθεί μεγαλύτερο βάρος απόδειξης¹¹⁸.

¹¹⁵ Οπ. π. Lucka, E., "International Environmental...", 2006, σελ. 53

¹¹⁶ United Nations, "Yearbook of International Law Commission, (Vol. II, Part One), New York, Geneva, 1998, σελ. 186

¹¹⁷ Bodansky, D., Brunnee, J., Razamani, L., "International Climate Change Law", Oxford University Press, UK, 2017, σελ. 42-43

¹¹⁸ United Nations, "Yearbook of International Law Commission", (Vol. II, Part One), New York, Geneva, 2000, σελ. 119, βλ. επίσης Cashmore, M., "The role of science in environmental impact assessment: process and procedure versus purpose in the development of theory at Environmental Impact Assessment Review", Elsevier, UK, 2004, σελ. 404, <http://faculty.mu.edu.sa/public/uploads/1338109315.1011EIA-8.pdf>, (τελευταία πρόσβαση 11/09/17),

Κουτούπα-Ρεγκάκου, Ε., "Η Διοικητική Διαδικασία Εκτίμησης των Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων", Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1995, σελ. 25-26, Η έννοια της εκτίμησης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων προέρχεται από την National Environmental Policy Act (1969), της Αμερικής, που υιοθετήθηκε λόγω της αλλαγής της βιομηχανικής ανάπτυξης μετά τον Β'Π.Π. που προκαλούσε ανησυχίες για τις συνέπειες στο περιβάλλον. Πρόκειται για νομικά ρυθμιζόμενη διαδικασία, βάση της οποίας αποτελεί η μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων από επιστήμονες εμπειρογνώμονες

2.1 Το καθήκον Γνωστοποίησης.

Προκειμένου να εφαρμοστεί η πρόληψη της ζημίας στο περιβάλλον απαιτείται η επιστημονική γνώση κι η συνεχής αξιολόγηση. Οι τεχνικές που υιοθετούνται σε εθνικό και διεθνές πεδίο είναι η παρακολούθηση, η αναφορά κι η επίβλεψη (*surveillance, report, monitoring*)¹¹⁹. Για παράδειγμα, στη Σύμβαση για τη Βιοποικιλότητα του 1992, τα συμβαλλόμενα μέρη υποχρεούνται να αναγνωρίζουν τα απαραίτητα συστατικά της βιολογικής ποικιλότητας και να τα επιβλέπουν με δείγματα ή άλλες τεχνικές, είτε μέσω των επιχειρήσεων, οργανισμών, των τοπικών ή εθνικών αρχών και στην συνέχεια, να προβαίνουν στην αξιολόγηση των πληροφοριών¹²⁰.

Η αρχή 19 του Παγκόσμιου Χάρτη για τη Φύση, 1982, που υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση, συστήνει τα κράτη, οι διεθνείς οργανισμοί κι οι ιδιωτικοί φορείς, να επιβλέπουν όλους τους τύπους περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Χαρακτηριστικά αναφέρει, «για την έγκαιρη ανίχνευση της υποβάθμισης ή απειλής, να εξασφαλίζουν την έγκαιρη παρέμβαση και να διευκολύνουν την αξιολόγηση πολιτικών και μεθόδων διατήρησης»¹²¹.

Η Σύμβαση για το Δίκαιο της Θάλασσας στο άρθρο 204, υποχρεώνει τα κράτη να παρατηρούν, να μετρούν, να αξιολογούν και να αναλύουν με αναγνωρισμένες επιστημονικές μεθόδους, τους κινδύνους και τις επιπτώσεις της μόλυνσης στο θαλάσσιο περιβάλλον, λαμβάνοντας υπόψη τα δικαιώματα των άλλων κρατών κι έχοντας υπό συνεχή παρακολούθηση τις επιπτώσεις των δραστηριοτήτων που επιτρέπουν¹²².

Η αξιολόγηση συνίσταται από αρμόδιους επιστημονικούς οργανισμούς ή γραφεία (agencies) όπως για παράδειγμα η Διακυβερνητική Επιτροπή για την Κλιματική Αλλαγή (IPCC)¹²³, που συστάθηκε από το Πρόγραμμα των ΗΕ για το Περιβάλλον και τον Παγκόσμιο Μετεωρολογικό Οργανισμό το 1988, με σκοπό την επιστημονική αξιολόγηση της κλιματικής αλλαγής και των ενδεχόμενων περιβαλλοντικών και κοινωνικοοικονομικών επιπτώσεων της¹²⁴. Ο ρόλος της είναι να επαληθεύει επιστημονικές εκθέσεις με δημοκρατική συναίνεση. Έχει την υποχρέωση να υποβάλλει εκθέσεις κάθε πέντε χρόνια στο κοινό δημοσιεύοντας τα αποτελέσματα της έρευνας στην κλιματική αλλαγή κατά την παρέλευση των προηγούμενων

¹¹⁹ Οπ. π. Kiss, A., Shelton, D., "Guide...", 2007, σελ. 98

¹²⁰ Convention on Biological Diversity, United Nations, 1992

¹²¹ General Assembly, Resolution A/RES/37/7, "World Charter for Nature", United Nations, 1982

¹²² Convention on the Law of Sea, United Nations, 1982, αρ. 204

¹²³ Lord, QC, R., Goldberg, S., Razamani, L., Brunnee, J., (ed.), "Climate Change Liability, Transnational Law and Practice", Cambridge University Press, New York, 2012, σελ.12

¹²⁴ "Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), Organization", διαθέσιμο σε <http://www.ipcc.ch/organization/organization.shtml>, (πρόσβαση 15/05/17), Ένας υπερεθνικός οργανισμός που μέλη του μπορούν να γίνουν όλα τα κράτη-μέλη των ΗΕ και του Παγκόσμιου Μετεωρολογικού Οργανισμού, έχει 195 κ.μ.

πέντε ετών¹²⁵. Αποτελείται από 3 ομάδες εργασίας, η πρώτη αφορά την επιστημονική βάση της κλιματικής αλλαγής, η δεύτερη τις επιπτώσεις και η τρίτη τις προτάσεις πολιτικής¹²⁶.

Το καθήκον γνωστοποίησης αποτελεί διαδικαστική υποχρέωση παρεπόμενη της αρχής της πρόληψης όπως εκφράζεται χαρακτηριστικά στην αρχή 17 της Διακήρυξης του Ρίο, στο κεφάλαιο 22 της Ατζέντας 21 και σε πολλά διεθνή και περιφερειακά περιβαλλοντικά καθεστώτα. Το άρθρο 206 της Σύμβασης για το ΔΘ, υποδηλώνει ότι όταν τα κράτη έχουν σοβαρές ενδείξεις ότι οι προγραμματιζόμενες δραστηριότητες στην επικράτεια ή υπό τον έλεγχό τους μπορεί να προκαλέσουν ουσιώδη ρύπανση ή σημαντικές κι επιβλαβείς αλλαγές στο θαλάσσιο περιβάλλον θα πρέπει, όσο το δυνατό, να εκτιμούν τα πιθανά αποτελέσματα και να επικοινωνούν τις σχετικές εκθέσεις των εκτιμήσεών τους¹²⁷.

2.2 Το καθήκον Ενημέρωσης και Διαβούλευσης.

Εάν κατόπιν εκτιμήσεως υπάρχει κίνδυνος σημαντικής διασυνοριακής ζημιάς, το κράτος προέλευσης θα πρέπει να ειδοποιεί και να ενημερώνει τα κράτη που είναι πιθανό να υποστούν τη ζημιά και να τους παρέχει όλες τις σχετικές, τεχνικές κι επιστημονικές πληροφορίες¹²⁸. Η αρχή 19 της Διακήρυξης του Ρίο, δηλώνει ότι τα κράτη μέλη, θα πρέπει να παρέχουν προηγουμένως έγκαιρη κοινοποίηση και τις σχετικές πληροφορίες στα κράτη που ενδεχομένως θα επηρεαστούν και να διαβουλεύονται με τα εν λόγω κράτη σε πρώιμο στάδιο και με καλή πίστη¹²⁹.

Το ΔΔΧ έκρινε ότι το καθήκον ενημέρωσης έγκειται στις «στοιχειώδεις εκτιμήσεις της ανθρωπότητας» ή "*elementary considerations of humanity*"¹³⁰. Συνήθως το καθήκον διαβούλευσης έπεται του καθήκοντος ενημέρωσης¹³¹. Στη Σύμβαση της Γενεύης για τη Διασυνοριακή Ρύπανση σε Μεγάλη Κλίμακα Απόστασης του 1979, άρθρο 5, τα κράτη καλούνται σε διαβουλεύσεις σε περίπτωση επίδρασης της ατμοσφαιρικής ρύπανσης από μεγάλη κλίμακα απόστασης ή έκθεσης σε σημαντικό κίνδυνο από τέτοιου είδους ρύπανση, που

¹²⁵ Griffin, M.J., "Global Climate Change", Edward Elgar Publishing Limited, UK, 2003, σελ. 51

¹²⁶ "Structure, How does the IPCC work?", διαθέσιμο σε

http://www.ipcc.ch/organization/organization_structure.shtml, (πρόσβαση 15/05/17)

¹²⁷ Convention on the Law of Sea, United Nations, 1982, αρ. 206

¹²⁸ Barboza, J., "Legal Aspects of Sustainable Development, The environment risk and liability in International Law", Martinus Nizhoff Publishers, Vol.10, Leiden/Boston, 2011, σελ. 17

¹²⁹ "Διακήρυξη για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη", Ρίο, 1992

¹³⁰ Zagor, M., "Elementary Considerations of Humanity" στο Bannelier, C., Christakis, T., Heathcote, S.,(ed.), "The ICJ and the Evolution of International Law, The enduring impact of the Corfu Channel case", Routledge, New York, 2010, σελ. 264, Το ΔΔΧ έκρινε ότι η Αλβανία όφειλε να γνωρίζει για την ύπαρξη των ναρκών στα χωρικά της ύδατα βάση των κοινά αναγνωρισμένων αρχών των ελάχιστων εκτιμήσεων της ανθρωπότητας, που εφαρμόζονται σε περίοδο ειρήνης παρά στον πόλεμο, την ελευθερία της θαλάσσιας επικοινωνίας και την υποχρέωση κάθε κράτους να μην επιτρέπει εις γνώσιν του να χρησιμοποιείται το έδαφός του για πράξεις αντίθετες στα δικαιώματα των άλλων κρατών, παραπέμποντας έτσι στη Ρήτρα Μάρτενς, βλέπε επίσης *The Corfu Channel Case...*, σελ. 22

¹³¹ Οπ. π. Kiss, A., Shelton, D., "Guide...", 2007, σελ. 101

λαμβάνει τόπο στο έδαφος ή στην επικράτεια κράτους, από υπάρχουσες ή προτεινόμενες δραστηριότητες¹³².

Το κείμενο του ΟΟΣΑ του 1974 σχετικά με τις αρχές για τη διασυνοριακή ρύπανση, συγκεκριμενοποιεί στο άρθρο 8 ότι οι χώρες δε θα πρέπει να διεξάγουν έργα και δραστηριότητες που μπορεί να προκαλέσουν σημαντική διασυνοριακή ρύπανση εάν δεν έχουν πρωτίστως ενημερώσει και δώσει ένα εύλογο χρονικό διάστημα για την προσήκουσα διαβούλευση (*diligent consultation*) με τις χώρες που είναι πιθανό να επηρεαστούν. Το ίδιο ισχύει και κατόπιν αιτήματος χώρας που είναι πιθανόν να επηρεαστεί, οι διαβουλεύσεις θα πρέπει να διεξάγονται με πνεύμα συνεργασίας και καλής γειτονίας και να μην συνεπάγονται υπερβολική καθυστέρηση ή να αποτελούν εμπόδια στις δραστηριότητες ή έργα¹³³. Η ισορροπία συμφερόντων (*balance of interests*) δοκιμάζεται επί της ουσίας σε ένα καθεστώς ευθύνης εκ του αστικού κώδικα (*liability*)¹³⁴.

2.3 Η Συμμετοχή του Κοινού.

Η συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων συνιστά στη χρηστή διακυβέρνηση για το περιβάλλον¹³⁵. Η αρχή 10 της Διακήρυξης του Ρίο δηλώνει ότι η πρόσβαση στην πληροφορία, η συμμετοχή του κοινού κι οι αποτελεσματικές δικαστικές και διοικητικές διαδικασίες, συμπεριλαμβανομένης της αποκατάστασης, θα πρέπει να διασφαλίζονται, διότι τα περιβαλλοντικά ζητήματα αντιμετωπίζονται καλύτερα με τη συμμετοχή όλων των ενδιαφερόμενων πολιτών, στο σχετικό επίπεδο¹³⁶. Πολλές διεθνείς συνθήκες που έχουν συναφθεί μετά τη Διακήρυξη της Στοκχόλμης, καλούν τα κράτη να λαμβάνουν τα απαραίτητα μέτρα για τη συμμετοχή του κοινού σχετικά με κινδύνους από συγκεκριμένες δραστηριότητες¹³⁷.

Η Σύμβαση του Ελσίνκι σχετικά με τις Διασυνοριακές Επιδράσεις Βιομηχανικών Ατυχημάτων του 1992, άρθρο 9, Παράρτημα III, απαιτεί από τα κράτη να παράσχουν επαρκή ενημέρωση στο κοινό και, όποτε αυτό είναι δυνατό και σκόπιμο, να δίνουν στα άτομα τη δυνατότητα να συμμετέχουν σε σχετικές διαδικασίες και να τους παρέχουν πρόσβαση στη δικαιοσύνη. Αναφέρει λεπτομερώς τις απαιτούμενες πληροφορίες και καθιστά την εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων αναγκαία, ειδικά σε σχέση με την ανθρώπινη υγεία κι

¹³² Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution, United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), Geneva, 1979

¹³³ "Principles Concerning Transfrontier Pollution", Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), 1974, αρ. 8, βλέπε επίσης όπ. π. Kiss, A., Shelton, D., "Guide...", 2007, σελ. 101

¹³⁴ Όπ. π. Barboza, J., "Legal Aspects...", 2011, σελ. 18

¹³⁵ Όπ. π. Holder, J., Lee, M., "Environmental Protection ...", 2007, σελ. 85-86

¹³⁶ Όπ. π. "Διακήρυξη .., Ρίο, 1992

¹³⁷ Όπ. π. Kiss, A., Shelton, D., "Guide...", 2007, σελ. 103

ασφάλεια¹³⁸. Η συμμετοχή του κοινού, η διαφάνεια κι η πρόσβαση στην πληροφορία είναι απαραίτητες για τη βιώσιμη ανάπτυξη και τη χρηστή διακυβέρνηση¹³⁹.

3. Αρχές ορθόνομης κατανομής.

Η συνεργασία συνιστά υποχρέωση σύμφωνα με το άρθρο 56 του κεφαλαίου IX του Χ.ΗΕ ενώ στην παράγραφο 4 του προοιμίου της Διακήρυξης του Ρίο γίνεται λόγος για “...*new and equitable global partnership...*”¹⁴⁰. Η έννοια της equity, ποικίλλει ανάλογα με το δικαϊκό σύστημα που χρησιμοποιείται. Συνήθως εκφράζει το δίκαιο, *fair*, υπό την οπτική της ίσης μεταχείρισης όπως κρίθηκε από την υπόθεση *Diversion of Water from the River Meuse*, «*namely that equality exists between parties and a party who seeks equity must do equity*»¹⁴¹.

Αναφορικά με το περιβάλλον ωστόσο, η συγκεκριμένη αρχή έχει περισσότερο διανεμητική έννοια παρά διορθωτική¹⁴². Ο κος Ραυτόπουλος την αναφέρει χαρακτηριστικά ως «*ορθόνομη κατανομή*»¹⁴³. Στις περισσότερες περιβαλλοντικές συμφωνίες, ρυθμίζει τη δίκαιη κατανομή κι ειδικά αναφορικά με τους σπάνιους πόρους, την εξασφάλιση ότι τα οφέλη από αυτούς και το κόστος που συνδέεται με την προστασία τους ή οποιαδήποτε υποβάθμιση, θα μοιράζονται από κοινού σε όλα τα μέλη της κοινωνίας¹⁴⁴.

¹³⁸ Convention on the Transboundary Effects of Industrial Accidents, United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), Helsinki, 1992

¹³⁹ Οπ. π. Kurukulasuriya, L., Robinson, N., A., "Training Manual...", 2006, σελ.28

¹⁴⁰ Kurukulasuriya, L., Robinson, N., A., "Training Manual...", 2006, ibid σελ.29

¹⁴¹ *Diversion of Waters from the River Meuse Case (Netherlands v Belgium)*, PCIJ, 1937,σελ. 4, βλέπε επίσης White, M.,(Justice), "Equity-A General Principle of Law recognized by the Civilized Nations?" διαθέσιμο σε <https://lr.law.qut.edu.au/article/viewFile/177/171>, (τελευταία πρόσβαση 10/09/17)

¹⁴² Ρούκουνας, Ε., "Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο", Νομική Βιβλιοθήκη", Αθήνα, 2010, σελ. 177, Χατζηκωνσταντίνου, Θ., Κ., Αποστολίδης, Χ., Ελ., Σαρηγιαννίδης, Μ., Χ., (Συμβολή Περγαντής, Β.), "Θεμελιώδεις Έννοιες στο Διεθνές Δημόσιο Δίκαιο", (Β' Έκδοση), Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 403-404, Χατζής, Ν., Α., "Ο Αριστοτέλης στη Σύγχρονη Αμερικάνικη Θεωρία Δικαίου", *Ιόνιος Επιθεώρηση του Δικαίου*, 2004, σελ. 5, Η αρχή της επιείκειας συνιστά τη συνεκτίμηση διαφόρων περιστάσεων και γεγονότων στην έκβαση του αποτελέσματος. Πρόκειται για «διορθωτική» διαδικασία. Ο Αριστοτέλης αναφέρει δύο είδη διορθωτικής δικαιοσύνης, αναφορικά με τις συμβάσεις και σχετικά με τις περιπτώσεις άσκησης βίας. Υπάρχει όμως κι η «διανεμητική», όπως χαρακτηριστικά λέει, που διανέμει τα αξιώματα των αγαθών κι υποχρεώσεων από την κοινότητα στα μέλη της.

¹⁴³ Ραυτόπουλος, Ε., "Θεωρία και Δίκαιο των Διεθνών Θεσμικών Οντοτήτων, Σημειώσεις Πανεπιστημιακών Παραδόσεων", Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2011, σελ. 9, με την έννοια της γεωγραφικής κατανομής, βλέπε επίσης Ραυτόπουλος, Ε., "Το Νέο Καθεστώς της Σύμβασης της Βαρκελώνης για την προστασία του Περιοβάλλοντος της Μεσογείου – Το Πρόβλημα και τα Κείμενα της Ελληνικής Μετάφρασης", Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004/ΜΕΡΕΙΛΑΝ-Μελέτες Διεθνούς Περιβαλλοντικού Δικαίου και Διαπραγμάτευσης-1), σελ. 34-35 και 30-32, Ραυτόπουλος, Ε., "Γλώσσα και Εφαρμογή των Διεθνών Περιβαλλοντικών Συμφωνιών: η Σημασία της Ελληνικής Μετάφρασης στο Περράκης, Στ. (επ.), Η Διεθνής Κοινότητα σε Κίνηση-Συμβολές στη Μνήμη Γεωργίου Τενεκίδη", Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006/Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών - Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών/Διεθνολογικά Δημοσιεύματα-3, σελ. 343-346

¹⁴⁴ Οπ. π. Kiss, A., Shelton, D., "Guide...", 2007, σελ. 105

3.1 Διαγενεακή ισότητα.

Ο πρέσβης της Μάλτας, Arvid Pardo, εισήγαγε το δόγμα του δημόσιου εμπιστεύματος (*public trust*) όταν μίλησε για την *res communis*. Πρόκειται για τη διοίκηση των αγαθών προς όφελος του συνόλου της ανθρωπότητας με σκοπό να εξασφαλιστούν κι οι μελλοντικές γενεές ή διαφορετικά για τη διαγενεακή αρχή¹⁴⁵.

Στη διαγενεακή ισότητα αναφέρονται οι αρχές 1,2 της Διακήρυξης της Στοκχόλμης και πολλαπλά πολυμερή καθεστώτα. Σχετίζεται άμεσα με την έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης (αρχή 3, Ρίο), τα κράτη έχουν το καθήκον της διατήρησης της ποικιλότητας των φυσικών πόρων αλλά και το καθήκον πρόληψης, μείωσης της ρύπανσης ή υποβάθμισης των φυσικών πόρων ή του περιβάλλοντος, ώστε οι μελλοντικές γενιές να μην επωμιστούν τεράστιες οικονομικές επιβαρύνσεις για τον καθαρισμό του περιβάλλοντος¹⁴⁶.

3.2 Κοινές αλλά διαφοροποιημένες ευθύνες.

Η αρχή των κοινών αλλά διαφοροποιημένων ευθυνών είναι μια παραλλαγή της έννοιας της equity¹⁴⁷. Η αρχή 7 του Ρίο κάνει λόγο για κοινές αλλά διαφοροποιημένες ευθύνες δεδομένου των διαφορετικών συνθηκών σε κάθε χώρα και της διαφορετικής συμβολής στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος¹⁴⁸, ενώ η αρχή 6, κάνει λόγο για την ειδική κατάσταση και τις ανάγκες των αναπτυσσόμενων, των ελάχιστα ανεπτυγμένων και των ευπαθών χωρών¹⁴⁹.

Κατά τη διεξαγωγή της 3^{ης} έκθεσης σχετικά με την διεθνή αστική ευθύνη για ζημιογόνες συνέπειες από δραστηριότητες που δεν απαγορεύονται από το διεθνές δίκαιο, κάποια κράτη, θεωρώντας ότι το καθήκον πρόληψης υπόκειται της ανάπτυξης των φυσικών τους πόρων, σύμφωνα με την αρχή της κυριαρχίας και με γνώμονα την οικονομική ευημερία των πολιτών τους¹⁵⁰, επεσήμαναν ότι μαζί με το δικαίωμα της ανάπτυξης και την ανάπτυξη ικανοτήτων (*capacity building*), θα πρέπει να εκπληρώνουν τα καθήκοντα της δέουσας επιμέλειας ή τα πρότυπα της δέουσας φροντίδας καθόσον είναι έννοιες συμβατικές¹⁵¹. Κάποια άλλα κράτη, θεώρησαν ότι τα σχέδια άρθρων θα πρέπει να αντανακλούν τα συμφέροντα των αναπτυσσόμενων χωρών και των οικονομιών σε μετάβαση, με τη μεταφορά τεχνολογίας σε ισότιμη βάση, τη δημιουργία ενός χρηματικού ταμείου για υποστήριξη, την εκπαίδευση και την τεχνική συνεργασία¹⁵².

¹⁴⁵ Οπ. π. Τσοκάνας, Ν., "Όψεις", 2011, σελ. 37, υπ.9

¹⁴⁶ Οπ. π. United Nations, "Yearbook ...", 2000, σελ. 214-215

¹⁴⁷ Οπ. π. Lucka, E., "International Environmental ...", 2006, σελ. 54

¹⁴⁸ Οπ. π. Kurukulasuriya, L., Robinson, N., A., "Training Manual...", 2006, σελ.29

¹⁴⁹ Οπ. π. "Διακήρυξη .., Ρίο, 1992

¹⁵⁰ Οπ. π. United Nations, "Yearbook ...", 2000, σελ. 116

¹⁵¹ Ibid σελ. 120

¹⁵² Ibid σελ. 116

Η συμμόρφωση με τις διεθνείς περιβαλλοντικές υποχρεώσεις όπως και με το καθήκον πρόληψης διασυνοριακής ζημίας, απαιτεί την ικανότητα ανάπτυξης προτύπων και την εισαγωγή φιλικών προς το περιβάλλον τεχνολογιών παραγωγής, όπως επίσης και τους απαραίτητους οικονομικούς, υλικούς κι ανθρώπινους πόρους διαχείρισης της ανάπτυξης, της παραγωγής και της επίβλεψης των επικίνδυνων δραστηριοτήτων, τα απαραίτητα δικαστικά μέσα και θεραπείες¹⁵³.

Την αρχή της κοινής αλλά διαφοροποιημένης ευθύνης, τη βρίσκουμε στο καθεστώς για το Όζον (Πρωτόκολλο Μόντρεαλ) και στο καθεστώς της Κλιματικής Αλλαγής (Πρωτόκολλο του Κιότο)¹⁵⁴.

3.3 Η ορθόνομη αξιοποίηση των κοινόχρηστων πόρων.

Οι φυσικοί πόροι διακρίνονται στους ορυκτούς πόρους του βαθέως θαλάσσιου υπεδάφους, του νερού που μεταφέρεται από τα διεθνή ποτάμια και του πετρελαίου που εναπόκειται στις ακτές ή στα χωρικά ύδατα ενός κράτους ή στην υφαλοκρηπίδα του. Ήδη από τη Σύμβαση της Γενεύης του 1958, εθνικό δίκαιο, είχε καθιερωθεί η ιδέα της ελευθερίας στις ανοιχτές θάλασσες ή διαφορετικά στα πελάγη. Τα ψάρια στις περιοχές αυτές ήταν *res nullius*, δεν ανήκαν σε κανέναν. Το 1967 όμως η κυβέρνηση της Μάλτας εισήγαγε στη ΓΣ των Η.Ε. την ιδέα της Κοινής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας για τους φυσικούς πόρους στο βαθύ υπέδαφος. Επρόκειτο για μια αντίληψη με οικονομική χροιά μιας κι οι πόροι στο υπέδαφος, ενέχουν εμπορική αξία. Μια νέα νόρμα ήτο υπό ανάδειξη μέχρι και την κωδικοποίησή της από τη Σύμβαση για το Δίκαιο της Θάλασσας του 1982¹⁵⁵.

Εφόσον μία φυσική πηγή είναι κοινή σε ένα ή περισσότερα κράτη, δημιουργούνται έννομα συμφέροντα για οιαδήποτε χρήση που υπερβαίνει τα εθνικά σύνορα¹⁵⁶. Στην υπόθεση *River Order, 1927*, το PCIJ κατέληξε στο ίδιο συμπέρασμα αναφέροντας το κοινό νομικό δικαίωμα της ίσης χρήσης από τα παράκτια κράτη καθ' όλη την πορεία του ποταμού και τον

¹⁵³ Όπ. π. United Nations, "Yearbook .., 1998, σελ. 215, βλ. επίσης όπ. π. Kiss, A., Shelton, D., "Guide..., 2007, σελ. 108, οι αναπτυγμένες χώρες θα πρέπει να εσωτερικεύσουν το περιβαλλοντικό κόστος της τρέχουσας και της μελλοντικής αναπτυξιακής βιομηχανίας

¹⁵⁴ Όπ. π. Lucka, E., "International..., 2006, σελ. 54

¹⁵⁵ Higgins, R., Problems and Process, "International Law and How We Use it, Clarendon Press", USA, 1994, σελ. 129-138

¹⁵⁶ Handl, G., "The Principle of Equitable Use as applied to internationally shared natural resources: it's role in resolving potential international disputes over trans frontier pollution", σελ. 42, διαθέσιμο σε <http://rbdi.bruylant.be/public/modele/rbdi/content/files/RBDI%201978-1979/RBDI%201978%20et%201979%20-%201/Etudes/RBDI%201978-1979.1%20-%20σελ.%2040%20%20C3%A0%2064%20-%20Gunther%20Handl.pdf>, (πρόσβαση 29/09/17)

αποκλεισμό οποιουδήποτε προτιμησιακού προνομίου κάποιας παράκτιας πολιτείας σε σχέση με τις άλλες¹⁵⁷.

Η νόρμα της ορθόνομης χρήσης των κοινόχρηστων πόρων επιβεβαιώθηκε από το ΔΔΧ στην υπόθεση *Gabčíkovo-Nagymaros Project 1997*, ενώ νωρίτερα στις υποθέσεις *Fisheries Jurisdiction (U.K. v. Iceland, Federal Republic of Germany v. Iceland)*, το δικαστήριο τόνισε την υποχρέωση της εύλογης χρήσης και τις διαπραγματεύσεις εν καλή πίστη προκειμένου για ένα ορθόνομο αποτέλεσμα¹⁵⁸. Σχετική αναφορά κάνουν κι οι κανόνες του Ελσίνκι 1966, ενώ η γέννηση της *ορθόνομης κι εύλογης χρήσης*, έγινε στο αμερικανικό ανώτατο δικαστήριο, στην υπόθεση *New Jersey v. New York, 1931*¹⁵⁹.

Στην περίπτωση των θαλάσσιων υδάτων των διεθνών ποταμών, η προσπάθεια κωδικοποίησης έγινε μέσω του Ιδιωτικού Διεθνούς Δικαίου και πιο συγκεκριμένα από τον ILA και το Ινστιτούτο Διεθνούς Δικαίου. Ένα κράτος ενέχει κυριαρχίας επί των θαλάσσιων πόρων των νερών στο έδαφός του, αρκεί να λαμβάνονται υπόψη τα έννομα συμφέροντα των άλλων. Επρόκειτο για ορθόνομη συμμετοχή στην επικερδή χρήση τους, *'equitable share in beneficial use'*¹⁶⁰.

Το κείμενο της ΕΔΔ υπέδειξε την υποχρέωση συνεργασίας, το καθήκον ενημέρωσης και διαβούλευσης¹⁶¹. Το πνεύμα συνεργασίας εμπεριέχεται και στη Σύμβαση για τα Υδάτινα Ρεύματα του 1997, τα κράτη θα πρέπει να συντονίζονται. Το Συμβούλιο του ΟΟΣΑ σε σύστασή του αναφέρει την οικολογική καλή γειτονία, *"ecological good neighbourliness"*¹⁶².

¹⁵⁷ *Case relating to the Territorial Jurisdiction of the International Commission of the River Oder (United Kingdom, Czechoslovakia, Denmark, France, Germany, Sweden v. Poland)*, Permanent Court of International Justice, 1929, παρ. 27, διαθέσιμο σε http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1929.09.10_river_oder.htm, (πρόσβαση 10/12/17)

¹⁵⁸ Οπ. π. Kiss, A., Shelton, D., "Guide...", 2007, σελ. 108, International Court of Justice, *Fisheries Jurisdiction (U.K. v. Iceland, Federal Republic of Germany v. Iceland)*, 2 February, 1973, παρ. 41,42

¹⁵⁹ Signorelli, A., "The Devils Lake Controversy: Why Canada and the United States Need a New Bilateral Understanding in Light of the Evolving Law of International Watercourses", *Master of Law, University of Manitoba*, Winnipeg, 2010, σελ. 60, Supreme Court of United States, *New Jersey v. New York*, May 4th, 1931, παρ. 343

¹⁶⁰ Helsinki Rules on the uses of the Waters of International Rivers, London 1967, σελ. 7-55, άρθρο IV

¹⁶¹ Higgins, R., "Problems and Process, International Law and How We Use it", Clarendon Press, USA, 1994, σελ. 129-138

¹⁶² "Recommendation of the Council on Principles concerning Transfrontier Pollution, C(74)224", *OECD*, 14 November 1974, παρ. 13

II. ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΥΘΥΝΗ ΕΚ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΚΩΔΙΚΑ

A. International Responsibility and Liability

1. Διεθνής Ευθύνη (International Responsibility).

Τα κράτη πρέπει να συνεργάζονται με καλή πίστη και τα συμφωνηθέντα πρέπει να τηρούνται, *acta sunt servanda*, γενικές αρχές του δικαίου¹⁶³. «Διεθνής κρατική ευθύνη, καλείται ο θεσμός του διεθνούς δικαίου σύμφωνα με τον οποίο το Κράτος που παραβίασε -με πράξη ή παράλειψη- κανόνα του διεθνούς δικαίου, υποχρεούται να παράσχει ικανοποίηση στο Κράτος κατά του οποίου στρέφεται η παραβίαση»¹⁶⁴.

Το αρ.1 των άρθρων της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου, ορίζει ότι κάθε διεθνώς παράνομη πράξη ενός κράτους συνεπάγεται τη διεθνή ευθύνη του κράτους αυτού¹⁶⁵. Επίσης, η άρνηση εκπλήρωσης μίας υποχρέωσης εκ συνθήκης, εγείρει τη διεθνή ευθύνη όπως δήλωσε το δικαστήριο στην Ερμηνεία των Συνθηκών Ειρήνης¹⁶⁶ ή γενικότερα η παραβίαση διεθνούς υποχρέωσης¹⁶⁷ ή η παράλειψη μιας οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας σύμφωνα με την αρχή της δέουσας επιμέλειας ή όταν το κράτος δεν έχει παραβιάσει την οφειλόμενη επιμέλεια, αλλά έχει παρ'όλα αυτά παραβεί μια υποχρέωση που προκάλεσε ζημία¹⁶⁸.

Υποκείμενα του διεθνούς δικαίου, φορείς δηλαδή δικαιωμάτων κι υποχρεώσεων, παραδοσιακά εθεωρείτο μόνο τα κράτη. Η πρώτη ρητή αναγνώριση διεθνούς νομικής προσωπικότητας σε οργανισμό ήρθε το 1949 με την Υπόθεση των Επανορθώσεων ενώπιον του ΔΔΧ¹⁶⁹ ενώ η συζήτηση μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο επικεντρώθηκε στην νομική προσωπικότητα των ατόμων, με την υιοθέτηση πληθώρας συμβάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων

¹⁶³ Reinhold, S., "Good Faith in International Law", *UCL Journal of Law and Jurisprudence (Bonn Research Paper on Public International Law No. 2/2013)*, May 24, 2013, διαθέσιμο σε SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2269746> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2269746>, (πρόσβαση 01/10/17)

¹⁶⁴ Μαρούδα, Μ., Ντ. "Η Διεθνής ευθύνη για παραβιάσεις του Διεθνούς Ανθρωπιστικού Δικαίου, Η κρατική και ατομική ευθύνη σε κίνηση, 1 Σπουδές Διεθνούς Δικαίου", Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, σελ.23

¹⁶⁵ *Chorzow case (Germany v. Poland)*, PCIJ, 1928, σελ. 29, «Αποτελεί αρχή του διεθνούς δικαίου...ότι κάθε παραβίαση διεθνούς υποχρέωσης συνεπάγεται την υποχρέωση επανόρθωσης»

¹⁶⁶ International Court of Justice, Advisory Opinion, "Interpretation of Peace Treaties with Bulgaria, Hungary and Romania", I.C.J. Reports, 30 March 1950, 2^η φάση, σελ. 221

¹⁶⁷ I.L.C., Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, 2001, αρ. 2

¹⁶⁸ Οπ. π. Kurukulasuriya, L., Robinson, N., A., "Training Manual...", 2006, σελ. 53, βλ. επίσης Όπ. π. I.L.C., "Draft Articles on Responsibility of States...", 2001, βλ. επίσης Case Concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua, *Nicaragua v. Usa*, ICJ, 1986, παρ. 115-116, και όπ. π., *United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran Case...*, 1980, παρ. 74, Το κράτος φέρει ευθύνη σύμφωνα με το αρ.8 της ΕΔΔ, για ιδιώτες που δρουν ως de facto όργανα του κράτους, δηλαδή υπό τις οδηγίες ή διοίκηση ή έλεγχο του κράτους. Το αρ. 11 ΕΔΔ, μιλάει για διεθνή ευθύνη κράτους αν εκ των υστέρων αναγνωρίσει κι υιοθετήσει το κράτος αντιδιεθνή συμπεριφορά ιδιώτη ως δική του, βλέπε επίσης *Loizidou Case*, Case Concerning Armed Activities on the Territory of the Congo, *Democratic Republic of the Congo v. Uganda*, ICJ, 2005, Prosecutor v. Dusko Tadic Case, ICTY, 1999, παρ. 131, αποτελεσματικός/ συνολικός έλεγχος

¹⁶⁹ International Court of Justice, Advisory Opinion, "Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations", I.C.J. Reports, 1949, σελ.179

κι επίσης με τις δίκες της Νυρεμβέργης και του Τόκιου με τις οποίες ετέθησαν οι βάσεις του διεθνούς ποινικού δικαίου¹⁷⁰.

Στο πλαίσιο του δικαίου των διεθνών επενδύσεων, τα άτομα και δη οι επιχειρήσεις αποτελούν αντικείμενο πλέον διεθνών ρυθμίσεων που προβλέπουν και την προσφυγή σε διεθνή διαιτητικά δικαστήρια όπως το ICSID με κρίσιμο κριτήριο το *jus standi*¹⁷¹.

Η Δέουσα Επιμέλεια αναφέρεται στο αντικειμενικό διεθνές πρότυπο συμπεριφοράς. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο κος Ραυτόπουλος σχετικά με τη σύμβαση της Βαρκελώνης (αρ.12), «... **επρόκειτο για υποκειμενική ευθύνη που βασίζεται στο πταίσμα (fault-based liability) και που εξελίχθηκε από την αυστηρά υποκειμενική σύλληψη του δόλου και της ευρύτερης έννοιας της αμέλειας στην περισσότερο αντικειμενική έννοια της οφειλόμενης επιμέλειας (due diligence)**»¹⁷².

Μέχρι πρόσφατα, η θεωρία του δικαίου της διεθνούς ευθύνης δεν ήταν επαρκώς ανεπτυγμένη, πράγμα που άλλαξε με την υιοθέτηση των Draft Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, από την Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου (ILC), τον Αύγουστο του 2001¹⁷³.

Σύμφωνα με την Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου, οι κανόνες αντικειμενικής ευθύνης συνιστούν πρωτογενείς κανόνες ενώ οι κανόνες κρατικής ευθύνης για διεθνείς αδικοπραξίες δευτερογενείς¹⁷⁴. Η ευθύνη του κράτους μπορεί να προκληθεί επίσης από νομοθεσία που αντίκειται στο διεθνές δίκαιο ή με την έλλειψη νομοθετικής ρύθμισης¹⁷⁵.

Η υποχρέωση λοιπόν της δέουσας επιμέλειας θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι ζήτημα προς επίλυση αναφορικά με τους πρωτογενείς κανόνες δικαίου κι όχι τους δευτερογενείς¹⁷⁶. Οι Crawford & Olleson αναφέρουν τους δευτερογενείς κανόνες σαν το πλαίσιο εφαρμογής των

¹⁷⁰ Röling, B.V.A., "The law of war and the national jurisdiction since 1945, (Vol. 100) " σε: Collected Courses of the Hague Academy of International Law, *The Hague Academy of International Law*, σελ. 338 διαθέσιμο σε http://dx.doi.org/10.1163/1875-8096_pplrdc_ej.9789028613720.323_456, (πρόσβαση 11/12/17)

¹⁷¹ Κουτογλίδου, Α., Χ., "Δίκαιο Ξένων Επενδύσεων, Η Πολλαπλότητα Επίλυσης Διαφορών μεταξύ κρατών και ξένων επενδυτών", Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2011, σελ. 19-30

¹⁷² Οπ. π. Ραυτόπουλος, Ε., "Συμβατική...", 2014, σελ. 70-71

¹⁷³ Borelli, S., "State Responsibility in International Law", *Oxford Bibliographies.com*, 27 February, 2017, διαθέσιμο σε DOI: 10.1093/OBO/9780199796953-0031, (τελευταία πρόσβαση 08/09/17), βλέπε επίσης Crawford, J., Pellet, A., Olleson, S., Parlett, K., (ed.), "Oxford Commentaries on International Law, The Law of International Responsibility", Oxford University Press, New York, 2010, σελ. 375, Τα Draft Articles είναι ένας συνδυασμός κωδικοποίησης και προοδευτικής ανάπτυξης που λαμβάνονται πλέον υπόψη από το Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης. Το γενικό καθεστώς διεθνούς ευθύνης είναι μία σύλληψη θα λέγαμε του αστικού δικαίου σχετικά όμως άγνωστη στην κοινοδικαϊκή παράδοση

¹⁷⁴ Αντωνόπουλος, Κ., Μαγκλιβέρας, Κ., "Το Δίκαιο της Διεθνούς Κοινωνίας", Νομική Βιβλιοθήκη, 2011, σελ. 351

¹⁷⁵ Οπ. π. Μαρούδα, Μ., Ντ., "Η Διεθνής ευθύνη...", 2006, σελ. 39, υπ. 89

¹⁷⁶ Οπ. π. Barnidge, P., R., "The Due Diligence Principle...", σελ. 9

πρωτογενών¹⁷⁷. Οι δευτερογενείς κανόνες θέτουν τις συνθήκες που παραβιάζεται ο πρωτογενής κανόνας καθώς και τις συνέπειες της παραβίασης αυτής¹⁷⁸.

Η προβληματική των άρθρων διεθνούς ευθύνης συνίσταται στο γεγονός ότι αφορούν διεξαγωγή συμπεριφοράς από κράτος που είναι παράνομη. Υπάρχουν όμως και κράτη που εγείρουν αποζημιώσεις για συμπεριφορές που δεν απαγορεύονται από το διεθνές δίκαιο ή μπορεί και να επιτρέπονται, π.χ. απαλλοτριώσεις¹⁷⁹. Επίσης, η διεθνής ευθύνη είναι αυτόνομη κι ανεξάρτητη από τα εθνικά εσωτερικά δίκαια¹⁸⁰.

2. Διεθνής Αστική Ευθύνη ή Διεθνοποιημένη Αστική Ευθύνη (Liability).

Στο περιβαλλοντικό πεδίο η διασυννοριακή ζημία επισείει τη διεθνή ευθύνη λόγω της υποχρέωσης του κράτους για πρόληψη ή ελαχιστοποίηση και προσαρμογή όπως επίσης και της υποχρέωσης επανόρθωσης της ζημιάς¹⁸¹. Η Σύμβαση του Ελσίνκι του 1992 δηλώνει ότι «τα μέρη θα πρέπει να υποστηρίζουν τις διεθνείς προσπάθειες για την κατάρτιση κανόνων, κριτηρίων και διαδικασιών στο πλαίσιο της ευθύνης και της διεθνούς αστικής ευθύνης»¹⁸².

Στα σχόλια της ευθύνης των κρατών για διεθνείς αδικοπρακτικές πράξεις, αναφέρεται ότι τα άρθρα της ευθύνης δε στοχεύουν να προσδιορίσουν το περιεχόμενο των υποχρεώσεων που θέτουν οι πρωτογενείς κανόνες, ούτε κατά πόσο οι πρωτογενείς υποχρεώσεις είναι σε ισχύ για ένα κράτος, πράγμα που συνιστά λειτουργία του νόμου των συνθηκών¹⁸³. Επί της ουσίας, ο Phillip Allot, έθεσε μία ευρεία αντίληψη της αδικίας σχετικά με την ευθύνη, *'between illegality and liability'* και τη διαπέρασε στα άρθρα της ΕΔΔ¹⁸⁴.

Μετά τα μέσα της δεκαετίας του 90, υπερίσχυσε η επιβολή του δημόσιου συμφέροντος και σύμφωνα με το άρθρο 48(1)(b) της ΕΔΔ, «κάθε κράτος δικαιούται να επικαλεστεί την ευθύνη άλλου κράτους. . . εάν η παραβιασθείσα υποχρέωση ανήκει στη διεθνή κοινότητα ως σύνολο»,

¹⁷⁷ Crawford, J., Olleson, S., "International and Comparative Law Quarterly, The Continuing Debate on a UN Convention on State Responsibility", *Cambridge University Press*, (Vol. 54, Issue 4), 2008, σελ.959,968

¹⁷⁸ Cassese, A., Gaeta, P., Jones, J.,R.,W.,D.,(eds), "The Rome Statute of International Criminal Court: A commentary", Oxford, 2002, 1985, σελ.244, υπ. 7

¹⁷⁹ Οπ. π. "Draft articles on Responsibility...with commentaries, 2001", United Nations, 2008, σελ. 31, 4(c), διαθέσιμο σε http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf, (τελευταία πρόσβαση6/10/17)

¹⁸⁰ Tams, J., C., "Law-making in complex processes, The World Court and the modern law of State Responsibility" σε Chinkin, C., Baetens, F., "Sovereignty, Statehood and State Responsibility, Essays in Honour of James Crawford", Cambridge University Press, UK, 2015, σελ. 293-294, βλέπε επίσης Vienna Convention, 1969, αρ. 27, Το δικαστήριο, το επιβεβαίωσε σχετικά, στην υπόθεση Polish Nationals, λέγοντας ότι ένα κράτος δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει το σύνταγμά του προκειμένου να αποφύγει υποχρεώσεις που απορρέουν από το διεθνές δίκαιο ή τις διεθνείς συνθήκες

¹⁸¹ Xue, H., "Transboundary Damage in International Law", Cambridge University Press, New York, 2003, σελ.73

¹⁸² Convention on the Protection of the Marine Environment of the Baltic Sea Area (Helsinki Convention), Helsinki Commission, 1992, αρ. 13

¹⁸³ Οπ. π. "Draft articles on Responsibility...with Commentaries, 2001", σελ. 31, 4(a)

¹⁸⁴ Allott, P., "State Responsibility and the Unmaking of International Law", *Harvard International Law Journal* (Vol. 29, No1), 1988, σελ.6, υπ. 18

πράγμα που υποδήλωσε το δικαστήριο στην υπόθεση *Barcelona Traction*, «...όλα τα κράτη μπορούν να έχουν έννομο συμφέρον στην προστασία.... των υποχρεώσεων, *erga omnes*»¹⁸⁵.

Η έννοια της liability ως αστικής ευθύνης, εισήχθη στην ΕΔΔ το 1973 από τον Αμερικανό Kearny, για να αποδώσει νόμιμες πράξεις που ενδέχεται να έχουν δυσμενή αποτελέσματα ενώ η διεθνής ευθύνη, εν γένει responsibility, χρησιμοποιείται επί τω πλείστον για την απόδοση παράνομων πράξεων¹⁸⁶.

Το 1996, η ΕΔΔ ασχολείται πλέον με τους δευτερογενείς κανόνες δικαίου και την κωδικοποίησή τους κι αφήνει στην άκρη τους πρωτογενείς, δηλαδή τους συμβατικούς, εθιμικούς κι άλλους κανόνες που η παραβίασή τους επισείει τη διεθνή ευθύνη¹⁸⁷. Ο Αυστραλός James Crawford, απλοποίησε το κείμενο και παρουσίασε ένα σχέδιο 59 άρθρων που η Επιτροπή υιοθέτησε με συναίνεση το 2001. Μία διεθνή αδικοπραξία, απαιτεί μία συμπεριφορά από πλευράς κράτους, πράξη ή παράλειψη, η συμπεριφορά αυτή να συνιστά παραβίαση διεθνούς υποχρέωσης κι η διεθνής αδικοπραξία να μην εμπίπτει σε κάποια από τις περιστάσεις που αίρουν τον άδικο χαρακτήρα της¹⁸⁸.

Οι περιστάσεις που υπό προϋποθέσεις αίρουν τον άδικο χαρακτήρα μιας κρατικής ενέργειας είναι η συναίνεση, η νόμιμη άμυνα, τα αντίμετρα, η ανωτέρα βία, η κατάσταση κινδύνου κι η κατάσταση ανάγκης¹⁸⁹. Οι εξαιρέσεις αυτές, επιτρέπουν για όσο καιρό υφίστανται, τη μη εκτέλεση από πλευράς κράτους, των διεθνών υποχρεώσεών του, όμως ένα κράτος δεν μπορεί να τις επικαλεστεί σε περίπτωση παραβίασης αναγκαστικού κανόνα γενικού διεθνούς δικαίου, *jus cogens*. Η συναίνεση ενός κράτους, μπορεί να άρει τον άδικο χαρακτήρα μιας συμπεριφοράς, η οποία διαφορετικά θα συνιστούσε αδικοπραξία σύμφωνα με την Απόφαση 19^{ης} Δεκεμβρίου 2005, ICJ Reports for the armed activities on the Territory of Congo, Κονγκό κατά Ουγκάντας¹⁹⁰.

Η liability ή διεθνής αστική ευθύνη ή διεθνοποιημένη αστική ευθύνη, αποτελεί ένα είδος αξιοπιστίας, μία νομική υποχρέωση που αποδίδεται σε οικονομικούς όρους κι αναφέρεται σε ευθύνη από αδικήματα (tort) ή παραβιάσεις¹⁹¹. Η Σύμβαση του 1972 για το Δίκαιο του Αέρα και

¹⁸⁵ Οπ. π. Chinkin, C., Baetens, F., "Sovereignty...", 2015, σελ. 292

¹⁸⁶ Τσοκανάς, Π., Ν., "Η Διεθνής Ευθύνη στα Διεθνή Συμβατικά Κείμενα Διεθνοποιημένης Αστικής Ευθύνης: Ώθηση προς τα εμπρός ή τροχοπέδη", *Νόμος και Φύση*, Μάρτιος, 2011

¹⁸⁷ Crawford, J., "Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts 2001, Historical background and development of codification", *Office of Legal Affairs*, United Nations, 2017, διαθέσιμο σε <http://legal.un.org/avl/ha/rsiwa/rsiwa.html>, (πρόσβαση 03/10/17)

¹⁸⁸ Οπ. π. Αντωνόπουλος, Κ., Μαγκλιβέρας, Κ., "Το Δίκαιο της Διεθ...", 2011, σελ.330

¹⁸⁹ Οπ. π. I.L.C., "Draft Articles...", 2001, αρ. 20,21,23,24,25

¹⁹⁰ *Armed Activities on the Territory of the Congo, (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, I.C.J. Reports, 2005, διαθέσιμο σε <http://www.icj-cij.org/files/case-related/116/116-20051219-JUD-01-00-EN.pdf>, (πρόσβαση 12/12/17)

¹⁹¹ General Principles of Tort Law, διαθέσιμο σε http://elearn.uni-sofia.bg/pluginfile.php/100711/mod_resource/content/1/understanding_torts.pdf, (πρόσβαση 09/08/16), βλέπε

του Διαστήματος μιλάει για διεθνή (αστική-fault based liability) ευθύνη για ζημιά που προκαλείται από διαστημικά αντικείμενα και στο αρ.2 καθιερώνει την απόλυτη διεθνή ευθύνη του κράτους εκτόξευσης για ζημιές που προκαλούνται από διαστημικά αντικείμενα στην επιφάνεια της γης ή σε αεροσκάφη εν πτήση, ενώ στο αρ.3 μας μιλάει για απλή ευθύνη αδικοπραξίας (πταίσμα ή αμέλεια η βάση της οποίας θα πρέπει να αποδειχθεί) σε περίπτωση σύγκρουσης διαστημικών αντικειμένων¹⁹².

Το χαρακτηριστικό της διεθνούς αστικής ευθύνης, είναι ότι επιτρέπεται η αποζημίωση από διασυνοριακή ρύπανση ακόμη κι αν δεν έχει παραβιαστεί καμμία διεθνή υποχρέωση¹⁹³. Ένα κράτος μπορεί να υποχρεωθεί να πληρώσει αποζημίωση ακόμη και στην απουσία σφάλματος ή αμέλειας, *liability sine delicto lato sensu*, πρόκειται για τη διαδικαστική προσέγγιση της αστικής ευθύνης που καλείται να λύσει τις διαφορές μεταξύ του κράτους προέλευσης και του επηρεαζόμενου κράτους¹⁹⁴. Επίσης, μπορεί να υπάρξει ορθόνομη εξισορρόπηση συμφερόντων, που ο Quentin Baxter συνδύαζε με την πρόληψη στο προσχέδιό του¹⁹⁵, των βιομηχανικών, αγροτικών, εμπορικών, τεχνικών δραστηριοτήτων και της περιβαλλοντικής προστασίας¹⁹⁶. Στην προκειμένη περίπτωση η διασυνοριακή ζημία επιτρέπεται εφόσον είναι εύλογη και ορθόνομη¹⁹⁷.

Τα σχετικά σχέδια της ΕΔΔ είναι, τα Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, 2001, τα Draft Articles on the Prevention of Transboundary Harm from Hazardous Activities, 2001, ή Consequences arising out of Acts not Prohibited by International Law και οι Draft Principles on the Allocation of Loss in the case of Transboundary Harm Arising out of Hazardous Activities, 2006. Επίσης, καθοριστικό κείμενο υπήρξε κι η

επίσης Duhaime's Law Dictionary, Liability Definition: A legal obligation, either due now or at some time in the future, Duhaime.org, διαθέσιμο σε www.duhaime.org/legaldictionary/L/Liability.aspx, (πρόσβαση 17/08/16)

¹⁹² Γιόκαρης, Α., Σ., "Διεθνές Δίκαιο Εναερίου Χώρου-Διαστήματος", Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1996,σελ.256, βλέπε επίσης Blomeyer-Bartenstein, H., "Due Diligence"σε Bernhardt, R., "Encyclopedia of Public International Law", (Vol. 10), North Holland Publishing Company, Amsterdam, 1987, σελ. 138,142, Με την έννοια ότι το κλασικό πρότυπο της δέουσας επιμέλειας μπορεί να μην επαρκεί σαν ειδικό καθεστώς προστασίας κι αναλόγως των περιστάσεων εφαρμόζεται το καθεστώς απόλυτης διεθνούς αστικής ευθύνης στην περίπτωση ζημίας από διαστημικά αντικείμενα.

¹⁹³ Όπ. π. Barboza, H., "Legal...", 2011, σελ. 3, βλ. επίσης Jaye, E., "Liability for International Environmental Harm", 27 November, 2013 διαθέσιμο σε DOI:10.1093/OBO/9780199796953-0017,(πρόσβαση 04/10/17), Lefeber, R., "Transboundary Environmental Interference and the Origin of State Liability", Kluwer Law International, The Hague, 1996, σελ. 147-148, Η διασυνοριακή περιβαλλοντική ζημία μπορεί να οδηγήσει σε liability ex delicto, αν το κράτος αποτύχει να λάβει τα απαραίτητα μέτρα για την αποτροπή ζημίας, πρόκειται για παραβίαση πρωταρχικής υποχρέωσης, συμπεριλαμβανομένου της υποχρέωσης δέουσας επιμέλειας. Το προηγούμενο πρότυπο της fault liability αντικαθίσταται τώρα από τη strict liability. Η επίδειξη ωστόσο της δέουσας επιμέλειας από πλευράς κράτους, δεν επαρκεί για την πλήρη άμυνα του. Αναφορικά με την ευθύνη από μη παράνομες δραστηριότητες, αρκεί η ύπαρξη ζημίας κι η αιτιώδης συνάφεια με το κράτος που την προκάλεσε, δεν απαιτείται η δραστηριότητα να είναι διεθνώς άδικη.

¹⁹⁴ Όπ. π. Lefeber, R., "Transboundary...", 1996, σελ. 147-148

¹⁹⁵ "Collected Courses of the Hague Academy of International Law", Brill/Nijhoff, Leiden/Boston, 2001, σελ. 249-250

¹⁹⁶ Foster, S., "Transboundary Damage in International Law", *Journal of Environmental Law*, February 2004, διαθέσιμο σε DOI: 10.1093/jel/16.3.409, (πρόσβαση 04/10/17)

¹⁹⁷ Όπ. π. Jaye, E., "Liability...", 2013

Διακήρυξη του Στρασβούργου από το Ινστιτούτο Διεθνούς Δικαίου (ΙΔΔ) για την Ευθύνη των Κρατών και την Αστική Ευθύνη στο Διεθνές Δίκαιο για Περιβαλλοντικές Ζημιές του 1997¹⁹⁸.

Υπάρχει και ένας άλλος τύπος διασυνοριακής ζημίας όπως εκείνη που προκύπτει από βιομηχανικά ατυχήματα π.χ. το ατύχημα Seveso (1976) και η καταστροφή του Bhopal (1984). Τα κράτη για την αντιμετώπιση τέτοιων ατυχημάτων σύναψαν τη σύμβαση του Ελσίνκι το 1992, μια περιφερειακή συνθήκη που ισχύει μόνο για ατυχήματα με σοβαρά αποτελέσματα στο έδαφος άλλου συμβαλλομένου κράτους. Περιέχει ρήτρες που αφορούν την πρόληψη, την ετοιμότητα και την αντιμετώπιση των βιομηχανικών ατυχημάτων που μπορεί να έχουν διασυνοριακές επιπτώσεις, προβλέπει αμοιβαία συνδρομή, έρευνα και ανάπτυξη, και την ανταλλαγή πληροφοριών και τεχνολογίας σε σχέση με αυτές τις δραστηριότητες. Απαγορεύει τα ατυχήματα που έχουν ήδη αποτελέσει αντικείμενο άλλης συνθήκης όπως πυρηνικά ατυχήματα, θαλάσσια ατυχήματα και ατυχήματα σε στρατιωτικές εγκαταστάσεις¹⁹⁹.

Στο δίκαιο περιβάλλοντος υπάρχει πρόβλεψη για αστική ευθύνη του ατόμου²⁰⁰. Στην υπόθεση *Rylands v. Fletcher* το δικαστήριο συμπέρανε ότι όταν προκαλείται ζημιά από μη παράνομη δραστηριότητα, το κράτος στου οποίου το έδαφος λαμβάνει χώρα η δραστηριότητα, ενέχει αντικειμενική ευθύνη έναντι του κράτους που υπέστη τη ζημιά, όπως επίσης, αντικειμενική ευθύνη εγείρεται για ζημιά από αντικείμενα υπό την ιδιοκτησία ή τον έλεγχο ατόμου²⁰¹. Οι νόμιμες πράξεις μπορεί να περιλαμβάνουν κινδύνους ή διασυνοριακή ζημιά²⁰² που μπορεί να αφορά το κράτος, την περιουσία ή τους πολίτες στην επικράτεια μιας άλλης χώρας ή τα παγκόσμια κοινά, να οφείλεται σε ατυχήματα ή και όχι²⁰³.

Η έρευνα για υδρογονάνθρακες κι η βιομηχανία εξόρυξης υποθαλάσσιων φυσικών πόρων αποτελούν επικίνδυνες δραστηριότητες για το θαλάσσιο περιβάλλον, όπως για παράδειγμα, η έκρηξη της πλατφόρμας εξόρυξης Deepwater Horizon της BP στον κόλπο του Μεξικού, το 2011, που προκάλεσε διαρροή πετρελαίου και οικολογική ζημιά. Το άρθρο 214 της ΣΔΘ προβλέπει αποκλειστικές αρμοδιότητες και υποχρεώσεις του παράκτιου κράτους επί των ζωνών εθνικής δικαιοδοσίας του (εσωτερικά ύδατα, αιγιαλίτιδα ζώνη, ΑΟΖ, υφαλοκρηπίδα). Το

¹⁹⁸ Οπ.π. Τσοκανάς, Π., Ν., "Η Διεθνής Ευθύνη...", 2011

¹⁹⁹ Οπ. π. Xue, H., "Trans boundary...", 2003, σελ.71-72

²⁰⁰ Οπ.π. Μαρούδα, Μ., Ντ., "Η Διεθνής ευθύνη ...σελ. 24

²⁰¹ *John Rylands and Jehu Horrocks v. Thomas Fletcher case*, United Kingdom House of Lords, 1868, βλέπε επίσης

²⁰² Kecskes, G., "The Liability issue and the notion of environmental damage, A starting point of definition", *Studia Juridica et Politica Jaurinensis*, σελ. 19-26, διαθέσιμο σε <http://dfk-online.sze.hu/images/sjrp/2014/1/kecsk%C3%A9s.pdf>, (πρόσβαση 12/12/17), σελ. 20, Η διεθνοποιημένη αστική ευθύνη εφαρμόζεται σε νόμιμες ή μη νόμιμες αλλά επιβλαβείς πράξεις ή παραλείψεις κι αφορά σε ζημιές που προκαλούνται σε άλλη οντότητα, κράτος, άτομο ή τα παγκόσμια κοινά.

²⁰³ Οπ. π. Foster, S., "Transboundary...", 2004

παράκτιο κράτος έχει επίσης την υποχρέωση διαπραγμάτευσης αλλά και των διαδικασιών ελέγχου της ρύπανσης²⁰⁴.

Η προβληματική της αδιοπρακτικής ευθύνης στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος, έγκειται στο γεγονός ότι η εμφάνιση της ζημίας είναι δύσκολο να διακριβωθεί σε χρόνο ή η πηγή της για παράδειγμα, μπορεί να απέχει χιλιόμετρα ή να υπάρχουν περισσότερες πηγές ρύπανσης ή ακόμη να τηρούνται οι διοικητικοί νόμοι με βάση τους όρους αδειοδότησης και παραταύτα να επέρχεται ζημία, οπότε θα πρέπει να εξεταστεί αν ο φορέας της δραστηριότητας παραβίασε την αρχή της δέουσας επιμέλειας²⁰⁵. Σύμφωνα με την Chinkin, η αρχή της Δέουσας επιμέλειας έχει επιφορτίσει τις ιδιωτικές ενέργειες σε σχέση με τις δημόσιες που καθιστούν υπεύθυνο ένα κράτος²⁰⁶.

Επίσης, ένα κράτος υποχρεώνεται να αναλάβει την επανόρθωση της διασυνοριακής ζημιάς σε περίπτωση αποτυχίας ρύθμισης ή ελέγχου της επιβλαβούς δραστηριότητας υπό την αρχή της δέουσας επιμέλειας ή από την αποτυχία του να συνεργαστεί, σύμφωνα με το Κεφάλαιο 3 της ΕΔΔ (ILCDA), όμως μπορεί παρά την επίδειξη επιμέλειας, η ζημιά να λάβει χώρα οπότε μιλούμε για απόλυτη ή αυστηρή ευθύνη²⁰⁷.

Η αποκατάσταση *in natura* της ζημιάς ή η απόδοση αποζημίωσης όταν η επαναφορά του περιβάλλοντος στο *status quo ante* είναι αδύνατη, γίνεται μέσω της αρχής ο ρυπαίνων πληρώνει, δηλαδή από τον υπεύθυνο πρόκλησης της ζημιάς, στα πλαίσια της διεθνοποιημένης αστικής ευθύνης. Η αρχή αυτή διευρύνεται όταν εμπλέκεται το δημόσιο ή κοινό συμφέρον²⁰⁸. Πρόκειται για πολιτική *command and control*, μία *market based policy*, μία αυτορρύθμιση μέσω της ανάληψης φιλοπεριβαλλοντικών επιχειρηματικών πολιτικών από ιδιώτες, με σκοπό τη μείωση και τον έλεγχο διαφόρων ζημιολογικών εκπομπών στο περιβάλλον, μέσω σχετικών προτύπων και τεχνολογικών προϋποθέσεων²⁰⁹.

²⁰⁴ Τσάλτας, Γ., Ι., Αναγνώστου, Χ., "Νότιο Αιγαίο και Νοτιοανατολική Μεσόγειος, Σύγχρονες Προκλήσεις και Προοπτικές Εκμετάλλευσης Υποθαλάσσιων Ενεργειακών Φυσικών Πόρων", Σιδέρης, Αθήνα, 2013, σελ. 229-233

²⁰⁵ Λύτρας, Θ., Σ., "Ρύπανση του Περιβάλλοντος και Αστική Ευθύνη", Τεύχος Γ', *Digesta*, 2003, σελ. 276-277

²⁰⁶ Chinkin, C., "A Critique of the Public/Private Dimension", *EJIL (Vol. 10, No 2)*, 1999, σελ. 394

²⁰⁷ Όπ. π. Birnie, P., Boyle, A., Redgwell, C., "International Law...", 2009, σελ. 216, Oppenheim, L., Lauterpacht, H., (ed.), "International law/ a treatise by L. Oppenheim", (Vol I, 8th ed.), Longmans, London, 1955, σελ. 343, O Oppenheim κι ο δικαστής Krylon εμμένουν στο σφάλμα αλλά το σφάλμα μπορεί να θεωρηθεί σαν αποτυχία του κράτους να πράξει με μνεία ή με επιμέλεια, βλέπε επίσης Corfu Channel Case, σελ. 72

²⁰⁸ *Convention for the Protection of the Marine Environment and the Coastal Region of the Mediterranean*,

Barcelona, 1995, αρ. 4,3b, βλέπε επίσης Ραυτόπουλος, Ε., "Μεσόγειος...", 2014, σελ. 64-75

²⁰⁹ Όπ. π. Τσοκανάς, Π., Ν., "Όψεις...", σελ. 57-59

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΔΕΟΥΣΑΣ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑΣ

I. ΜΙΑ ΓΕΝΙΚΗ ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

A. Έννοια και Περιεχόμενο

1. Μια ευέλικτη αρχή.

Η αρχή της δέουσας επιμέλειας, πατέρας της οποίας υπήρξε ο Grotius, ξεκίνησε τον 17^ο αιώνα σαν αντίληψη για τη μεσολάβηση των διακρατικών σχέσεων και τον 19^ο αιώνα, εφαρμόζεται ταυτόχρονα και σαν καθήκον και σαν περιορισμός της κρατικής συμπεριφοράς²¹⁰. Το μόνο που μπορεί να απαιτηθεί από ένα κράτος είναι να μην υπερβεί τα όρια που θέτει η διεθνής νομοθεσία στη δικαιοδοσία του και να δρα εντός αυτών των ορίων. Ο τίτλος του, να ασκεί δικαιοδοσία, υπάγεται στην κυριαρχία του²¹¹.

Μέσα στο πλαίσιο της ισχυρής αντίληψης της κρατικής κυριαρχίας αναγνωρίστηκε από τα κράτη σα γενική απαίτηση, η προστασία της ασφάλειας των άλλων κρατών εν καιρώ ειρήνης και πολέμου²¹². «*Η εδαφική κυριαρχία αφορά το αποκλειστικό δικαίωμα ενός κράτους επί των δραστηριοτήτων του με παρεπόμενο καθήκον, την υποχρέωση προστασίας εντός του εδάφους του των δικαιωμάτων των άλλων κρατών*»²¹³.

Στην υπόθεση *Alabama Claims Arbitration*, το δικαστήριο έθεσε το διεθνές πρότυπο της δέουσας επιμέλειας για τα ουδέτερα κράτη αναφορικά με την υποχρέωσή τους για ουδετερότητα²¹⁴. Επρόκειτο για μια ευέλικτη αρχή, το περιεχόμενο της οποίας ποικίλλει ανάλογα με τις περιστάσεις ανά περίπτωση²¹⁵.

²¹⁰ "Study Group on Due Diligence in International Law (First Report)", *ILA*, 7 March 2014, σελ. 2

²¹¹ *Lotus Case (France v. Turkey)*, PCIJ, September 7th, 1927, παρ. 46-47, Public International Law, An Introduction to Public International Law for Students, Lotus Case Summary", Ruwanthika Gunaratne and Public International Law, διαθέσιμο σε <https://ruwanthikagunaratne.wordpress.com/2012/07/27/lotus-case-summary/>, (πρόσβαση 05/11/17), Με βάση την 1η αρχή της υπόθεσης Lotus ένα κράτος δεν μπορεί να ασκεί δικαιοδοσία εκτός της επικράτειάς του εκτός κι αν μία διεθνή συνθήκη ή το διεθνές δίκαιο το επιτρέπει. Εντός της επικράτειάς του, ένα κράτος μπορεί να ασκήσει δικαιοδοσία σε οποιοδήποτε θέμα, ακόμη κι αν δεν υφίσταται συγκεκριμένος κανόνας του διεθνούς δικαίου που να το επιτρέπει, έχει ευρεία διακριτική ευχέρεια η οποία περιορίζεται μόνο από τους απαγορευτικούς κανόνες του διεθνούς δικαίου.

²¹² Οπ. π. ... (First Report), *ILA*, ..., 2014, σελ. 2

²¹³ Bannelier-Christakis, K., "Cyber-Diligence: A Low Intensity Due Diligence Principle for Low-Intensity Cyber Operations?" σε *Baltic Yearbook in International Law (Vol. 14)*, Koninklijk Brill NV, Leiden/Bristol, 2015, σελ. 23-41, βλέπε επίσης Mendis, C., "Sovereignty...", σελ. 11

²¹⁴ *Alabama claims of the United States of America against Great Britain, United States v. Great Britain*, Arbitral Tribunal established by Article I of the Treaty of Washington (8 May 1871), 14 September 1872, διαθέσιμο σε http://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXIX/125-134.pdf, (πρόσβαση 08/10/17)

²¹⁵ Οπ. π. .. "Due Diligence...", (First Report), *ILA*, 2014, σελ. 2, Flemme, M., "Due Diligence...", 2004, σελ. 1, βλ. επίσης Study Group on Due Diligence in International Law (Second Report), *ILA*, July 12th 2016, σελ. 2, Λειτουργεί με βάση τη διακριτική ευχέρεια των κρατών, margin of appreciation, που ξεκίνησε από την ευρωπαϊκή νομολογία ανθρωπίνων δικαιωμάτων προκειμένου για μεγαλύτερη συμμετοχή των κρατών στα καθεστώτα εκ συνθηκών και τα εθιμικά

Τα κράτη πρέπει να διασφαλίζουν ότι το έδαφός τους δεν χρησιμοποιείται με σκοπό την άσκηση βίας στο έδαφος άλλου κράτους²¹⁶. Η απόκλιση από τη συγκεκριμένη αρχή εγείρει την κρατική ευθύνη, σαν αυτόνομο αδίκημα, *delict*, ανεξάρτητα από την ύπαρξη σφάλματος (fault) ή όχι²¹⁷.

Πρόκειται για γενική αρχή του διεθνούς δικαίου²¹⁸. Μία από τις πιο γνωστές υποθέσεις που καθιέρωσε την αρχή της δέουσας επιμέλειας είναι η *Corfu Channel* όπου το δικαστήριο αποφάσισε ότι κάθε κράτος έχει υποχρέωση να μη χρησιμοποιεί εν γνώσει του το έδαφος του για πράξεις αντίθετες στα δικαιώματα των άλλων κρατών²¹⁹. Είναι επίσης αποδεκτό ότι το συγκεκριμένο καθήκον ξεπερνά τα όρια της επικράτειας ενός κράτους και καλύπτει όλες τις δραστηριότητες υπό την επικράτεια ή τον έλεγχο του²²⁰, είτε διεξάγονται από το ίδιο το κράτος είτε από άλλους φορείς ιδιωτικούς ή δημόσιους²²¹.

Η ουσία της δέουσας επιμέλειας εμπεριέχει την έννοια της σωφροσύνης, της καλής κρίσης, ότι μια κατάσταση ενέχει κίνδυνο να προκαλέσει βλάβες. Αφορά την πρόληψη, την προστασία και τη διαχείριση κινδύνου, *ex post facto* ή προληπτικά, περιορίζοντας τις αρνητικές συνέπειες της ζημιόγону ή απαγορευμένης κατάστασης²²².

Στην υπόθεση *Donoghue v. Stevenson*, τέθηκαν τα κριτήρια της δέουσας επιμέλειας για πρώτη φορά²²³. Οι προληπτικοί κανόνες ή διαφορετικά οι διαδικαστικές υποχρεώσεις προσδιορίζουν το πεδίο εφαρμογής της δέουσας επιμέλειας²²⁴. Το κριτήριο *diligentia quam in suis* (εισήχθη στη διεθνή νομολογία από τον διαιτητή M. Huber στην υπόθεση *British Claims in the Spanish Zone of Morocco, 1923-1925*), απαιτεί από ένα κράτος το μίνιμουμ διεθνές πρότυπο προστασίας²²⁵.

²¹⁶ Brown, S., B., "The Alabama Claims Arbitration (An important early arbitration)", 1999, διαθέσιμο σε <http://www.kentlaw.edu/faculty/bbrown/classes/IntlLawFall2008/CourseDocs/AlabamaClaimsArbitration.pdf>, (πρόσβαση 19/12/17) σελ. 1-2,

²¹⁷ Wolfrum, R., Sersic, M., Susic, M., T., "Contemporary Developments in International Law: Essays in Honour of Budislav Vukas", *Brill Nizhoff*, The Netherlands, 2016, σελ. 159

²¹⁸ Οπ. π. Bannelier-Christakis, K., "Cyber-Diligence..", σελ. 23-41

²¹⁹ ICJ, *The Corfu Channel case (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania)*, Judgement of April 9th, 1949, σελ. 22

²²⁰ Schmitt, M., N., "Tallinn Manual on the International Law Applicable to Cyber Warfare", Cambridge University Press, UK, 2013, Κανόνας 1, παρ. 8, Μπορεί οι υποδομές να εδρεύουν εκτός του εδάφους ενός κράτους όπως συμβαίνει με τις στρατιωτικές εγκαταστάσεις σε ξένες χώρες ή με τις εξέδρες στις ανοιχτές θάλασσες ή το διεθνές διάστημα ή τις διπλωματικές αποστολές.

²²¹ Lammers, J., G., "Pollution of International Watercourses", Nizhoff, The Hague, 1984, σελ. 527

²²² Waite, P., N., "A Critical Assessment of the Concept of Due Diligence in International Law", *NYU School of Law*, 2011, διαθέσιμο σε http://www.law.nyu.edu/sites/default/files/ECM_PRO_069034.pdf, (πρόσβαση 06/10/17), σελ. 7

²²³ *Donoghue v. Stevenson case*, House of Lords, 1932, Με βάση την απόφαση αυτοί οι κατασκευαστές υποχρεώνονται σε καθήκον μείας έναντι των καταναλωτών.

²²⁴ Οπ. π. Πλακοκέφαλος, Η. ", Όψεις.., 2006, Η συνεργασία με σκοπό την πρόληψη κι ελαχιστοποίηση του κινδύνου, οι διαβουλευσεις, η υποχρέωση διεξαγωγής μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων (ΜΠΕ), η ανταλλαγή πληροφοριών

²²⁵ Οπ. π. Wolfrum, R., Sersic, M., Susic, M., T., "Contemporary...", 2016, σελ. 159

Ο ειδικός εισηγητής F.V. Garcia-Amador, έχει πει χαρακτηριστικά «.. ο κανόνας της "δέουσας επιμέλειας" δεν μπορεί να περιοριστεί σε έναν σαφή και ακριβή ορισμό ο οποίος θα μπορούσε να αποτελέσει αντικειμενικό και αυτόματο πρότυπο, για να αποφασιστεί ανεξάρτητα από τις περιστάσεις, αν ένα κράτος ήταν "επιμελής", κατά την εκπλήρωση του καθήκοντος επαγρύπνησης και προστασίας»²²⁶.

Παρόλο που το περιεχόμενό της δεν είναι σαφές, προσδιορίζεται από αντικειμενικούς παράγοντες όπως το βαθμό αποτελεσματικότητας του κρατικού ελέγχου σε συγκεκριμένες περιοχές του εδάφους του, το βαθμό προβλεψιμότητας της ζημίας και τη σπουδαιότητα του ζητήματος προς προστασία²²⁷. Η συγκεκριμένη αρχή εφαρμόζεται σε διάφορους τομείς του δικαίου όπως τα διεθνή ανθρώπινα δικαιώματα, το διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος και της ανάπτυξης, το διεθνές επενδυτικό δίκαιο κ.α.²²⁸.

2. Υποχρέωση εκ συμπεριφοράς.

Είναι υποχρέωση συμπεριφοράς²²⁹, απαιτεί από ένα κράτος συγκεκριμένη συμπεριφορά προκειμένου να εκπληρώνει τις διεθνείς του υποχρεώσεις. Αναφέρεται σε δύο στοιχεία, στην ικανότητα και τη δράση²³⁰. Σαν πρότυπο συμπεριφοράς απαιτεί λογική μέριμνα, ένα κράτος ή ένας διεθνής οργανισμός, θα πρέπει να λάβει μνηεία για τις συνέπειες της παράνομης συμπεριφοράς, απαιτούνται μέτρα προς αποφυγήν πριν την εμφάνισή της²³¹.

Αναφορικά με τη δράση, το δικαστήριο έκρινε ότι η Αλβανία είχε υποχρέωση ειδοποίησης των πλοίων που βρίσκονταν κοντά στην επικίνδυνη ζώνη²³². Επίσης, το Tallin Manual, αναγνωρίζει ότι σε περίπτωση βλάβης σε άλλο κράτος λόγω κυβερνοεπίθεσης, το κράτος είναι υποχρεωμένο να χρησιμοποιήσει όλα τα μέσα στη διάθεσή του προκειμένου να τερματίσει τη δραστηριότητα²³³, στα πλαίσια του λογικού και της αναλογικότητας²³⁴. Τα κράτη οφείλουν να προβούν σε έρευνα²³⁵.

²²⁶ Garcia, A., F., V., "State Responsibility", (Second Report, DOC. A/CN.4/106), United Nations, February 15th, 1957, διαθέσιμο σε http://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_106.pdf, (πρόσβαση 13/12/17), σελ. 122, παρ. 7

²²⁷ Όπ. π. ..(First Report), *ILA*, 2014, σελ. 3-4, βλέπε επίσης υποθέσεις Arbitral Tribunal, *J. J. Boyd (U.S.A.) v. United Mexican States case*, October 12th, 1928, Arbitral Tribunal, *William E. Chapman (U.S.A.) v. United Mexican States case*, October 24th, 1930, όπ. π. Flemme, M., "Due Diligence..", 2004, σελ. 1, όπ. π. Wolfrum, R., Sersic, M., Sosic, M., T., "Contemporary...", 2016, σελ. 160-161

²²⁸ Όπ. π. Waite, P., N., "A Critical...", 2011, σελ. 3

²²⁹ Όπ. π. Bannelier-Christakis, K., "Cyber-Diligence..", σελ. 23-41

²³⁰ Όπ. π. Tsagourias, N., "Economic...", 2015, σελ. 2

²³¹ Όπ. π. ...Due Diligence.., (Second Report), *ILA*, 2016, σελ. 2

²³² Όπ. π. *Corfu Channel case*, σελ. 22-23, υπ.6

²³³ Όπ. π. Schmitt, M., N., "Tallinn Manual..", σελ. 28, παρ.9, υπ.7

²³⁴ *Ibid* σελ.17 παρ.4

²³⁵ Όπ. π. *Corfu Channel case..*, σελ. 19-20, υπ.6, βλέπε επίσης *Velasquez Rodriguez case*, Interamerican Court of Human Rights, July 29th, 1988, παρ. 176-177, *Laura M. B. Janes et al. (U.S.A.) v. United Mexican States case*, Arbitral Tribunal, November 16th, 1925

Από την άλλη πλευρά, η υποχρέωση χρησιμοποίησης της σχετικής αρχής για τον μετριασμό και τον έλεγχο των διασυννοριακών περιβαλλοντικών κινδύνων σχετίζεται με τη διαφοροποίηση των ικανοτήτων των διάφορων κρατών. Ωστόσο, η κοινή αλλά διαφοροποιημένη ευθύνη δεν εφαρμόζεται σε όλα τα είδη κινδύνων όπως οι εξαιρετικά επικίνδυνες δραστηριότητες που αφορούν την πυρηνική ασφάλεια, την μόλυνση από πλοία, τη ρύθμιση για τα απόβλητα στη θάλασσα, το εμπόριο ειδών προς εξαφάνιση, τις δραστηριότητες στην Ανταρκτική, το απώτερο διάστημα και το βαθύ βυθό²³⁶. Το Επιμελητήριο Διαφωνιών του Θαλάσσιου Βυθού του Διεθνούς Δικαστηρίου για το Δίκαιο της Θάλασσας, στη Γνωμοδότησή του για την Ευθύνη στην Περιοχή το 2012, εξέφρασε ότι το συμφραζόμενο πεδίο της δέουσας επιμέλειας, μπορεί να αλλάξει και τα μέτρα που θεωρούνταν επαρκώς επιμελή, με την εμφάνιση νέων επιστημονικών και τεχνολογικών δεδομένων, να μην ενέχουν την ίδια επιμέλεια ή να αλλάξουν σε σχέση με τους κινδύνους που αφορούν μία δραστηριότητα και να γίνουν πιο αυστηρά²³⁷.

Η γνώση μαζί με την ικανότητα προκαθορίζουν το συγκεκριμένο καθήκον. Σαν ικανότητα νοείται η θεσμική, η ικανότητα πόρων (ανθρώπινο δυναμικό, οικονομικοί-τεχνικοί πόροι, τεχνολογία) και δικαιοδοσίας. Για παράδειγμα στην υπόθεση *Nicaragua*, το δικαστήριο έκρινε ότι η Νικαράγουα δεν είχε τη σχετική ικανότητα συγκριτικά με τις ΗΠΑ. Ωστόσο, η αποτυχία επίδειξης επιμέλειας μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο εφόσον ένα κράτος έχει χρησιμοποιήσει αποτελεσματικά όλους τους διαθέσιμους πόρους και κατά προτεραιότητα²³⁸. Υπάρχουν κοινά διεθνή πρότυπα προς αποτελεσματική διεθνή ρύθμιση, παρόλα ταύτα, σε ορισμένα καθεστάτα, η κοινή αλλά διαφοροποιημένη ευθύνη είναι πιο εξασθετισμένη, π.χ. στη Σύμβαση για τη Βιολογική Ποικιλότητα, από ότι σε ορισμένα άλλα, όπως στο καθεστώς για την Κλιματική Αλλαγή και το Όζον²³⁹.

Στην *Marine Insurance Act 1906*, αναφέρεται σαν καθήκον υπέρτατης καλής πίστης. Η συγκεκριμένη Πράξη δεν ήταν υποχρεωτική κι αφορούσε τις ασφαλίσεις. Όταν ο ασφαλισμένος, λόγω έλλειψης δέουσας επιμέλειας, δεν προσκομίσει αποδεικτικά στοιχεία για το χρέος προς εκκαθάριση κι εκπέσει ο χρόνος, ο ασφαλιστής έχει ισχυρούς λόγους να απορρίψει μια μεταγενέστερη αξίωση. Παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη συνεργασία η πληροφόρηση, κι ο ασφαλισμένος θα πρέπει να δρα εύλογα για την προσαρμογή και μείωση της απώλειας²⁴⁰.

²³⁶ Οπ. π. Birnie, P., Boyle, A., Redgwell, C., "International Law...", 2009, σελ. 136

²³⁷ Οπ. π. Bodansky, D., Brunnee, J., Razamani, L., "International Climate...", σελ. 41-42

²³⁸ Οπ. π. Tsagourias, N., "Economic...", 2015, σελ. 2-3

²³⁹ Οπ. π. Birnie, P., Boyle, A., Redgwell, C., "International Law...", 2009, σελ. 136

²⁴⁰ Sexton, G., "The principle of due diligence and the requirement to try to minimize the loss during the waiting period in trade credit insurance", *Association Internationale de Droit des Assurances*, April, 2010, slide 2

Η συγκεκριμένη αρχή έχει εσωτερικό κι εξωτερικό πεδίο αναφοράς. Αν ένα κράτος έχει θεσπίσει θετό νόμο που να εξασφαλίζει τη συμμόρφωση των ιδιωτών, τότε δεν μπορεί να καταστεί υπεύθυνο για τις πράξεις του λόγω παραβίασης του καθήκοντος επιμέλειας²⁴¹. Ευθύνη μπορεί να καταλογιστεί, όπως επεσήμανε το Διαμερικανικό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στην υπόθεση *Velasquez Rodriguez*, όχι λόγω της ίδιας της πράξης, αλλά λόγω της έλλειψης δέουσας επιμέλειας για την αποτροπή της παραβίασης όπως απαιτείται από τη Αμερικανική Σύμβαση (άρθρο 1)²⁴².

Πρόκειται για συνεχή υποχρέωση, ξεκινά πριν το γεγονός και μεταφέρεται και μετά από αυτό²⁴³. Η υποχρέωση της δέουσας επιμέλειας δίνει μεγαλύτερη ευελιξία αναφορικά με τους όρους απόδειξης²⁴⁴ και αποτελεί αφετηρία της ευθύνης προστασίας²⁴⁵. Δεν αποτελεί υποχρέωση εκ του αποτελέσματος²⁴⁶.

Τα κράτη γενικότερα, έχουν θέσει ένα διοικητικό πλαίσιο που απαιτεί από τις εταιρείες να αναδεικνύουν την προσήκουσα επιμέλεια σε τομείς όπως η επαγγελματική περίθαλψη, η ασφάλεια, η περιβαλλοντική προστασία, η πρόληψη νομιμοποίησης παράνομων χρηματοδοτικών ροών, οι υπεράκτιες επενδύσεις κι η εργασία²⁴⁷. Για παράδειγμα, πάνω από 130 κράτη έχουν υιοθετήσει το καθεστώς περιβαλλοντικής αξιολόγησης που αφορά μέτρα πρόληψης και προσαρμογής²⁴⁸. Στην ΕΕ, η οδηγία 2011/92/EU (έχει αντικαταστήσει την οδηγία 85/337/EEC του 1985) αναφέρεται σε ΕΙΑ που διεξάγεται από τις εθνικές αρχές πριν την αναπτυξιακή συναίνεση, για συγκεκριμένα σχέδια, ιδιωτικά ή δημόσια, που ενδέχεται να έχουν επίδραση στο περιβάλλον λόγω της φύσης τους, του μεγέθους τους ή της τοποθεσίας τους²⁴⁹.

Η αρχή 21 της Διακήρυξης της Στοκχόλμης θεωρείται ότι αντανακλά διεθνές εθιμικό δίκαιο, τη βρίσκουμε και στο άρθρο 7 της Σύμβασης για το Δίκαιο μη Ναυτικών Χρήσεων

²⁴¹ Όπ. π. Tsagourias, N., "Economic...", 2015, σελ.8

²⁴² Ferstman, C., "Reparation As Prevention: Considering the law and practice of orders for cessation and guarantees of non-repetition in torture cases", *Essex Human Rights Review*, 2010, σελ. 15-16, Inter-American Court of Human Rights, *Case of Velásquez-Rodríguez v. Honduras*, Judgment of July 21, 1989

²⁴³ Όπ. π. Tsagourias, N., "Economic...", 2015, σελ.9

²⁴⁴ Lanovoy, V., "Complicity and its Limits in the Law of International Responsibility", Hart Publishing, Oregon, 2016, σελ. 210-212

²⁴⁵ Rosenberg, S., P., "Responsibility to Protect: A Framework for Prevention", *Koninklijke Brill NV*, Leiden, 2009, διαθέσιμο σε DOI 10.1163/187598509X12505800144837, (τελευταία πρόσβαση 08/10/17), «...στηριζόμενη στις αρχές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η ευθύνη προστασίας παρέχει υπό προϋποθέσεις μια υποχρέωση δέουσας επιμέλειας που απαιτεί από τα κράτη να λαμβάνουν τα εύλογα μέτρα πρόληψης όπως αναμένεται από αυτά»

²⁴⁶ Όπ. π. Bannelier-Christakis, K., "Cyber-Diligence...", σελ. 23-41

²⁴⁷ De Schutter, O., Ramasastry, A., Taylor, M., B., Thompson, R., C., "Human Rights Due Diligence: The Role of States", *International Corporate Accountability Roundtable, European Coalition for Corporate Justice, Canadian Network on Corporate*

Accountability, December, 2012, σελ. 19

²⁴⁸ Kersten, C., M., "Rethinking Trans boundary Environmental Impact Assessment", *Yale Journal of International Law*, Vol. 34, Issue 1, 2009, σελ. 176

²⁴⁹ "Environmental Impact Assessment of Plans, Programmes and Projects, Rulings of the Court of Justice of the European Union", *European Union*, Luxemburg, 2017, σελ. 2-3

Διεθνών Υδατορευμάτων κι αναφέρεται στο δικαίωμα των κρατών να εκμεταλλεύονται τους πόρους τους αλλά κατά τρόπο που να μη παραβιάζει τα δικαιώματα των άλλων κρατών²⁵⁰.

Η υποχρέωση της δέουσας επιμέλειας μπορεί να μετρηθεί με τα τεχνικά κι επιστημονικά πρότυπα συμπεριφοράς όπως π.χ. αναφορικά με τις βιομηχανικές δραστηριότητες²⁵¹. Η περιβαλλοντική δέουσα επιμέλεια είναι μόνο μία πτυχή του αναπτυσσόμενου τομέα της διαχείρισης περιβαλλοντικών κινδύνων, που περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την ασφάλιση περιβαλλοντικών ζημιών, τους ελέγχους συμμόρφωσης με τους νόμους και τη συμβατική κατανομή κινδύνου και την πρόληψη της ρύπανσης²⁵². Τα κράτη πρέπει να λαμβάνουν όλα τα απαραίτητα προληπτικά μέτρα για την αποτροπή της περιβαλλοντικής ζημίας²⁵³.

Η αξιολόγηση πιθανών διασυνοριακών περιβαλλοντικών επιπτώσεων έγκειται στα μέτρα που πρέπει να λαμβάνει ένα κράτος για να εκπληρώσει την υποχρέωση της οφειλόμενης επιμέλειας²⁵⁴. Οι υποθέσεις *Pulp Mills, Costa Rica/Nicaragua, Nicaragua/Costa Rica* κι η *ITLOS Advisory Opinion on Responsibilities in the Area*, επιβεβαίωσαν ότι οι διαδικαστικές υποχρεώσεις του κράτους υπό το διεθνές εθιμικό δίκαιο, περιλαμβάνουν την υποχρέωση διεξαγωγής ΕΙΑ, όταν οι δραστηριότητες υπό τον έλεγχο ή την επικράτειά τους μπορεί να έχουν σημαντικά δυσμενή αποτελέσματα εκτός των συνόρων τους²⁵⁵. Επιπροσθέτως, η αποτυχία διεξαγωγής ΕΙΑ, σύμφωνα με την υπόθεση *Nicaragua v. Costa Rica*, μπορεί να καταστήσει ένα κράτος υπεύθυνο λόγω παραβίασης των υποχρεώσεων του υπό το εθιμικό διεθνές δίκαιο ακόμη και χωρίς την ύπαρξη υλικής ζημίας στο έδαφος του επηρεαζόμενου κράτους²⁵⁶.

Η ΕΔΔ αναφέρει στα Άρθρα για την Πρόληψη Διασυνοριακής Ζημιάς από Επικίνδυνες Δραστηριότητες ότι το καθήκον λήψης μέτρων αποτροπής ή ελαχιστοποίησης είναι αυτό της δέουσας επιμέλειας κι ότι το πρότυπό της κατά το οποίο θα πρέπει να εξεταστεί η συμπεριφορά του κράτους προέλευσης για τη διασυνοριακή περιβαλλοντική ζημιά, είναι αυτό που θεωρείται γενικά απαραίτητο κι αναλογικό ως προς το ρίσκο της διασυνοριακής ζημιάς στην συγκεκριμένη περίπτωση²⁵⁷. Τα κράτη λοιπόν διαμορφώνουν πολιτικές αποτροπής, οι οποίες εκφράζονται μέσα από τις νομοθετικές και διοικητικές διατάξεις και εφαρμόζονται μέσω διαφόρων

²⁵⁰ Οπ. π. Waite...σελ. 7, τα κράτη χρειάζονται να εκμεταλλεύονται το περιβάλλον τους προκειμένου για τους αναπτυξιακούς τους στόχους

²⁵¹ Οπ. π. Flemme, M., "Due Diligence...", 2004, σελ. 1

²⁵² Forte, P., J., "Environmental Due Diligence: A Guide to Liability Risk Management in Commercial Real Estate Transactions", *Fordham Environmental Law Review (Vol. 5, N. 2)*, 2011, σελ. 349

²⁵³ Οπ. π. Flemme, ..., 2004, σελ. 1

²⁵⁴ Οπ. π. Bodansky, D., Brunnee, J., Razamani, L., "International Climate...", σελ.43

²⁵⁵ Ibid σελ. 42

²⁵⁶ Donoghue, J., E., (Judge), "Obligation under customary international law to exercise due diligence in preventing significant transboundary environmental harm - Environmental Impact Assessment - Notification – Consultation", *CIJ/ICJ*, σελ. 3 διαθέσιμο σε www.icj-cij.org/files/case-related/150/18858.pdf, (πρόσβαση 12/10/17)

²⁵⁷ International Law Committee, "Draft articles on Prevention of Trans boundary Harm from Hazardous Activities with commentaries, United Nations, 2001", άρθρο 3

μηχανισμών επιβολής²⁵⁸. Απαιτείται ένα νομικό σύστημα κι επαρκείς πόροι για τη διατήρηση επαρκούς διοικητικής ικανότητας, ελέγχου και παρακολούθησης των δραστηριοτήτων²⁵⁹.

Η ευθύνη αποδίδεται μόνο όταν η πιθανή βλάβη μετατρέπεται σε πραγματική ζημιά κι είναι παρεπόμενη της αποτυχίας ενός κράτους να επιδείξει την απαιτούμενη επιμέλεια. Όταν υπάρχει απειλή βλάβης σε τρίτα μέρη, η απειλή θα καθορίσει το περιεχόμενο των υποχρεώσεων μείας και των μέτρων που πρέπει να εισάγει ένα κράτος²⁶⁰. Θεωρείται ότι πρέπει να υπάρχει μία ισορροπία μεταξύ του κοινωνικοοικονομικού οφέλους σε μία δραστηριότητα και των αρνητικών εξωτερικών επιπτώσεων που μεταφράζονται σε περιβαλλοντικό κόστος. Ωστόσο, αν τα συμφέροντα του κράτους προέλευσης της δραστηριότητας υπερτερούν των συμφερόντων τρίτων κρατών που θέλουν τα συμφέροντά τους να προστατεύονται, η δραστηριότητα δεν χαρακτηρίζεται αυτομάτως παράνομη και δεν υπόκειται στη συναίνεση των επηρεαζόμενων κρατών²⁶¹.

Σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές του ΟΟΣΑ, 2011, οι επιχειρήσεις πρέπει να λειτουργούν στο πλαίσιο των νόμων, κανονισμών και διοικητικών πρακτικών των χωρών που φιλοξενούνται και να λαμβάνουν υπόψη τις σχετικές διεθνείς συμφωνίες, αρχές, στόχους και πρότυπα, να λαμβάνουν δεόντως υπόψη, την ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος, τη δημόσια υγεία και ασφάλεια, και γενικότερα να διεξάγουν τις δραστηριότητές τους κατά τρόπο που συμβάλλει στον ευρύτερο στόχο της αειφόρου ανάπτυξης²⁶². Βέβαια εξαρτάται από τους πόρους που διαθέτουν οι διεθνικές εταιρείες. Σε συγκεκριμένες περιστάσεις, υπάρχει συσχέτιση μεταξύ αυστηρότερων προτύπων δέουσας επιμέλειας και περιπτώσεων δυνητικά σοβαρών κινδύνων. Ωστόσο, οι εταιρείες πρέπει να αποτρέπουν τους κινδύνους στο μέγιστο δυνατό βαθμό²⁶³.

²⁵⁸ Ibid άρθρο 3, σχόλιο 10

²⁵⁹ Ibid άρθρο 3, σχόλιο 17

²⁶⁰ Kulesza, J., "Due Diligence in International Law", Koninklijke Brill NV, The Netherlands, 2016, σελ. 266-267

²⁶¹ Οπ. π. Lefeber, R., "Transboundary...", 1996, σελ. 27

²⁶² "OECD Guidelines for Multinational Enterprises", OECD, 2011, σελ. 42-47

²⁶³ Olsen, M., Ranghild, R., "Corporate environmental due diligence and accountability", *Det juridiske fakultet*, 2016, διαθέσιμο σε <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-53801>, (πρόσβαση 08/10/17), σελ. 16-20

B. Νομολογιακό Προηγούμενο στο Διεθνές Δίκαιο του Περιβάλλοντος

1. U.N.R.I.A.A., Trail Smelter Arbitration (United States v. Canada), 1938, 1941.

Στην υπόθεση *Trail Smelter Case*, το διαιτητικό δικαστήριο αποφάσισε ότι ο Καναδάς έπρεπε να είχε λάβει όλα τα απαραίτητα μέτρα προστασίας για τη μείωση της ατμοσφαιρικής ρύπανσης στην κοιλάδα του ποταμού Columbia που προκλήθηκε από το διοξείδιο του θείου που εξέπεμπαν οι σταθμοί ψευδαργύρου και μολύβδου ιδιωτικού φορέα στον Καναδά, επτά μίλια μακριά από τα σύνορα Καναδά-Αμερικής²⁶⁴.

Η αρχή της πρόληψης αναφέρεται κι ως *'no harm rule'*, συνιστώντας ένα εθιμικό κανόνα διεθνούς δικαίου σύμφωνα με τον οποίο το κράτος είναι υποχρεωμένο να προλαμβάνει, να μειώνει και να ελέγχει τον κίνδυνο περιβαλλοντικής βλάβης σε άλλα κράτη²⁶⁵. Η υπόθεση του Καναδικού Χυτηρίου του οποίου οι εκπομπές διοξειδίου του θείου προκάλεσαν ζημιές στην ατμοσφαιρική ρύπανση στα σύνορα των Ηνωμένων Πολιτειών, καθιέρωσε τον κανόνα αυτό ως νομικό προηγούμενο²⁶⁶.

Η ζημιά επεκτάθηκε στους καρπούς και τα δέντρα της Washington. Το δικαστήριο αποφάσισε ότι *«σύμφωνα με τις αρχές του διεθνούς δικαίου, κανένα κράτος δεν έχει το δικαίωμα να χρησιμοποιεί ή να επιτρέπει τη χρήση της επικράτειάς του κατά τρόπο που να προκαλεί βλάβες από τους καπνούς στο έδαφος άλλου ή στις περιουσίες ή τα πρόσωπα αυτού, όταν υπάρχουν σοβαρές συνέπειες κι οι βλάβες αποδεικνύονται από σαφείς και πειστικές αποδείξεις»*²⁶⁷. Η απόφαση αφορούσε την ατμοσφαιρική ρύπανση αλλά επεκτάθηκε και στη ρύπανση του νερού κι αποτελεί τμήμα του γενικότερου διεθνούς δικαίου²⁶⁸.

Οι διαιτητές, αφού αξίωσαν αποζημιώσεις για την ήδη αποδεδειγμένη ζημιά προχώρησαν σε αποζημίωση σε περίπτωση μεταγενέστερης βλάβης παρά τη συμμόρφωση του Καναδά με το καθεστώς ελέγχου της απόφασης. Πρόκειται για γενική αρχή της ευθύνης χωρίς υπαιτιότητα κι ο Dupuy κάνει λόγο για *«επακόλουθη κρατική πρακτική που προωθεί τη διεθνή αστική ευθύνη σε περίπτωση που ένα κράτος αποτύχει να ενεργήσει με δέουσα επιμέλεια»*²⁶⁹. Το δικαστήριο εξέτασε τις

²⁶⁴ Οπ. π. Mendis, C., "Sovereignty...", σελ. 11

²⁶⁵ Brownlie, I., "Principles of Public International Law", Oxford University Press (7th ed), UK, 2008, σελ.275-285

²⁶⁶ "No-harm rule' and climate change", *Legal Response Initiative*, July 24th, 2012, διαθέσιμο σε <http://legalresponseinitiative.org/wp-content/uploads/2013/07/BP42E-Briefing-Paper-No-Harm-Rule-and-Climate-Change-24-July-2012.pdf>, (πρόσβαση 14/12/17), σελ. 1-2, Stubbe, P., "State Accountability for Space Debris: A Legal Study of Responsibility for Responsibility for Polluting the Space Environment and Liability for Damage caused by Space Debris", Brill/Nizhoff, The Netherlands, 2008, σελ. 5

²⁶⁷ *Trail Smelter Arbitration (United States v. Canada)*, UN Reports of International Arbitral Awards (UNRIAA), 16 April 1938 και 11 March 1941, σελ. 1965

²⁶⁸ Οπ. π. Mendis, C., "Sovereignty", σελ.11

²⁶⁹ Οπ. π. Birnie, P., Boyle, A., Redgwell, C., "International Law...", σελ.217

επιστημονικές προβλέψεις σχετικά με την ατμοσφαιρική ρύπανση και αναφέρθηκε στο διεθνές και το εσωτερικό δίκαιο σε σχέση με τις εφαρμόσιμες αρχές²⁷⁰.

Με βάση την απόφαση, ο κανόνας *no-harm*, περικλείει την υποχρέωση υιοθέτησης των απαραίτητων μέτρων πρόληψης της ζημιάς στο περιβάλλον των άλλων κρατών ή στα παγκόσμια κοινά²⁷¹.

2. ICJ, *The Corfu Channel Case (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania)*, 1949.

Στην υπόθεση *Corfu Channel*, το 1949, το ICJ έκρινε την Αλβανία υπεύθυνη για τη ζημιά που προκάλεσε στα Βρετανικά πολεμικά πλοία στο Βόρειο Στενό της Κέρκυρας, στα χωρικά της ύδατα όπου εξερράγησαν νάρκες²⁷². Η συγκεκριμένη υπόθεση καθιέρωσε το καθήκον της δέουσας επιμέλειας, ένα κράτος να μη χρησιμοποιεί εν γνώσει του το έδαφός του για πράξεις αντίθετες στα δικαιώματα των άλλων κρατών²⁷³.

Ακολουθώντας την απόφαση *Trail Smelter* και βασιζόμενο όχι στο νόμο εκ συνθηκών αλλά στις γενικά αναγνωρισμένες αρχές, το δικαστήριο αναγνώρισε την ύπαρξη μιας γενικής αρχής των κρατών, να μην παραβιάζουν τα δικαιώματα των άλλων και να επιφέρουν ζημιές σε αυτά, κάνοντας λόγο για ευθύνη όχι από πράξη αλλά από παράλειψη²⁷⁴.

Δήλωσε ότι η Αλβανία είχε ένα γενικό καθήκον δέουσας επιμέλειας, που συμπεριλάμβανε την υποχρέωση πρόληψης της ζημιάς, από τη στιγμή που έλαβε γνώση για την ύπαρξη των ναρκών. Απέτυχε να αντιδράσει κι η ευθύνη της καταλογίζεται όχι μόνο για την παράλειψη της δέουσας επιμέλειας αλλά και για τις εκρήξεις, τη ζημιά και την απώλεια ζωής, που η παράλειψη επιμέλειας, είχε ως αποτέλεσμα²⁷⁵.

Ευθύνη από παράλειψη²⁷⁶ και μία απόφαση που καθιέρωσε 'No harm rule', που όπως επιβεβαίωσε το Διεθνές Δικαστήριο Δικαιοσύνης, αποτελεί γενική υποχρέωση των Κρατών²⁷⁷.

²⁷⁰ Jervan, M., "The Prohibition of Transboundary Environmental Harm, An Analysis of the Contribution of the International Court of Justice to the Development of the No-harm Rule", *Pluri Courts, (Research Paper No. 14-17)*, August 25, 2014, σελ. 22

²⁷¹ Miller, R., Bratspies, R., M., "Transboundary Harm in International Law: Lessons from the Trail Smelter Arbitration", *Cambridge University Press (Washington & Lee Legal Studies Paper No. 2011-30)*, 2006, σελ. 3, Αρχές *Trail Smelter*: 1) πρόληψη από το δόγμα *sic utere et alienum non laedas*, 2) ο ρυπαίνων πληρώνει. βλέπε επίσης όπ. π. Bodansky, D., Brunnee, J., Razamani, L., "International Climate...", σελ. 41

²⁷² Όπ. π. *The Corfu Channel case*, σελ. 4,10,12-13

²⁷³ Όπ. π. Tsagourias, N., "Economic...", 2015, σελ. 3-4, Το δικαστήριο καθόρισε το πρότυπο γνώσης ανάμεσα στο ότι η Αλβανία όφειλε να γνωρίζει ή έπρεπε να γνωρίζει λαμβάνοντας υπόψη το χρονικό περιθώριο που μεσολάβησε και την επιμέλεια που μπορούσε να επιδείξει.

²⁷⁴ Όπ. π. Jervan, M., "The Prohibition of Transboundary Environmental Harm...", σελ. 23

²⁷⁵ Όπ. π. Xue, H., "Transboundary...", 2003 σελ. 88

²⁷⁶ Όπ. π. *The Corfu Channel case*, σελ. 22-23

²⁷⁷ *Ibid* σελ. 290, 304, 306

3. ICJ, Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay), 2010.

Η διαμάχη μεταξύ Ουρουγουάης και Αργεντινής προέκυψε όταν η Ουρουγουάη εξουσιοδότησε και ξεκίνησε την κατασκευή δύο μύλων χαρτοπολτού τοποθετημένων στις όχθες του ποταμού Ουρουγουάη, που αποτελεί το διεθνές όριο μεταξύ τους και χρησιμοποιείται για αναψυχή, ψάρεμα, πόσιμο νερό και τον τουρισμό από τα δύο κράτη²⁷⁸. Το 1975, οι δύο χώρες είχαν συνυπογράψει διμερή συνθήκη δημιουργώντας ένα κοινό μηχανισμό για τη βέλτιστη και ορθολογική χρησιμοποίηση του ποταμού Ουρουγουάη²⁷⁹.

Η διαμάχη αφορούσε τα οικονομικά συμφέροντα από τη μια και την περιβαλλοντική προστασία των κοινών φυσικών πόρων. Επρόκειτο για μία μεγάλη επένδυση για την Ουρουγουάη με διεθνικές εταιρείες ως συμμετέχοντες ενώ για την Αργεντινή θα υπήρχαν επιπτώσεις στο περιβάλλον, την οικονομία, τη γεωργία και τον τουρισμό²⁸⁰.

Η Αργεντινή υποστήριξε ότι η Ουρουγουάη, κατά την έγκριση και την κατασκευή των μύλων, διέπραξε έξι βασικές παραβιάσεις του διεθνούς δικαίου, μεταξύ των οποίων: i) την υποχρέωση λήψης όλων των αναγκαίων μέτρων για τη βέλτιστη και ορθολογική αξιοποίηση του ποταμού, ii) την υποχρέωση προηγούμενης ειδοποίησης, διαβούλευσης για τις διεργασίες και τις δραστηριότητες που σχετίζονται με τα ελαιοτριβεία iii) την υποχρέωση διατήρησης του υδάτινου περιβάλλοντος και της αλείας και της βιοποικιλότητας, iv) την υποχρέωση πρόληψης της ρύπανσης, v) την υποχρέωση να εκπονηθεί πλήρης μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων, και vi) την υποχρέωση συνεργασίας για τη διατήρηση του περιβάλλοντος και την πρόληψη της ρύπανσης²⁸¹.

Στην υπόθεση Pulp Mills, το ICJ αναγνώρισε τον κανόνα no-harm, σαν εθιμικό κανόνα που έχει τις ρίζες του στην αρχή της δέουσας επιμέλειας που πρέπει να επιδεικνύει ένα κράτος στο έδαφός του²⁸² και αποσαφήνισε τη σχέση μεταξύ διαδικαστικών και ουσιαστικών κανόνων του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου²⁸³. Για πρώτη φορά ένα διεθνές δικαστήριο αποφάσισε ότι σύμφωνα με την πρακτική των κρατών και τη Συνθήκη της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών του 1969 (άρθρο 31,3c), η υποχρέωση εκπόνησης πρότερης αξιολόγησης, EIA, δεν αποτελεί μια υποχρέωση εκ συνθήκης αλλά απαίτηση του γενικού διεθνούς δικαίου, όταν

²⁷⁸ Anton, D., K., "Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v Uruguay), Judgment 2010, ICJ Reports (20 April 2010)", *Australian International Law Journal* 17, November 8th, 2010, σελ. 214-215

²⁷⁹ Mercouris, P., "Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay): Of Environmental Impact Assessments and "Phantom Experts", The Hague Justice Portal, 15 July, 2010, παρ 6.

²⁸⁰ Δούση, Ε., "Η Προστασία του Περιβάλλοντος στη νομολογία του Διεθνούς Δικαστηρίου με αφορμή την απόφαση Pulp Mills", *Νόμος και Φύση*, Μάρτιος 2011, σελ. 10

²⁸¹ Οπ. π. Anton, D., K., "Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay ...", 2010

²⁸² Boyle, A., "Pulp Mills Case: A Commentary", *British Institute of International and Comparative Law*, 2010, διαθέσιμο σε https://www.biiicl.org/files/5167_pulp_mills_case.pdf, (πρόσβαση 15/12/17)

²⁸³ McIntyre, O., "The World Court's Ongoing Contribution to International Water Law: The Pulp Mills Case between Argentina and Uruguay", *Water- Alternatives (Vol. 4, Issue 2)*, January 2011, σελ. 124-144, σελ. 124

υπάρχει ο κίνδυνος μια βιομηχανική δραστηριότητα να έχει δυσμενή αποτελέσματα σε διασυνοριακό πεδίο όπως οι φυσικοί πόροι²⁸⁴.

Το δικαστήριο στην υπόθεση Pulp Mills, χρησιμοποιεί τις εκφράσεις “*general international law*” και “*customary international law*”, χωρίς ουσιαστική διαφοροποίηση²⁸⁵ και υπενθύμισε την υποχρέωση αστυνόμευσης που έχουν τα κράτη αναφορικά με τις δραστηριότητες υπό τη δικαιοδοσία ή τον έλεγχο τους²⁸⁶. Τα απαραίτητα προληπτικά μέτρα πρέπει να είναι ανάλογα των ικανοτήτων ενός κράτους και για να θεωρηθεί μια βλάβη σημαντική, δε χρειάζεται να φτάσει στο σημείο που να καθίσταται ουσιαστική, υπάρχει ένα κατώφλι που αποκλείει απλές ενοχλήσεις ή μικρές διαταραχές που τα κράτη αναμένεται να ανέχονται, σύμφωνα με τον νόμο περί “καλής γειτονίας”²⁸⁷.

Το δικαστήριο έκανε μνεία στην καλύτερη δυνατή και ορθολογική χρήση των κοινών πόρων που συνδέεται με τη βιώσιμη ανάπτυξη, την εθιμική υποχρέωση της συνεργασίας στη διαχείριση των κινδύνων, τη σημασία της επαγρύπνησης και της πρόληψης για τη διαφύλαξη της οικολογικής ισορροπίας των υδάτινων πόρων προσδιρίζοντας την εθιμική αρχή της δέουσας επιμέλειας²⁸⁸.

4. I.C.J., Case concerning the Gbasikovo-Nagymaros Project (Hungary v. Slovakia), 1997.

Το 1977, η Τσεχοσλοβακία συνυπέγραψε συνθήκη με την Ουγγαρία για την κατασκευή του φράγματος Gabčíkovo-Nagymaros, γνωστό ως ‘System of Locks’, που έλεγχε τη ροή των υδάτινων όγκων του ποταμού Δούναβη που θα υπαγόταν σε κοινή εκμετάλλευση, για την ανάπτυξη και την ευρύτερη αξιοποίησή των υδάτινων πόρων, ιδιαίτερα για την παραγωγή ενέργειας και για σκοπούς που σχετίζονται με τις μεταφορές, τη γεωργία και άλλους τομείς της εθνικής οικονομίας²⁸⁹.

Η διαμάχη ξεκίνησε όταν η Ουγγαρία θεώρησε ότι έπρεπε να διακοπεί το έργο λόγω μη εκπόνησης μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων κι επικείμενου κινδύνου στην οικολογική ισορροπία ενώ η Σλοβακία με τη σειρά της προχώρησε σε μονομερή εκτροπή της κοίτης του ποταμού προς το έδαφός της, κίνηση γνωστή ως Variant C, σαν εναλλακτική λύση με βάση τη διμερή τους συμφωνία, και το γεγονός αυτό προκάλεσε αξιοσημείωτη λειψυδρία στην

²⁸⁴ Boyle, A., "Developments in International Law of EIA and their Relation to the Espoo Convention", *UNECE*, 2011, σελ. 1-2

²⁸⁵ Οπ. π. Donoghue, J., E., (Judge), "Obligation...", σελ. 1

²⁸⁶ Οπ. π. Δούση, Ε., "Η Προστασία...", 2011, σελ. 12

²⁸⁷ "No Significant Harm Rule (User's Guide Fact Sheet Series:N.5)", *UN Watercourses Convention*, 2017 διαθέσιμο σε <http://www.unwatercoursesconvention.org/documents/UNWC-Fact-Sheet-5-No-Significant-Harm-Rule.pdf>, (πρόσβαση 15/12/17)

²⁸⁸ Οπ. π. Δούση, Ε., "Η Προστασία...", 2011, σελ. 18-22

²⁸⁹ Οπ. π. Xue, H., "Transboundary...", 2003, σελ. 121

περιοχή²⁹⁰. Η Ουγγαρία παραβίασε το δίκαιο των συνθηκών, την αρχή καλής πίστης, ενώ η Σλοβακία τον αμερόληπτο επιμερισμό των υλών μεταξύ των παραποτάμιων κρατών και την αρχή της αναλογικότητας υπό το διεθνές δίκαιο²⁹¹.

Επρόκειτο για κοινή επένδυση που στόχευε στην παραγωγή υδροηλεκτρικής ενέργειας, την ενίσχυση της ναυσιπλοΐας στο σχετικό τμήμα του Δούναβη και την προστασία των περιοχών από τις πλημμύρες²⁹².

Για πρώτη φορά το δικαστήριο αναγνώρισε την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης στο διεθνές δίκαιο και το συνοδευτικό καθήκον της δέουσας επιμέλειας στην εφαρμογή της²⁹³. Ο αντιπρόεδρος Weeramantry μίλησε για μια εξισορροπητική λειτουργία της βιώσιμης ανάπτυξης αναφορικά με τις οικονομικές επιδιώξεις και την περιβαλλοντική προστασία και τη γενική αρχή *pacta sunt servanda* και τη χρησιμοποίησε για την επίλυση της διαφοράς²⁹⁴.

5. I.T.L.O.S., The MOX Plant Case (Ireland v. United Kingdom), 2001.

Η σύγκρουση μεταξύ της Ιρλανδίας και του Ηνωμένου Βασιλείου σχετικά με την κατασκευή και λειτουργία του εργοστασίου Mox στο Sellafield, στη θάλασσα της Ιρλανδίας, χρονολογείται από το 1993. Το εργοστάσιο είχε σχεδιαστεί για την ανακύκλωση του πλουτωνίου που παράγεται κατά την επανεπεξεργασία πυρηνικών καυσίμων. Η Ιρλανδία αμφισβήτησε το σχέδιο αυτό από την αρχή και ζήτησε πρόσβαση σε πληροφορίες από το Ηνωμένο Βασίλειο σχετικά με το εργοστάσιο προκειμένου να προστατευθεί το θαλάσσιο περιβάλλον της Θάλασσας της Ιρλανδίας. Το ITLOS θέσπισε προσωρινά μέτρα το Δεκέμβριο του 2001, διατάσσοντας τα μέρη να συνεργαστούν και να προβούν σε διαβουλεύσεις, συμπεριλαμβανομένης της ανταλλαγής πληροφοριών, χωρίς περαιτέρω καθυστέρηση²⁹⁵.

Το δικαστήριο στη σχετική υπόθεση υπέδειξε περιβαλλοντική ευθύνη χωρίς την απόδειξη άμεσου ή επικείμενου κινδύνου²⁹⁶.

²⁹⁰ I.C.J., *Case concerning the Gbasikovo-Nagymaros Project (Hungary v. Slovakia)*, I. C. J. Reports, 25 September, 1997, παρ. 23, 54, βλέπε επίσης Earle, A., Jagerskog, A., Öjendal, J., (ed.), "Transboundary Water Management: Principles and Practice", Eartscan, London/Washington, 2010, page 228

²⁹¹ Οπ. π. Δούση, Ε., "Η Προστασία...", 2011, σελ. 7-10

²⁹² Οπ. π., International Court of Justice, *Case concerning Gabčíkovo-Nagymaros project (Hungary v. Slovakia)*, Judgment of 25 September 1997 σελ.2

²⁹³ Οπ. π. Kulesza, J., "Due Diligence in...", σελ. 99

²⁹⁴ Barral, V., "Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm", *EJIL*, (Vol. 23, N. 2), 2012, σελ. 377-400, σελ. 395-396

²⁹⁵ "Learning and Education, Ireland v. United Kingdom (MOX Plant Case)", *The Hague Justice Portal*, διαθέσιμο σε <http://www.haguejusticeportal.net/index.php?id=6164>, (πρόσβαση 22/10/17)

²⁹⁶ Οπ. π. Birnie, P., Boyle, A., Redgwell, C., "International...", σελ.214-216, Δεν απαιτείται η ύπαρξη σφάλματος για την ενεργοποίηση του θεσμού της διεθνούς ευθύνης, ωστόσο το σφάλμα μπορεί να θεωρηθεί σαν αποτυχία του κράτους να πράξει με μνεία ή με επιμέλεια, βλ. επίσης Crawford, J., "Revising the Draft Articles on State Responsibility", *Ejil*, 1999

6. U.N.R.I.A.A., Proceedings pursuant to the OSPAR Convention (Ireland v. United Kingdom) (OSPAR Arbitration), 2003.

Η διαιτησία αυτή αφορούσε τον πρώτο γύρο της υπόθεσης MOX Plant. Στην εν λόγω διαφορά μεταξύ Ιρλανδίας κι Ηνωμένου Βασιλείου, το διαιτητικό δικαστήριο έκρινε ότι το άρθρο 9,1 της Σύμβασης OSPAR ήγειρε υποχρέωση παροχής πληροφοριών όπως ορίζει και το άρθρο 9,2, απαιτώντας πόρισμα ή αποτέλεσμα. Το Ηνωμένο Βασίλειο είχε αρνηθεί την απόδοση πληροφοριών λόγω εμπορικής εμπιστευτικότητας²⁹⁷. Η Ιρλανδία ισχυρίστηκε ότι το άρθρο 9 παράγραφος 2 της OSPAR δεν απαιτούσε οι ζητούμενες πληροφορίες να αφορούν άμεσα δραστηριότητες που επηρέασαν αρνητικά τη θαλάσσια περιοχή²⁹⁸. Το δικαστήριο εξέτασε τη φύση και το καθήκον του δικαιώματος πρόσβασης στις πληροφορίες και τη σχέση του καθεστώτος OSPAR με άλλους νομικούς κανόνες σχετικά με την πρόσβαση στις πληροφορίες²⁹⁹.

7. U.N.R.I.A.A., *Affaire du Lac Lanoux* (Espagne v. France), 1957.

Πολλές περιβαλλοντικές συμφωνίες συμπεριλαμβάνουν την υποχρέωση της πρότερης ειδοποίησης όπως κι η Συνθήκη της Bayonne στη σχετική υπόθεση στην οποία αποσαφηνίστηκε κι η διαφορά μεταξύ των διαβουλεύσεων και της υποχρέωσης συγκατάθεσης³⁰⁰ όπου η Ισπανία υποστήριξε ότι η απόφαση της Γαλλίας να προχωρήσει στη δραστηριότητα χωρίς να λάβει τη συγκατάθεση της, ήταν κατά παράβαση τόσο της Συνθήκης της Bayonne όσο και του τοπικού εθνικού δικαίου³⁰¹.

Σύμφωνα με το δικαστήριο τα κράτη έχουν το καθήκον να λάβουν υπόψη τα διαφορετικά συμφέροντα που εμπλέκονται, ως προς τις συμβατές ικανοποιήσεις των δικών τους συμφερόντων και να αποδείξουν ότι έχουν πραγματικά μεριμνήσει να συμβιβάσουν τα συμφέροντα του παραποτάμιου κράτους με τα δικά τους³⁰².

Αυτή η διαιτησία αφορούσε τη χρήση των υδάτων της λίμνης Lanoux στα Πυρηναία. Η γαλλική κυβέρνηση πρότεινε να εκτελέσει ορισμένα έργα για την αξιοποίηση των υδάτων της λίμνης και η ισπανική κυβέρνηση φοβόταν ότι τα έργα αυτά θα επηρέαζαν αρνητικά τα ισπανικά

²⁹⁷ OSPAR Counter-Memorial, P.C.A., 2002, διαθέσιμο σε <https://pcacases.com/web/sendAttach/612>, (πρόσβαση 15/12/17), παρ. 1.6

²⁹⁸ "Permanent Court of Arbitration, PCA Case Repository Beta V1, Ireland v. United Kingdom (OSPAR Arbitration)", P.C.A., 1996, διαθέσιμο σε <https://pcacases.com/web/view/34>, (πρόσβαση 13/11/17)

²⁹⁹ Macmahon, B., "The OSPAR Arbitration (Ireland – United Kingdom) Award of 2003 - Permanent Court of Arbitration Award Series", *T.M.C. Asser Press*, The Hague, 2009, σελ. 1-23

³⁰⁰ Plakokefalos, I., "Prevention Obligations...", σελ.8

³⁰¹ U.N.R.I.A.A., *Affaire du Lac Lanoux* (Espagne v. France), Reports of International Arbitral Awards, 16 November 1957, σελ. 286-295

³⁰² Ibid παρ.22

δικαιώματα και συμφέροντα, αντίθετα με τη συνθήκη της Bayonne της 26ης Μαΐου 1866 μεταξύ Γαλλίας και Ισπανίας και την Πρόσθετη Πράξη. Υποστηρίχθηκε ότι, σύμφωνα με τη Συνθήκη, τέτοιου είδους έργα δεν θα μπορούσαν να εκτελεστούν χωρίς την προηγούμενη συμφωνία και των δύο μερών. Η λίμνη Lanoux βρίσκεται στις νότιες πλαγιές των Πυρηναίων, στη γαλλική επικράτεια. Τροφοδοτείται από ρεύματα που προέρχονται από τη γαλλική επικράτεια και τα οποία διατρέχουν αποκλειστικά αυτήν. Τα νερά της αναδύονται μόνο από το ρεύμα Font-Vive, το οποίο αποτελεί ένα από τα νερά του ποταμού Carol. Ο ποταμός αυτός, αφού ρέει περίπου 25 χιλιόμετρα από τη λίμνη Lanoux μέσω της γαλλίας, διασχίζει το ισπανικό σύνορο στην Puigcerda και συνεχίζει να διέρχεται από την Ισπανία για περίπου 6 χιλιόμετρα πριν από την ένταξή του στον ποταμό Segre³⁰³.

Οι δραστηριότητες της Γαλλίας αναφορικά με την πραγματοποίηση σχεδίου για την παραγωγή υδροηλεκτρικής ενέργειας δεν θα έβλαπταν τα συμφέροντα του γειτονικού κράτους, της Ισπανίας, αλλά μία σειρά συμφωνιών που είχαν υπογράψει τα δύο κράτη το 1866 και το δικαστήριο αποφάσισε ότι τέτοια ζημιά δεν ήταν προβλέψιμη και δεν καθιστούσε λόγο παράκαμψης του γενικού κανόνα ότι τα υπάρχοντα και ρέοντα νερά ανήκουν στη δικαιοδοσία του κράτους στο οποίο βρίσκονται³⁰⁴.

Το σημαντικό στοιχείο της απόφασης αυτής είναι ότι ένα κράτος πρέπει να αποδείξει τη ζημία την οποία υπέστη³⁰⁵.

8. Sandoz chemical spill (polluting the Rhine), 1986.

Το 1986, ξέσπασε φωτιά σε μια αποθήκη που περιείχε γεωργικά χημικά προϊόντα που ανήκουν στην Sandoz S.A. στην Ελβετία με αποτέλεσμα την απελευθέρωση του νερού που είχε μολυνθεί με τοξικές ουσίες στο Ρήνο Ποταμό, με σοβαρή ζημιά στην αλιεία και την εξόρυξη πόσιμου νερού. Η Sandoz και η ελβετική κυβέρνηση κατέβαλαν ένα σημαντικό ποσό στη γαλλική και τη γερμανική κυβέρνηση λόγω έλλειψης δέουσας επιμέλειας για την πρόληψη του ατυχήματος και την επαναφορά στην πρότερη κατάσταση³⁰⁶.

³⁰³ "Lake Lanoux Arbitration (France v. Spain)", *Ecolex*, διαθέσιμο σε <https://www.ecolex.org/details/court-decision/lake-lanoux-arbitration-france-v-spain-b09cb956-2cb5-479e-ba3a-bbfd4f7b68fc/>, (πρόσβαση 22/10/17)

³⁰⁴ "International Water Law Project Addressing the future of water law and policy in the 21st century, Other Tribunals - International Water Law Cases, Lake Lanoux Arbitration Case", *International Waterlaw Organization*, διαθέσιμο σε <http://www.internationalwaterlaw.org/cases/othertribunals.html>, (πρόσβαση 25/08/16)

³⁰⁵ Οπ. π. Τσοκανάς, Ν., "Όψεις...", 2011, σελ. 83

³⁰⁶ Οπ. π. Barboza, H., "Legal...", 2011, σελ. 52, βλέπε επίσης Schwabach, A., "The Sandoz Spill: The Failure of International Law to Protect the Rhine from Pollution", *Ecology Law Quarterly* (Vol. 16, Issue 2), March 1989, σελ. 478-480, McClatchey, D., F., "Chernobyl and Sandoz one decade later: The evolution of state responsibility for international disasters, 1986-1996", *Georgia Journal of International & Comparative Law* (Vol. 25), 1996, σελ. 679, «failed to promptly notify other affected countries of the accidents», όπ. π. Xue, H., "Transboundary...", 2003, σελ. 91

9. The Gut Dam Case 1965.

Ένα ακόμη προηγούμενο της *sine delicto* liability αποτελεί η υπόθεση *Gut Dam Case*, η κατασκευή φράγματος στο καναδικό έδαφος το 1903, το οποίο χτίστηκε για να βελτιώσει την πλοήγηση στον Άγιο Ποταμό Lawrence, του οποίου τα ύδατα έφτασαν σε πρωτοφανή επίπεδα το 1952-53 και οδήγησε σε εκτεταμένη φθορά και διάβρωση, προκαλώντας ζημιά στις όχθες της λίμνης Οντάριο στις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι Ηνωμένες Πολιτείες παρουσίασαν αξίωση αποζημίωσης κατά του Καναδά³⁰⁷.

Και τα δύο μέρη στη μεταξύ τους συνθήκη είχαν αποφασίσει σε αποζημίωση για ζημιές που προκαλούνται από νόμιμη επικίνδυνη δραστηριότητα. Επιπλέον, ο Καναδάς δεν αντιτάχθηκε σε εξαιρέσεις, όπως την ανωτέρα βία, λόγω των ατμοσφαιρικών συνθηκών που συνέβαλαν στην πρόκληση ζημιών ή την επίδειξη δέουσας επιμέλειας, πράγμα που επιβεβαιώνει ότι η ευθύνη είχε *sine delicto* χαρακτήρα. Το δικαστήριο αναγνώρισε ευθύνη χωρίς πταίσμα ή αμέλεια³⁰⁸.

Η εκδίκαση έγινε από εθνικό δικαστήριο αλλά για πρώτη φορά αναγνωρίστηκε διεθνοποιημένη αστική ευθύνη σε ιδιώτες και συγκεκριμένα στον υπεύθυνο λειτουργίας εγκατάστασης ο οποίος υποχρεώθηκε σε αποζημίωση³⁰⁹.

10. The Cherry Point Oil Spill, 1972.

Ένα πετρελαιοφόρο με έδρα τη Λιβερία που ασχολείτο με εργασίες εκφόρτωσης στο Cherry Point, στην πολιτεία της Ουάσιγκτον είχε διαρροή περίπου 12.000 γαλόνια αργού πετρελαίου, και μόλυνε τα νερά περίπου πέντε μίλια της ακτής του Καναδά. Ο Καναδάς ζήτησε "πλήρη και άμεση αποζημίωση" για όλες τις ζημιές και τα πλήρη έξοδα καθαρισμού, επικαλώντας την αρχή Trail Smelter του 1938, σύμφωνα με την οποία μια χώρα δεν μπορεί να επιτρέψει τη χρήση της επικράτειάς της κατά τρόπο που να προκαλεί ζημιά στο έδαφος άλλης, ωστόσο ένα κράτος δεν μπορεί να καταστεί υπεύθυνο για δραστηριότητες ανεξαρτήτως ποιος τις προκάλεσε³¹⁰.

³⁰⁷ Macfarlane, D., "Gut Dam", *Wordpress*, 25 August, 2013, διαθέσιμο σε <https://danielmacfarlane.wordpress.com/2013/08/25/gut-dam/>, (πρόσβαση 16/12/17), Erades, L., "The Gut Dam Arbitration", *Netherlands International Law Review* (Vol. 16, Issue 2), 01 May, 2009, σελ. 161, Lake Ontario Claims Tribunal, *Gut Dam Case (Canada v. United States)*, decisions of 15 January, 12 February, 27 September, 1968, σελ. 118

³⁰⁸ Όπ. π. Barboza, H., "Legal...", 2011, σελ. 53

³⁰⁹ Όπ. π. Τσοκανάς, Ν., "Όψεις...", 2011, σελ. 84, βλ. επίσης Charlesworth, H., Chinkin, C., "The Boundaries of International Law, Manchester University Press", Manchester, 2000, σελ. 56, Το διεθνές δίκαιο λειτουργεί στη δημόσια σφαίρα επηρεάζοντας ωστόσο και την ιδιωτική με τη διαφορά ότι τα ιδιωτικά θέματα ρυθμίζονται κυρίως από τα εθνικά δίκαια της εκάστοτε χώρας παρά από το διεθνές

³¹⁰ Όπ. π. Xue, H., "Transboundary...", 2003, σελ. 78-79, βλέπε επίσης όπ. π. Lammers, J., G., "Pollution...", σελ. 286

11. The "Cosmos" Incident, 1978

Ένας σοβιετικός δορυφόρος πυρηνικής τροφοδοσίας συνετρίβη σε καναδικό έδαφος τον Ιανουάριο του 1978 κι ο Καναδάς αξίωσε ευθύνη της Σοβιετικής Ένωσης βασιζόμενος στη συνθήκη του 1972, Convention on Liability for Damage caused by Space Objects. Και τα δύο κράτη ήταν συμβαλλόμενα μέρη στην εν λόγω συνθήκη ωστόσο ο Καναδάς ήγειρε αποζημίωση στηριζόμενος στις γενικές αρχές του διεθνούς δικαίου και την ευθύνη για ζημιά από διαστημικά αντικείμενα³¹¹.

12. U.N.R.I.A.A., Arbitration regarding the Iron Rhine (The Kingdom of Belgium v. The Kingdom of Netherlands), 2005.

Σχετικά με την επανεργοποίηση του σιδηρόδρομου *Iron Rhine* που συνδέει το λιμάνι της Αμβέρσας του Βελγίου με τη λεκάνη του Ρήνου στη Γερμανία μέσω των ολλανδικών επαρχιών Noord-Brabant και Limburg κι αναφορικά με το δικαίωμα του Βελγίου να καταρτίσει το σχέδιο επανεργοποίησης του και το δικαίωμα των Κάτω Χωρών να επιμείνουν στις προϋποθέσεις που προβλέπονται από την ολλανδική νομοθεσία για μια τέτοια επανεργοποίηση, το δικαστήριο απεφάνθη υπέρ του Βελγίου να καθιερωθούν προδιαγραφές τροχιάς για τη σιδηροδρομική γραμμή *Iron Rhine* στις Κάτω Χώρες και ότι η ολλανδική νομοθεσία μπορεί να εφαρμοστεί για την επανεργοποίηση της, υπό την προϋπόθεση ότι θα πληρούνται ορισμένες προϋποθέσεις³¹².

Στη παράγραφο 222 της συγκεκριμένης απόφασης το δικαστήριο επιβεβαίωσε τη σύνδεση μεταξύ πρόληψης και δέουσας επιμέλειας σύμφωνα με την οποία η πρόληψη διασυννοριακής βλάβης αποτελεί γενική υποχρέωση κι η σύγχρονη τεχνολογία είναι από τη φύση της απρόβλεπτη, με πολλούς αστάθμητους παράγοντες. Το συμπέρασμα ότι ο κανόνας *no harm* αποτελεί υποχρέωση εκ συμπεριφοράς, αποδεικνύεται από το γεγονός ότι οποιαδήποτε αναφορά σε αυτόν χαρακτηρίζεται ως υποχρέωση εκ της δέουσας επιμέλειας³¹³.

Το δικαστήριο έκρινε σχετικά με την ανάπτυξη του σχεδίου που ανταποκρίνεται στις βελγικές οικονομικές ανάγκες, ότι τα μέτρα περιβαλλοντικής προστασίας που απαιτούνται θα πρέπει να είναι ενσωματωμένα στο εν λόγω σχέδιο όπως και το κόστος αυτών σύμφωνα με τον

³¹¹ Οπ. π. Barboza, H., "Legal...", 2011, σελ. 54-55, βλέπε επίσης Cohen, A., F., "Cosmos 954 and the International Law of Satellite Accidents", *Yale Journal of International Law* (Vol. 10, Issue 1), 1984, σελ. 81-91, καθήκον πρότερης ενημέρωσης, καθήκον παροχής πληροφοριών, καθήκον εκκαθάρισης, καθήκον αποζημίωσης, τίθεται πλέον η αποζημίωση σε συμμετοχική διαδικασία.

³¹² "Aspects Of The Iron Rhine Arbitration Case International Law Essay", *LawTeacher.net*, November, 2013, Web.16 December 2017, διαθέσιμο σε <https://www.lawteacher.net/free-law-essays/international-law/aspects-of-the-iron-rhine-arbitration-case-international-law-essay.php#ftn1>, (πρόσβαση 16/12/17)

³¹³ U.N.R.I.A.A., *Arbitration regarding the Iron Rhine Railway (The Kingdom of Belgium v. The Kingdom of Netherlands)*, Reports of International Arbitral awards, 25 May 2005, παρ. 222, βλέπε επίσης *Pulp Mills case*, ITLOS Advisory Opinion, Barnidge, R., P., "The Due Diligence Principle in International Law...", 2006, Plakokefalos, I., "Prevention...", σελ. 37

ολλανδικό νόμο και τα μέρη θα πρέπει να μοιράζονται σε ίση βάση τα κόστη και τους οικονομικούς κινδύνους³¹⁴.

13. I.C.J., Costa Rica-Nicaragua Cases, 2015.

Στη συγκεκριμένη υπόθεση η δέουσα επιμέλεια αποδεικνύεται εθιμικός κανόνας και το δικαστήριο εξετάζοντας τις ουσιαστικές και διαδικαστικές αρχές του κανόνα δεν απόδωσε ευθύνη στην Costa-Rica³¹⁵. Η Νικαράγουα βασίστηκε κυρίως στις διατάξεις περί πρόληψης που ενυπάρχουν σε πολλές συνθήκες, προκειμένου να στηρίξει τον ισχυρισμό της ότι η κατασκευή μιας οδού από την Κόστα Ρίκα κατά μήκος των κοινών συνόρων τους, συνιστούσε παραβίαση της υποχρέωσής της να μην προκαλέσει διασυνοριακή βλάβη³¹⁶. Ο δρόμος αφορούσε αποκλειστικά σε έδαφος της Costa Rica, ωστόσο ήταν παράλληλος του ποταμού San Juan κι η Νικαράγουα ισχυριζόταν ότι η κατασκευή του θα είχε δυσμενείς επιπτώσεις στο έδαφος της αλλά και τον ποταμό San Juan³¹⁷.

Στη φάση του σχεδιασμού ενός έργου, το κράτος προέλευσης, μπορεί να καταστεί υπεύθυνο για μη άσκηση της προσήκουσας επιμέλειας αναφορικά με την πρόληψη διασυνοριακής περιβαλλοντικής βλάβης ακόμη και στην περίπτωση που δεν υπάρχει υλική ζημία. Επίσης, η μη διεξαγωγή περιβαλλοντικών επιπτώσεων συνιστά παραβίαση υποχρέωσης από πλευράς κράτους υπό το εθιμικό διεθνές δίκαιο³¹⁸.

14. U.N.R.I.A.A., Case concerning Land Reclamation by Singapore in and around the Straits of Johor (Malaysia v. Singapore), Reports of International Arbitral Awards, 2005.

Τον Απρίλιο του 2002, η Μαλαισία διαμαρτυρήθηκε εναντίον των έργων αποκατάστασης της Σιγκαπούρης γύρω από το Pulau Tekong και την Pulau Ubin με το αιτιολογικό ότι προκάλεσαν διασυνοριακή περιβαλλοντική ζημία στα χωρικά ύδατά της και κίνησε τη διαδικασία κατά της Σιγκαπούρης, για να σταματήσει τα έργα αποκατάστασης γύρω από αυτά τα νησιά με αίτημα για προσωρινά μέτρα για την παύση τους³¹⁹.

³¹⁴ Wongwuthikun, K., "An Appraisal of Third-Party Mechanisms in Settling International Environmental Disputes", *The University of Dundee*, 2016, σελ. 170-171

³¹⁵ Valenzuela, C., B., "International Court of Justice Decides Costa Rica-Nicaragua Cases (December 16, 2015)", *ASIL*, December 31, 2015, I.C.J., *Certain Activities carried out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua and Construction in Costa Rica along the San Juan River (Nicaragua/ Costa Rica)*, ICJ Reports, 16 December, 2015, παρ. 118, Οπ. π. Bodansky, D., Brunnee, J., Razamani, L., "International Climate...", σελ. 41

³¹⁶ Οπ. π. Plakokefalos, I., "Prevention σελ. 1

³¹⁷ Jayakumar, S., Tommy, K., Beckman, R., Phan, D., H., (ed.), "Transboundary Pollution Evolving Issues of International Law and Policy", Edward Elgar Publishing, Cheltenham, Northampton, 2015, σελ. 129

³¹⁸ Οπ. π. "Separate Opinion Judge Donogue...", παρ.9

³¹⁹ U.N.R.I.A.A., *Case concerning Land Reclamation by Singapore in and around the Straits of Johor (Malaysia v. Singapore)*, Reports of International Arbitral Awards, 2005, 1 September, 2005,

Η Μαλαισία επικαλέστηκε την αρχή της προφύλαξης. Η έλλειψη επιστημονικής βεβαιότητας δεν μπορεί να συνιστά λόγο τα κράτη να αναβάλλουν μέτρα αποτροπής περιβαλλοντικής υποβάθμισης όταν υπάρχουν απειλές σοβαρής ή ανεπανόρθωτης ζημιάς. Η αρχή της προφύλαξης δεν έχει εφαρμογή σε περιστάσεις που δεν προβλέπεται σημαντική ζημία. Πρέπει να λειτουργεί εντός των ορίων του εξαιρετικού χαρακτήρα των προληπτικών μέτρων³²⁰.

15. I.T.L.O.S., *'Advisory Opinion 'Responsibilities and Obligations of States sponsoring persons and entities with respect to activities in the Area'*, 2011.

Το 2008, η Δημοκρατία του Ναούρου χρηματοδότησε μια αίτηση από την Nauru Ocean Resources Inc. για ένα σχέδιο εργασίας για την εξερεύνηση των πολυμεταλλικών οζιδίων στην Περιοχή. Το Ναουρού, όπως και πολλά άλλα αναπτυσσόμενα κράτη, δεν διαθέτουν ακόμη την τεχνική και χρηματοοικονομική ικανότητα να αναλάβουν την εξόρυξη ναρκών στα διεθνή ύδατα ή δεν μπορούν να αντέξουν οικονομικά τέτοια έργα και πρέπει να εμπλέκουν οντότητες από τον ιδιωτικό τομέα, όπως συμβαίνει με τις αναπτυσσόμενες χώρες που απαιτούν άμεσες ξένες επενδύσεις³²¹.

Το Ναουρού θεώρησε σημαντικό να υπάρχει καθοδήγηση στην ερμηνεία των σχετικών τμημάτων του μέρους XI της Σύμβασης για το ΔΘ, που αφορούν την ευθύνη και την διεθνή αστική ευθύνη, έτσι ώστε τα αναπτυσσόμενα κράτη να μπορούν να αξιολογήσουν εάν είναι εντός των δυνατοτήτων τους να αμβλύνουν αποτελεσματικά αυτούς τους κινδύνους και με τη σειρά τους να λάβουν τεκμηριωμένη απόφαση για το κατά πόσον θα συμμετάσχουν ή όχι στις δραστηριότητες στην περιοχή³²².

Σύμφωνα με το SDC, ο βαθμός επιμέλειας ποικίλλει ανάλογα με τους κινδύνους που θέτει μία δραστηριότητα κι είναι πιθανόν να αλλάζει αναφορικά με την επιστημονική και τεχνολογική έρευνα³²³. Η συμβουλευτική γνώμη του 2011 αποτελεί την πρώτη νομολογιακή αρχή που θέτει την αρχή της προφύλαξης αναπόσπαστο μέρος της γενικής υποχρέωσης της δέουσας επιμέλειας. Το SDC απέρριψε την αρχή της κοινής αλλά διαφοροποιημένης ευθύνης αναφορικά με την εξόρυξη του βυθού στην Περιοχή εκτός αν διαφορετικά πρότυπα ενσωματωθούν στο κανονιστικό πλαίσιο της Διεθνούς Αρχής³²⁴.

³²⁰ Οπ. π. Mendis, C., "Sovereignty...", 2006, σελ. 26-30, βλέπε επίσης I.T.L.O.S., *Case concerning Land Reclamation by Singapore in and around the Straits of Johor (Malaysia v. Singapore) (Provisional Measures)*, Order, 8 October, 2003

³²¹ Seabed Disputes Chamber of the International Tribunal for the Law of the Sea, "Responsibilities and Obligations of States sponsoring persons and entities with respect to activities in the Area", *ITLOS*, Advisory Opinion, 1 February, 2011, σελ. 7

³²² *Ibid*, σελ. 8

³²³ *Ibid*, σελ. 145, 149

³²⁴ Johnstone, R., L., "Offshore Oil and Gas Development in the Arctic under International Law: Risk and Responsibility", Koninklijke Brill NV, The Netherlands, 2015, σελ. 43

16. U.N.R.I.A.A., *The Bering Sea Fur-Seals Arbitration*, 1893.

Η διαφορά αφορούσε τη διατήρηση της θαλάσσιας φώκιας που βρίσκεται έξω από τον αποκλειστικό έλεγχο ενός κράτους. Οι ΗΠΑ καθιέρωσαν αποκλειστική δικαιοδοσία σχετικά με δραστηριότητες στην περιοχή που ήταν πέρα από τα όρια των αμερικανικών χωρικών υδάτων, ώστε να εμποδίζουν τα βρετανικά σκάφη στη θήρα φώκιας και βρετανικά πλοία κατασχέθηκαν από τις αρχές των ΗΠΑ³²⁵.

17. I.T.L.O.S., *The Southern Bluefin Tuna Case (New Zealand v. Japan, Australia v. Japan)*, 1999.

Το 1999, η Νέα Ζηλανδία και η Αυστραλία ανέφεραν παραβίαση της σύμβασης (CCSBT) για την διατήρηση των τονοειδών Southern Bluefin από την Ιαπωνία, η οποία είχε υπερβεί το συνολικό επιτρεπόμενο αλίευμα που καθορίστηκε από την Επιτροπή. Όταν οι διαπραγματεύσεις απέτυχαν, η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία άσκησαν αξίωση σύμφωνα με το άρθρο 286 και το παράρτημα VII της UNCLOS³²⁶. Μεγάλη ανάμειξη είχε η Επιτροπή για τη διατήρηση των τονοειδών Southern Bluefin, ένα παγκόσμιο διοικητικό όργανο υπεύθυνο για την επιβολή της CCSBT, με εξουσία να υιοθετεί περιοριστικά μέτρα όχι μόνο για τα κράτη-μέλη αλλά και ιδιωτικούς δρώντες, *'fishing entities'*, όπως επίσης και τρίτα κράτη, μη μέρη της Σύμβασης³²⁷.

18. I.C.J., *Whaling in the Antarctic (Australia v. Japan: New Zealand intervening)*, 2014.

Το 2010, η Αυστραλία κατηγόρησε την Ιαπωνία για μεγάλης κλίμακας φαλινοθηρία στο πλαίσιο της δεύτερης φάσης του ερευνητικού προγράμματος για την ιαπωνική φάλαινα, στο πλαίσιο ειδικής άδειας στην Ανταρκτική «JARPA II», κατά παράβαση των υποχρεώσεων που ανέλαβε η Ιαπωνία στο πλαίσιο της Διεθνούς Σύμβασης για τη ρύθμιση της φαλινοθηρίας του 1946 κι άλλων διεθνών υποχρεώσεων για τη διατήρηση των θαλάσσιων θηλαστικών και του θαλάσσιου περιβάλλοντος³²⁸.

³²⁵ Οπ. π. Wongwuthikun, K., "An Appraisal...", σελ. 165, βλέπε επίσης U.N.R.I.A.A., *Award between the United States and the United Kingdom relating to the rights of jurisdiction of United States in the Bering's sea and the preservation of fur seals*, Reports of International Arbitral Awards, 15 August, 1893

³²⁶ Carotti, B., Conticelli, M., "Settling Global Disputes: The Southern Bluefin Tuna Case" σε Cassese, S., Carotti, B., Casini, L., Macchia, M., MacDonald, E., Savino, M., (ed.), "Global Administrative Law, Cases, Materials, Issues" Institute for International Law and Justice", New York University School of Law, San Francisco/California, 2008, σελ. 145-146

³²⁷ Ibid σελ. 145-146

³²⁸ I.C.J., *Whaling in the Antarctic (Australia v. Japan: New Zealand intervening)*, Summary of the Judgment, I.C.J., 31 March, 2014

Το δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι ειδικές άδειες που εκδόθηκαν από την Ιαπωνία για τη θανάτωση, τη λήψη και τη θεραπεία φαλαινών σε σχέση με το JARPA II δεν χορηγήθηκαν για σκοπούς επιστημονικής έρευνας σύμφωνα με το άρθρο VIII παράγραφος 1 της σύμβασης του 1946 κι εξέτασε το ζήτημα των διορθωτικών μέτρων. Διέταξε την Ιαπωνία να ανακαλέσει οποιαδήποτε ισχύουσα άδεια και να μην χορηγήσει περαιτέρω άδειες σύμφωνα με το άρθρο VIII (παρ.1) της Σύμβασης³²⁹.

Το δικαστήριο παρατήρησε επίσης, ότι η θαλάσσια ζώνη που ισχυρίζεται η Αυστραλία ότι σχετίζεται με την ισχυρή αυστραλιανή περιοχή της Ανταρκτικής ή μια παρακείμενη περιοχή και η λήψη φαλαινών σε σημαντικούς αριθμούς, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια μορφή εκμετάλλευσης μιας θαλάσσιας περιοχής, ακόμη και αν αυτό συμβαίνει σύμφωνα με ένα πρόγραμμα για επιστημονική έρευνα³³⁰.

Ο δικαστής Cancado-Trindade αναφέρθηκε στις αρχές της διαγενεακής ισότητας, προφύλαξης και πρόληψης σαν εθιμικό δίκαιο, παρόλο που δεν υπήρχε απειλή της βιωσιμότητας των ειδών³³¹. Το γενικό διεθνές δίκαιο δίνει έμφαση σε αυτές τις αρχές και αποτελούν τους τρεις πυλώνες του σύγχρονου διεθνούς δικαίου ενώ μια πληθώρα περιβαλλοντικών εργαλείων αναφέρεται σε αυτές, όπως επίσης κι η αρχή της δέουσας επιμέλειας κι η νομολογία, που έχουν συντελέσει στην παγίωση της αρχής της προφύλαξης στο διεθνές περιβαλλοντικό δίκαιο³³².

19. I.C.J., Nuclear Tests case (New Zealand v. France), December 20, 1974.

Σχετικά με τις γαλλικές πυρηνικές δοκιμές, η περιβαλλοντική υποχρέωση που έθιξαν η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία ήταν ότι η ραδιενεργή απόρριψη θα ρυπώνει το περιβάλλον. Το δικαστήριο βασίστηκε σε μονομερείς πράξεις κι όχι σε αρχές του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου. Η Γαλλία σταμάτησε τις ατμοσφαιρικές δοκιμές ωστόσο συνέχισε τις υπόγειες δοκιμές στον Νότιο Ειρηνικό³³³.

³²⁹ Payne, C., R., "Australia v. Japan: ICJ Halts Antarctic Whaling(Vol. 18, Issue 9)", *ASIL*, April 08, 2014, διαθέσιμο σε <https://www.asil.org/insights/volume/18/issue/9/australia-v-japan-icj-halts-antarctic-whaling>, (πρόσβαση 20/12/17)

³³⁰ Ibid

³³¹ Οπ. π. Johnstone, R., L., "Offshore...", σελ. 44

³³² Fitzmaurice, M., Tamada, D., (ed.), "Whaling in the Antarctic: Significance and Implications of the ICJ Judgment", Brill Nijhoff, Leiden/Boston, 2016, σελ. 102

³³³ Οπ. π. Wongwuthikun, K., "An Appraisal...", σελ. 176, I.C.J., *Nuclear Tests Case (New Zealand v. France)*, I.C.J.,(Summaries of Judgments), διαθέσιμο σε <http://www.icj-cij.org/files/case-related/59/6161.pdf>, (πρόσβαση 18/12/17)

20. I.C.J., Advisory Opinion on the Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons (France v. New Zealand), 1996.

Μετά από αίτημα της Νέας Ζηλανδίας, το δικαστήριο το 1990, ανέλυσε τη νομιμότητα από πλευράς της Γαλλίας σχετικά με τις δοκιμές πυρηνικών όπλων στα νερά του Ειρηνικού Ωκεανού. Οι υπόγειες πυρηνικές δοκιμές της Γαλλίας το 1995, θα μπορούσαν να έχουν δυσμενή αποτελέσματα για το έδαφος της Νέας Ζηλανδίας με την είσοδο ραδιενεργού υλικού στο θαλάσσιο περιβάλλον της³³⁴ ενώ είχε ήδη ζητηθεί από τη Γαλλία να παρέχει μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων συνεπεία των γενικών υποχρεώσεων που υποδεικνύει η αρχή της προφύλαξης στο διεθνές δίκαιο³³⁵. Ο δικαστής Palmer κατέληξε στο συμπέρασμα, «η νόρμα που σχετίζεται με την αρχή της προφύλαξης έχει εξελιχθεί γρήγορα και μπορεί ν'αποτελεί αρχή διεθνούς εθνικού δικαίου σχετικά με το περιβάλλον»³³⁶.

Ακόμη και στην απουσία πραγματικής ζημίας, οι πυρηνικές δοκιμές θεωρήθηκαν παράνομες χωρίς την προηγούμενη εκπόνηση μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων³³⁷. Η υπόθεση θεωρήθηκε εκτός δικαιοδοσίας του διεθνούς δικαστηρίου ωστόσο υπήρχαν πολλές αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με την αναγνώριση των πρωταρχικών υποχρεώσεων των κρατών διεξαγωγής ΕΙΑ για σχεδιαζόμενες δραστηριότητες και την απόδειξη ότι δεν θα προκαλούσαν διασυνοριακή ζημία³³⁸.

Το δικαστήριο δεν θεώρησε όλες τις πυρηνικές δοκιμές αντίθετες στο διεθνές δίκαιο, αλλά επέμεινε στη γενική υποχρέωση των κρατών να διασφαλίζουν ότι όλες οι δραστηριότητες εντός της επικράτειας και του ελέγχου τους, διεξάγονται με ευλάβεια για το φυσικό περιβάλλον των άλλων χωρών³³⁹ κι αναγνώρισε αυτήν την υποχρέωση σαν τμήμα του σύγχρονου διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου που αναφέρεται από τους νομικούς συγγραφείς σαν αρχή *no harm* κι εμπίπτει στις πρωταρχικές υποχρεώσεις των κρατών³⁴⁰.

³³⁴ Ramlogan, R., "Legal Aspects of Sustainable Development, Sustainable Development: Towards a Judicial Interpretation", Martinus Nizhoff Publishers, Leiden/Boston, 2011, σελ. 69

³³⁵ Όπ. π. Kulesza, J., "Due Diligence...", σελ. 102

³³⁶ Όπ. π. Ramlogan, R., "Legal Aspects...", 2011, σελ. 69

³³⁷ Craik, N., "The International Law of Environmental Impact Assessment, Process, Substance and Integration", Cambridge University Press, New York, 2008, σελ. 67

³³⁸ Weeramantry, C., G., (Judge), "Dissenting opinion Threat or Use of Nuclear Weapons", *IC.J.*, 1996 σελ. 317-332, βλέπε επίσης Birnie, P., Boyle, A., Redgwell, C., "International Law...", σελ.138-139, 191, Fitzmaurice, M., "Contemporary Issues...", σελ. 21-22, 377

³³⁹ I.C.J., "Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons (Advisory Opinion)", *I. C.J. Reports*, 1996, σελ. 241-242

³⁴⁰ Όπ. π. Kulesza, J., "Due Diligence in International Law...", σελ. 103, βλέπε επίσης I.C.J., "Legality of the Threat...", 1996, *ibid*, σελ. 226, παρ. 52, 54, βλέπε επίσης όπ. π. Kurukulasuriya, L., Robinson, A., N., "Training Manual...", σελ. 8, παρ. 41, "The Nuclear Weapons Advisory Opinion (General Assembly Request), International Court of Justice Advisory Opinion: Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons", *Ruwanthika Gunaratne and Public International Law*, διαθέσιμο σε <https://ruwanthikagunaratne.wordpress.com/2017/04/04/nuclear-weapons-advisory-opinion/>, (πρόσβαση 05/11/17), Η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών ζήτησε από το δικαστήριο τη γνωμοδότησή του σχετικά με το ερώτημα αν η απειλή ή χρήση πυρηνικών όπλων, σε οποιοδήποτε περιστάσεις, επιτρέπεται από το διεθνές δίκαιο. Το δικαστήριο εργάστηκε σε πέντε ακόμη ερωτήματα, εάν το δίκαιο συνθηκών ή

Πιο συγκεκριμένα, το δικαστήριο αναγνώρισε ότι «το περιβάλλον βρίσκεται υπό καθημερινή απειλή κι ότι η χρήση πυρηνικών όπλων μπορεί να συνιστά απειλή για το περιβάλλον το οποίο αντιπροσωπεύει τον ζωτικό χώρο, την ποιότητα ζωής και της υγείας των ανθρώπων συμπεριλαμβανομένου των γενεών που δεν έχουν γεννηθεί ακόμη. **Η ύπαρξη της γενικής υποχρέωσης των κρατών να διασφαλίζουν ότι οι δραστηριότητες εντός της επικράτειας και του ελέγχου τους σέβονται το περιβάλλον των άλλων κρατών ή περιοχών πέραν της εθνικής τους δικαιοδοσίας, είναι τώρα τμήμα του κορμού του διεθνούς δικαίου σχετικά με το περιβάλλον**»³⁴¹.

το εθιμικό δίκαιο επιτρέπουν την χρήση πυρηνικών όπλων, περιλαμβάνουν ολοκληρωμένη και καθολική απαγόρευση της απειλής και της χρήσης των πυρηνικών όπλων, αν τα πυρηνικά όπλα είναι συμβατά με το διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο κι άλλες επιχειρήσεις του νόμου, είναι νόμιμα σε καταστάσεις αυτοάμυνας όπου διακυβεύεται η επιβίωση του κράτους κι αν υπάρχει υποχρέωση από τα κράτη να εργαστούν προκειμένου για πυρηνικό αφοπλισμό. Το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ούτε το εθιμικό δίκαιο ούτε το δίκαιο των συνθηκών επιτρέπουν ρητά τη χρήση πυρηνικών όπλων. Τα πυρηνικά όπλα θα πρέπει να αντιμετωπίζονται σαν τα δηλητηριώδη όπλα που απαγορεύονται σύμφωνα με τη 2η Διακήρυξη της Χάγης του 1899, το άρθρο 23(α) των Κανονισμών για τους Νόμους και τα Έθιμα του Πολέμου στην ξηρά (Συνθήκη Χάγης IV 1907) και το Πρωτόκολλο της Γενεύης του 1925 . Ο δικαστής Shahabuddeen παρέθεσε τη ρήτρα Martens, σύμφωνα με την οποία, οι κάτοικοι κι οι εμπόλεμοι παραμένουν κάτω από την προστασία και την τήρηση των αρχών του νόμου των εθνών, όπως προκύπτουν από τις συνήθειες μεταξύ των πολιτισμένων λαών, από τους νόμους της ανθρωπότητας και τις επιταγές του κοινής συνείδησης, βλ. επίσης Kulesza, J., "Due Diligence in International Law..", *ibid* σελ. 103, Τα κράτη θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψιν τα συμφέροντα των άλλων κρατών κατά την ενάσκηση δραστηριοτήτων εντός της επικράτειάς τους όπως για παράδειγμα κατά την ενάσκηση ένοπλης άμυνας και την χρήση νέων τεχνολογιών και να λειτουργούν σύμφωνα με τα πρότυπα της δέουσας επιμέλειας σε συγκεκριμένες περιστάσεις

³⁴¹ Όπ. π. I.C.J., "Legality of the Threat..", 1996, σελ. 242, παρ. 29, βλέπε επίσης όπ. π. Sands, P., "Principles..", σελ. 83, Plakocefalos, I., "Prevention", σελ. 2, μόλις το 1996 ετέθη ο κανόνας αυτός στο περιβαλλοντικό πεδίο και το δικαστήριο τον επιβεβαίωσε σαν γενική υποχρέωση των κρατών.

Γ. Διεθνή Περιβαλλοντικά Εργαλεία Διεθνούς Αστικής Ευθύνης

Η διεθνής αστική ευθύνη που εγκαθιδρύουν οι διεθνείς συνθήκες σχετίζεται κυρίως με δραστηριότητες που αφορούν την πολιτική αεροπορία, τη ρύπανση πετρελαίου, την πυρηνική ενέργεια, τις μεταφορές και τα επικίνδυνα απόβλητα. Οι περισσότερες συνθήκες αποδίδουν ευθύνη στο χειριστή μιας δραστηριότητας³⁴². Κάποια πολυμερή συμβατικά καθεστώτα ενδέχεται να αποδίδουν ευθύνη και στα κράτη³⁴³.

Τα σχέδια άρθρων αναφέρουν ότι τα κράτη πρέπει να λαμβάνουν όλα τα μέτρα πρόληψης του κινδύνου ή ελαχιστοποίησης αυτού και περιλαμβάνουν όλους τους προβλέψιμους κινδύνους ενώ η ζημία προσδιορίζεται ως ζημία σε πρόσωπο, περιουσία ή περιβάλλον και πρέπει να είναι σημαντική, με δυσμενή αποτελέσματα στην ανθρώπινη υγεία, περιουσία, περιβάλλον ή γεωργία άλλων κρατών. Τα κράτη πρέπει να συνεργάζονται σε συνεχή και διαρκή βάση και να λαμβάνουν όλα τα απαραίτητα νομοθετικά, διοικητικά μέτρα κι ελεγκτικούς μηχανισμούς (και εσωτερικούς μηχανισμούς αδειοδότησης για προτεινόμενες επικίνδυνες δραστηριότητες) για την εφαρμογή των διατάξεων των σχεδίων άρθρων στο εσωτερικό τους δίκαιο³⁴⁴. Η πρόληψη αφορά υποχρέωση εκ της δέουσας επιμέλειας³⁴⁵.

³⁴² Οπ. π. Barboza, J., "Legal Aspects...", σελ. 31-32, βλέπε επίσης Gearing, T., Jachtenfuchs, M., "Kaleidoscope, Liability for Transboundary Environmental Damage Towards a General Liability Regime?", *Ejil*, 1993, σελ. 93, οι αποζημιώσεις αποδίδονται κυρίως *ex gratia*, βλέπε επίσης Krazl, L., "State responsibility and the environment", *Universiteit Gent LL.M. Paper for the Masters of Law in the European Law*, 2011, σελ. 11

³⁴³ Barboza, J., "Legal Aspects...", *ibid* σελ. 35

³⁴⁴ I.L.C., Draft Articles on Prevention..., αρ. 2,3 ,4, 5, βλ. επίσης Black, L., J., Fleck, B., D.,(ed.), "Nuclear Non-Proliferation in International Law, Legal Aspects of the use of nuclear energy for peaceful purposes", T.M.C. Asser Press, (Vol. III), The Netherlands, 2016, σελ. 520

³⁴⁵ Οπ. π. Krazl, L., "State...", 2011, σελ. 11, βλέπε επίσης I.L.C., "Draft Articles on Prevention...",2001, σελ. 393, βλ. επίσης Brownlie, I., "System of the Law of Nations, State Responsibility, Part I", Clarendon Press, Oxford, 1983, σελ. 37-49 και Brownlie, I., "Principles of Public International Law", Clarendon Press Oxford, (5th ed.), USA, 1998, σελ. 436, Ο Brownlie υποστηρίζει ότι η αντικειμενική ευθύνη είναι ο κύριος κανόνας και το σφάλμα έρχεται στο προσκήνιο όταν μια διεθνή νόρμα είναι υπό αμφισβήτηση

1. The Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, Including the Moon and Other Celestial Bodies, 1967.

Το καθεστώς για το εξωατμοσφαιρικό διάστημα αναφέρει ήδη από το προοίμιο, το κοινό ενδιαφέρον της ανθρωπότητας για την πρόοδο και την εξερεύνησή του, για ειρηνικούς σκοπούς, ενώ το άρθρο 1 περιλαμβάνει τη σελήνη και τα άλλα ουράνια σώματα. Αναφέρεται σε όλες τις χώρες «*shall be the province of all mankind*», ανεξαρτήτως της οικονομικής ή επιστημονικής τους ανάπτυξης. Το άρθρο 2 αναφέρει ρητά ότι το εξωατμοσφαιρικό διάστημα και τα ουράνια σώματα δεν υπόκεινται σε εθνική πίστωση με αξίωση κυριαρχίας που αφορά χρήση ή κατοχή³⁴⁶.

Η λογική του συγκεκριμένου καθεστώτος σχετίζεται με την *κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας*³⁴⁷. Η περιβαλλοντική προστασία εφαρμόζεται μέσω των διατάξεων αποτροπής εγκατάστασης όπλων, πυρηνικών ή άλλων³⁴⁸ και αποφυγής επιβλαβούς μόλυνσης ή δυσμενών αλλαγών στο περιβάλλον της γης καθώς και της λήψης των κατάλληλων μέτρων μέσω διαδικαστικών μηχανισμών, διεθνών διαβουλεύσεων σχετικά με δραστηριότητες ή πειράματα όπως επίσης και την πρωτοβουλία σε διαβουλεύσεις από κράτος που διαβλέπει κίνδυνο στην ορθόνομη χρήση των φυσικών πόρων³⁴⁹.

2. Convention on International Liability by Damage caused by Space Objects, 1972.

Η πτώση των διαστημικών αντικειμένων, η σύγκρουση των διαστημικών οχημάτων και της ραδιενεργού ρύπανσης από πυρηνικούς δορυφόρους, είναι σοβαρά περιστατικά με διεθνείς συνέπειες. Η συντριβή του σοβιετικού δορυφόρου Cosmos 954 του 1978, είναι ένα σημαντικό παράδειγμα³⁵⁰.

Η εν λόγω σύμβαση αποδίδει απόλυτη διεθνή ευθύνη εκ του αστικού κώδικα χωρίς παράνομη πράξη, για ζημιά που προκαλείται στην επιφάνεια της γης ή σε αεροσκάφος εν πτήση (άρθρο 2) και για ευθύνη από σφάλμα για άλλου είδους ζημιά (άρθρο 3) που επωμίζεται το κράτος εκτόξευσης ακόμη και για πράξεις ιδιωτών³⁵¹. Ο αντικειμενικός σκοπός του συγκεκριμένου καθεστώτος είναι η εγκαθίδρυση κανόνων και διαδικασιών για ζημιά που

³⁴⁶ "United Nations Treaties and Principles on Outer Space", United Nations, New York, 2002, σελ. 3-9

³⁴⁷ "UNEP Compendium on Human Rights and the Environment", Center for International Environmental Law, 2004, σελ. 22

³⁴⁸ Βλέπε Outer Space Treaty, 1967, άρθρο IV

³⁴⁹ Ibid άρθρο IX

³⁵⁰ Οπ. π. Xue, H., "Transboundary...", σελ. 24, βλέπε επίσης Τσοκανάς, Ν., "Όψεις...", 2011, σελ. 89-90. Ο σοβιετικός πυρηνικός τεχνητός δορυφόρος επανήλθε στην επιφάνεια της γης και συνετρίβη στην περιοχή του Καναδά μολύνοντας με ραδιενεργά υλικά την περιοχή. Ο Καναδάς υποστήριξε ότι η απόλυτη ευθύνη (χωρίς εξαιρέσεις) είναι γενική αρχή του Διεθνούς Δικαίου σύμφωνα με τη Σύμβαση του 1972.

³⁵¹ Convention on International Liability by Damage caused by Space Objects, 1972, βλέπε επίσης Descamps, H., Slabbinck, R., Bocken, H., "International Documents on Environmental Liability", Springer, Netherlands, 2008, σελ. 347

προκαλείται από διαστημικά αντικείμενα κι η διασφάλιση άμεσης αποζημίωσης από το κράτος εκτόξευσης³⁵².

Το αρ. 7 της Σύμβασης μας λέει ότι ο θεσμός της αστικής ευθύνης εγείρει διεθνή ευθύνη αντικειμενική, χωρίς να ενδιαφέρει η υπαιτιότητα, ενδιαφέρει και μόνο η άδικη πράξη, η προκληθείσα ζημιά, που μπορεί να είναι κι αποτέλεσμα νόμιμης πράξης, και το παράνομο στοιχείο. Το αρ. 3 από την άλλη, μας λέει ότι ο θεσμός της αξιοπιστίας υποχωρεί αν για παράδειγμα έχουμε σύγκρουση δορυφόρων στο διάστημα. Το κράτος ενέχει ευθύνη, που για να στοιχειοθετηθεί χρειάζεται η απόδειξη δόλου ή αμέλειας³⁵³.

Το άρθρο X, αναφέρει ότι αίτημα για αποζημίωση από κράτος, θα πρέπει να τίθεται μέχρι και την παρέλευση ενός χρόνου, στοιχειοθετώντας ότι με βάση την αρχή της δέουσας επιμέλειας στο διάστημα αυτό, το κράτος θα πρέπει να έχει λάβει γνώση της ζημιάς³⁵⁴.

3. International Convention on Civil Liability for Oil Pollution Damage, Brussels, 1969.

Μετά τον Β΄ΠΠ, τα κράτη σχετικά με τη διατήρηση και χρήση των φυσικών πόρων, υιοθέτησαν το 1958, την Convention on Fishing and Conservation of Living Resources of the High Seas, στη Γενεύη, όπως επίσης και πολλές περιφερειακές συμβάσεις τέτοιου είδους μέχρι το 1969. Τα άρθρα 24,25 της εν λόγω σύμβασης, απαιτούν από τα κ.μ. να λάβουν όλα τα μέτρα πρόληψης από την απόρριψη πετρελαίου ή τα ραδιενεργά απόβλητα³⁵⁵.

Το 1954 είχε συναφθεί η Convention for the Prevention of the Pollution of the Sea by Oil, ωστόσο, η θαλάσσια περιβαλλοντική προστασία επιτεύχθηκε με την Convention on the Law of Sea, 1982 που τέθηκε σε ισχύ το 1994³⁵⁶ και σύμφωνα με το άρθρο 235 αυτής, τα κράτη είναι υπεύθυνα για την εκπλήρωση των διεθνών τους υποχρεώσεων σχετικά με την προστασία και την διατήρηση του θαλάσσιου περιβάλλοντος³⁵⁷.

Το 1967, μετά το ατύχημα με το πετρελαιοφόρο Torrey Canyon, που προκάλεσε ανεπανόρθωτη ζημιά στο Αγγλικό Κανάλι και υπέδειξε τους κινδύνους από τη μεταφορά πετρελαίου με μεγάλα δεξαμενόπλοια και την ανάπτυξη της θαλάσσιας μεταφοράς, οι

³⁵² Οπ. π. Kurukulasuriya, L., Robinson, N., A., "Training Manual...", σελ. 55

³⁵³ Convention on International Liability for Damage Caused by Space Objects, https://www.faa.gov/about/office_org/headquarters_offices/ast/media/Conv_International_Liab_Damage.pdf, (πρόσβαση 09/08/16), βλ. επίσης όπ. π. Rylands v. Fletcher case, σελ. 279, όπ. π. "Yearbook of the International Law Commission...", 1995 σελ. 68 Η απόλυτη ή αυστηρή ευθύνη, περιορίζεται στα πράγματα ή τις δραστηριότητες που είναι έκτακτες, εξαιρετικές ή μη φυσιολογικές, αποκλείοντας εκείνες που είναι συνήθειες ή κανονικές. Η απόφαση σταθμός που ανέδειξε την απόλυτη διεθνή αστική ευθύνη είναι η Rylands v. Fletcher του 1868 και το Αμερικανικό Ινστιτούτο Δικαίου εγκαθίδρυσε τη συγκεκριμένη αρχή μόνο για τις εξαιρετικά επικίνδυνες δραστηριότητες

³⁵⁴ Οπ. π. Descamps, H., Slabbinck, R., Bocken, H., "International...", 2008, σελ. 348

³⁵⁵ Beyerlin, U., Maruhn, T., "International Environmental Law", Hart Publishing Ltd, UK, 2011, σελ. 6-8

³⁵⁶ Ibid σελ. 6-8

³⁵⁷ Βλέπε Σύμβαση για το Δίκαιο της Θάλασσας, 1982

Βρετανικές Αρχές, βρέθηκαν αντιμέτωπες με τεράστια κόστη για τα μέτρα πρόληψης, τα μέτρα εκκαθάρισης, τις ζημιές σε ιδιώτες και τις τοπικές αρχές³⁵⁸. Ακολούθησε η καταστροφή του Amoco Cadiz το 1978, η πετρελαιοκηλίδα του Exxon Valdez στην Αλάσκα, τα ατυχήματα Erica του 1999 και Prestige του 2002, που άφησαν τεράστιες πετρελαιοκηλίδες στην Γαλλία και Ισπανία αντίστοιχα³⁵⁹.

Το 1968, οι μεγάλες εταιρείες πετρελαίου, υιοθέτησαν εθελοντικά ένα καθεστώς ιδιωτικής ευθύνης που κατευθύνεται προς τον πλοιοκτήτη και περιορίζεται σε ένα ποσό ασφάλισης³⁶⁰ και το τελικό κείμενο του 1969 παρέχει διεθνοποιημένη αστική ευθύνη του πλοιοκτήτη χωρίς απόδειξη ή σφάλμα, με διαμοιρασμό του οικονομικού βάρους σε διάφορους βιομηχανικούς φορείς και την εγκαθίδρυση ενός διεθνούς χρηματοδοτικού ταμείου³⁶¹.

Το 1984, το καθεστώς τροποποιήθηκε με δύο πρωτόκολλα, Protocol to the International Convention on Civil Liability for Oil Pollution Damage No. 969, Protocol to the International Convention on the Establishment of an International Fund for Compensation for Oil Pollution Damage No. 971.

4. Basel Convention of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and their Disposal, 1969.

Οι βιομηχανοποιημένες χώρες είναι οι μεγαλύτεροι παραγωγοί εξοπλισμών που αργότερα μετατρέπονται σε απόβλητα, ενώ η διασυνοριακή κίνηση επικίνδυνων αποβλήτων έχει άμεση σχέση με τη δημόσια υγεία και την περιβαλλοντική προστασία που η Basel Convention of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and their Disposal 1969 (τέθηκε σε ισχύ το 1992, με 175 κ.μ.), έχει σκοπό να προστατεύσει³⁶². Η διασυνοριακή κίνηση αποβλήτων δεν απαγορεύεται αλλά περιορίζεται με προηγούμενη συναίνεση του κράτους εισαγωγής³⁶³. Ο ορισμός των αποβλήτων μπορεί να διαφέρει από το ένα κράτος στο άλλο ενώ η Σύμβαση απαιτεί από τα μέρη να ενημερώνουν τα υπόλοιπα μέρη³⁶⁴. Το πρώτο δεσμευτικό εργαλείο που απαγορεύει τη διασυνοριακή μετακίνηση επικίνδυνων και πυρηνικών αποβλήτων είναι η Σύμβαση Lome, του 1989 μεταξύ κ.μ. της ΕΕ και των αναπτυσσόμενων χωρών της Αφρικής,

³⁵⁸ Οπ. π. Gearing, T., Jachtenfuchs, M., "Kaleidoscope, Liability...", 1993, σελ. 97

³⁵⁹ Οπ. π. Krazl, L., "State...", 2011, σελ. 24

³⁶⁰ "Tanker Owners Voluntary Agreement Concerning Liability for Oil Pollution (International Legal Materials)", *American Society of International Law; Cambridge University Press*, (Vol. 8, No. 3), May, 1969, σελ. 497

³⁶¹ "Barandiaran, J., M., "The International regime on Liability and Compensation for oil pollution damage: recent developments, International Oil Pollution Compensation Funds 1971 and 1992", Catania, 13 November, 2003 διαθέσιμο σε

http://ec.europa.eu/echo/files/civil_protection/civil/marin/reports_publications/prestige_workshop_catania_documents/session6/presentation_maura.pdf, (πρόσβαση 19/12/17)

³⁶² Οπ. π. Krazl, L., "State...", 2011, σελ. 25

³⁶³ Οπ. π. Xue, H., "Transboundary...", 2003, σελ. 69

³⁶⁴ Basel Convention of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and their Disposal, 1969, αρ. (1), 3

Καραϊβικής και του Ειρηνικού όπως κι η Σύμβαση Bamako του 1991, που απαγορεύει την απόρριψη των επικίνδυνων αποβλήτων, συμπεριλαμβανομένης της αποτέφρωσης στη θάλασσα και της διάθεσης στο βυθό και τον υποθαλάσσιο πυθμένα³⁶⁵.

Το σχετικό πρωτόκολλο, αναγνωρίζει καθεστώς ευθύνης και αποκατάστασης της ζημίας³⁶⁶. Το άρθρο 5, αποδίδει ευθύνη λόγω αποτυχίας ή παράλειψης συμμόρφωσης με τις διατάξεις του πρωτοκόλλου³⁶⁷. Ο ζημιωθέντας, θα πρέπει να αποδείξει σφάλμα ή παραβίαση γι' αυτό και τα κράτη επέβαλαν την αναγκαστική ασφάλιση³⁶⁸.

5. Convention on Biological Diversity (CBD), Rio, 1992.

Οι άνθρωποι έχουν κάνει άνευ προηγουμένου αλλαγές, τις τελευταίες δεκαετίες, στα οικοσυστήματα, για να αντιμετωπίσουν τις αναπτυσσόμενες απαιτήσεις σε φαγητό, γλυκό νερό, ίνες και ενέργεια και ενώ από τη μία πλευρά, η ποιότητα της ζωής των ανθρώπων έχει βελτιωθεί, από την άλλη έχει αποδυναμωθεί η απόδοση της φύσης³⁶⁹.

Η Σύμβαση για τη βιολογική ποικιλότητα συμπεριλήφθηκε στη Συνδιάσκεψη του Ρίο, το 1992 κι έγινε μέρος του ενωσιακού δικαίου, θεωρείται ένα από τα πιο πετυχημένα περιβαλλοντικά καθεστάτα με 175 κ.μ.³⁷⁰. Απαιτεί από τα μέρη να ρυθμίζουν, να διαχειρίζονται και να ελέγχουν τους κινδύνους σχετικά με την απελευθέρωση των γενετικά τροποποιημένων οργανισμών της βιοτεχνολογίας και την πρόληψη της εισαγωγής, τον έλεγχο και τη μείωση εισαγωγής ξένων ειδών, που απειλούν τα οικοσυστήματα, τους κατοίκους ή τα είδη³⁷¹.

Με βάση το άρθρο 1 της εν λόγω σύμβασης, τα κράτη υποχρεούνται να διατηρούν τη βιοποικιλότητά τους, ενώ με το άρθρο 3 θα πρέπει να διασφαλίζουν ότι οι δραστηριότητες υπό τον έλεγχο ή την επικράτεια τους, δεν θα προκαλούν ζημιά στην βιοποικιλότητα των άλλων κρατών και το συγκεκριμένο καθήκον δεν αναφέρεται μόνο σε εξωεδαφική ζημιά, περιλαμβάνει όλες τις δυσμενείς επιπτώσεις³⁷².

Το προοίμιο κάνει αναφορά στο κοινό ενδιαφέρον της ανθρωπότητας³⁷³. Οι εγγενείς αξίες δεν μπορούν να αποδοθούν σε όρους οικονομικούς³⁷⁴. Οι τεχνικοί εμπειρογνώμονες, μεταξύ άλλων, θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψιν τους, τα προληπτικά μέτρα στη βάση της

³⁶⁵ Οπ. π. Xue, H., "Transboundary...", 2003, σελ. 66

³⁶⁶ Protocol on Liability and Compensation for Damage resulting from Transboundary Movement of Hazardous Wastes and their Disposal, 1999, αρ. 3 (1)

³⁶⁷ Ibid αρ.. 5

³⁶⁸ Οπ. π. Barboza, H., "Legal...", 2011, σελ. 234

³⁶⁹ Kulkarni, A., "Biodiversity and Sustainable Development: A Critical Analysis", *International Journal of Scientific & Engineering Research* (Vol. 3, Issue 4), April 2012, σελ. 2

³⁷⁰ Οπ. π. Frowein, A., J., Wolfrum, R., (ed.), "Max Planck Yearbook of United Nations Law...", 1999, σελ. 317

³⁷¹ Convention on Biological Diversity, United Nations, 1992, αρ. 8

³⁷² Ibid.

³⁷³ Ibid.

³⁷⁴ Οπ. π. Krazl, L., "State...", 2011, σελ. 29

ευθύνης του άρθρου 3. Το ενδιαφέρον των κρατών είναι να αναπτύξουν τις ικανότητές τους σε εθνικό επίπεδο με νομοθετικά, διοικητικά μέτρα και πολιτικές, την παροχή οικονομικών πόρων για την πρόληψη της ζημίας στη βιοποικιλότητα³⁷⁵. Τα συμβαλλόμενα μέρη θα πρέπει να αναπτύξουν νέες ή υπάρχουσες εθνικές στρατηγικές, σχέδια και προγράμματα για την ενσωμάτωση της διατήρησης και βιώσιμης χρήσης σε περιφερειακά και υποπεριφερειακά σχέδια και προγράμματα³⁷⁶.

Το συμβατικό κείμενο δεν περιλαμβάνει κανόνες σχετικά με την ασφάλεια και χρήση των γενετικά τροποποιημένων οργανισμών³⁷⁷. Σύμφωνα με το άρθρο 19(4), τα κράτη θα πρέπει να παρέχουν στο κράτος που εισάγονται οι οργανισμοί, όλες τις απαραίτητες πληροφορίες σχετικά με την ασφαλή χρήση τους και τα δυσμενή αποτελέσματα που μπορεί να έχουν³⁷⁸ ενώ το 2000 υιοθετήθηκε το Πρωτόκολλο της Καρθαγένης για τη Βιοασφάλεια, που έθεσε τις διαδικασίες, την ενισχυμένη πληροφόρηση για την ασφαλή μεταφορά, το χειρισμό και τη χρήση των ΖΤΟ³⁷⁹. Το παράρτημα ΙΙΙ, απαιτεί επιστημονική εκτίμηση κινδύνου, ενώ τα άρθρα 1 και 10, αναφέρονται στην αρχή της προφύλαξης που πρέπει να λαμβάνει υπόψιν του το κράτος εισαγωγής, χωρίς όμως τους περιορισμούς του Ρίο περί σοβαρής κι ανεπανόρθωτης ζημιάς και κοστοαποδοτικών μέτρων³⁸⁰. Τέλος, το άρθρο 26 κάνει λόγο για τους κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες και την αξία της βιολογικής ποικιλότητας στους αυτόχθονες και τις τοπικές κοινότητες³⁸¹.

Η Σύμβαση προωθεί την βιώσιμη χρήση στη βάση της κοινωνικοοικονομικής ορθόνομης κατανομής, στηριζόμενη στα θεσμικά της όργανα, Subsidiary Body on Scientific, Technical and Technological Advice (SBSTTA), Clearing-house Mechanism (CHM), Environment Facility (GEF)³⁸².

Οι οικονομικοί τομείς όπως η γεωργία, η αλιεία, η δασοκομία, η υγεία, η διατροφή, η υδροδότηση, η ενέργεια, το εμπόριο, η βιομηχανία, οι μεταφορές και ο τουρισμός εξαρτώνται από τη βιοποικιλότητα και την επηρεάζουν. Απαιτείται η ενσωμάτωση δράσεων σχετικά με τη διατήρηση της βιοποικιλότητας στα αναπτυξιακά σχέδια κι η βιώσιμη χρήση της³⁸³ ενώ σύμφωνα με τον Kofi Annan, η αποτυχία διατήρησής της με βιώσιμο τρόπο, θα είχε ως

³⁷⁵ Ibid σελ. 31

³⁷⁶ Οπ. π. Frowein, J., "Max...", 1999, σελ. 322

³⁷⁷ Οπ. π. Bergkamp, L., "Liability...", 2001, σελ. 49

³⁷⁸ Οπ. π. Biodiversity Convention, 1992

³⁷⁹ Bergkamp, L., "Liability...", 2001, ibid σελ. 49

³⁸⁰ Οπ. π. Holder, J., Lee, M., "Environmental...", σελ. 303-304

³⁸¹ Ibid σελ. 305

³⁸² Οπ. π. Frowein, J., "Max...", 1999, σελ. 317-319

³⁸³ Nelliya, P., "Accounting for natural capital, Biodiversity integration into developmental plans is crucial for sustainable development", *The Hindu*, December 09, 00:00, Istanbul, 2016, διαθέσιμο σε <http://www.thehindu.com/todays-paper/tp-opinion/Accounting-for-natural-capital/article16780621.ece>, (πρόσβαση 26/11/17)

αποτέλεσμα την εμφάνιση νέων ασθενειών, την εμφάνιση της φτώχειας και αβάσιμη ανάπτυξη³⁸⁴.

6. United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), Rio, 1992.

Η καύση άνθρακα και βιομάζας παράγουν αέρια του θερμοκηπίου με επιπτώσεις στην κλιματική αλλαγή και τη δημιουργία ατμοσφαιρικής ρύπανσης που βλάπτει την υγεία, συμβάλλοντας στη διασυννοριακή ατμοσφαιρική ρύπανση και άλλα προβλήματα όπως η πρόκληση όξινης βροχής³⁸⁵. Οι ωκεανοί έχουν υπερθερμανθεί, το επίπεδο της θάλασσας έχει ανέβει κι ο πάγος στην Αρκτική Θάλασσα έχει υποχωρήσει³⁸⁶.

Σύμφωνα με τον Χάρτη των ΗΕ, τα κράτη έχουν το καθήκον να συνεργάζονται αναφορικά με τα προβλήματα ατμοσφαιρικής ρύπανσης, μέσω του World Health Organization (WHO), του United Nations Environment Programme (UNEP) και της International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN), με κοινή ευθύνη στο μετριασμό των διασυννοριακών και παγκόσμιων επιπτώσεων³⁸⁷.

Η IPCC, στην 4^η εκτιμητική της έκθεση το 2007, εξέφρασε ότι οι εκπομπές αερίων θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα έχουν διαρκείς και ποικίλες συνέπειες, συμπεριλαμβανομένου την απώλεια γης και περιουσίας, υγείας και οικολογικών ζημιών, της ανθρώπινης ασφάλειας και πιθανές ανθρώπινες απώλειες³⁸⁸. Το κλιματικό καθεστώς περιλαμβάνει πολλές νόρμες, η παραβίαση των οποίων θα μπορούσε να αποδώσει κρατική ευθύνη³⁸⁹.

Η UNFCCC δεν περιλαμβάνει διατάξεις που προσδιορίζουν τις ζημιές της κλιματικής αλλαγής και την αποζημίωση αυτών αλλά επικεντρώνεται σε διατάξεις μείωσης και προσαρμογής³⁹⁰. Στο προοίμιο επαναλαμβάνει ότι τα κράτη «έχουν την ευθύνη να διασφαλίζουν οι δραστηριότητες υπό τη δικαιοδοσία ή τον έλεγχό τους δεν προκαλούν ζημιά στο περιβάλλον άλλων κρατών ή σε περιοχές πέραν των ορίων της εθνικής τους επικράτειας»³⁹¹. Η συμμόρφωση σύμφωνα με το πρωτόκολλο του Κιότο προβλέπει ειδικές κυρώσεις στο πλαίσιο του κλιματικού

³⁸⁴ Οπ. π. Kulkarni, A., "Biodiversity and Sustainable Development...", 2012, σελ. 1-3

³⁸⁵ Bradbrook, J., A., Lyster, R., Ottinger, L., R., Xi, W., "The Law of Energy for Sustainable Development, IUCN Academy of Environmental Law Research Studies", Cambridge University Press, New York, 2005, σελ. 124

³⁸⁶ Climate Change, Evidence and Causes, An Overview from the Royal Society and the US National Academy of Sciences, The Royal Society, σελ. 1

³⁸⁷ Bradbrook... "The Law of Energy for Sustainable Development...", 2005, ibid σελ. 125

³⁸⁸ Voigt, C., "State Responsibility for Climate Change Damages", *Nordic Journal of International Law* 77, 2008, σελ. 1-22, σελ. 1

³⁸⁹ Brunnee, J., Doelle, M., Razamani, L., "Promoting Compliance in an Evolving Climate Regime", Cambridge University Press, 2012, σελ. 207-208

³⁹⁰ Οπ. π. Voigt, C., "State Responsibility...", 2008, σελ. 4

³⁹¹ Βλέπε United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), Rio, 1992

καθεστώς για την αποτυχία τήρησης ορισμένων υποχρεώσεων, μεταξύ των οποίων και η ειδική μείωση στόχων³⁹².

Το καθεστώς διέπει η αρχή της προφύλαξης, γενικότερη αρχή του δημόσιου διεθνούς δικαίου που υποδεικνύει ότι δε χρειάζεται να υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για επερχόμενη βλάβη, η δημόσια υγεία και προστασία του περιβάλλοντος υπερτερούν έναντι των οικονομικών συμφερόντων³⁹³. Συνήθως οι εκτιμήσεις κινδύνων στοχεύουν να ισορροπήσουν την ανάγκη προστασίας της υγείας και του περιβάλλοντος έναντι των πλεονεκτημάτων των αυστηρών περιορισμών που μπορεί να αποδειχθούν αδικαιολόγητα.

Στο άρθρο 3 διατυπώνονται οι αρχές του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος που διέπουν το καθεστώς. Συγκεκριμένα, στη παράγραφο 1, κάνει μνεία στη βιώσιμη ανάπτυξη για τις παρούσες και μελλοντικές γενεές στη βάση όμως της ορθόνομης κατανομής 'equity'. Για πρώτη φορά καταγράφεται σε συμβατικό κείμενο η αρχή της ορθόνομης κατανομής, στο επίκεντρο του καθεστώτος και συνδέεται με τη βιώσιμη ανάπτυξη. Στη συνέχεια (αρ.3,2) γίνεται λόγος για διαφοροποιημένες υποχρεώσεις και σεβαστές ικανότητες δίνοντας αρχηγικό ρόλο στις ανεπτυγμένες χώρες, προστατεύοντας τις αναπτυσσόμενες ιδιαίτερα τις ευπαθείς στις δυσμενείς επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής³⁹⁴.

Η κοινή αλλά διαφοροποιημένη ευθύνη πηγάζει από την αρχή της ορθόνομης κατανομής στο δημόσιο διεθνές δίκαιο, συνδέεται με την αρχή 7 της διακήρυξης του Ρίο³⁹⁵ και θέτει δυο κατευθύνσεις, από τη μία εξουσιοδοτεί τα κράτη να συμμετέχουν σε διεθνή μέτρα απάντησης σε σχέση με περιβαλλοντικά προβλήματα και από την άλλη οδηγεί σε περιβαλλοντικά πρότυπα που θέτουν διαφορετικές υποχρεώσεις για τα κράτη σε εθνικό, περιφερειακό και παγκόσμιο επίπεδο ανάλογα με τις ικανότητες κάθε κράτους να αντιμετωπίσει την περιβαλλοντική απειλή³⁹⁶.

Το εκτελεστικό πρωτόκολλο του Κιότο που υπογράφηκε το 1997 κάνει μνεία για εφαρμογή πολιτικών και μέτρων ώστε να ελαχιστοποιούνται οι δυσμενείς επιπτώσεις κυρίως στα αναπτυσσόμενα κράτη³⁹⁷.

Υπάρχει αλληλεξάρτηση μεταξύ της οικονομικής ανάπτυξης και της βιώσιμης ανάπτυξης και η σύμβαση καλεί τα μέρη να ενσωματώσουν με εθνικά αναπτυξιακά προγράμματα τα μέτρα

³⁹² Voigt, C., "State Responsibility...", 2008, *ibid* σελ. 4

³⁹³ Court of First Instance, *Artegodan GmbH v Commission of the European Communities Case T-74/00 R*, 28 June, 2000, «Προτεραιότητα που πρέπει να δοθεί στην προστασία της δημόσιας υγείας έναντι των οικονομικών παραγόντων»,

³⁹⁴ Όπως 392

³⁹⁵ Οπ. π. "The Rio Declaration ...", 1992, αρχή 7

³⁹⁶ Οπ. π. Sands, P., "Principles...", 2003, σελ. 286, έχει τις ρίζες της στον UNCED και υποστηρίζεται από κρατική πρακτική, βλέπε επίσης General Assembly Resolution 3281, "Charter of Economic Rights and Duties of States", United Nations, 1974, αρ. 30

³⁹⁷ Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change, United Nations, 1997, αρ.2.3

προστασίας του κλιματικού συστήματος³⁹⁸. Στο άρθρο 3 (παρ. 5), η σύμβαση κάνει λόγο για την αρχή της συνεργασίας που προέρχεται από την αρχή καλής γειτονίας μεταξύ των κρατών³⁹⁹. Όλα τα μέρη θα πρέπει να διαθέτουν στη Συνέλευση των Μερών πληροφορίες σχετικά με τις ανθρωπογενείς εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου που δεν ελέγχονται από το Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ για την καλύτερη εφαρμογή της Σύμβασης⁴⁰⁰.

7. Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer, Vienna, 1985.

Εφαπτήριο για τη θεσμοθέτηση της αντιμετώπισης της απίσχνασης της στριβάδας του όζοντος αποτέλεσε η Σύμβαση της Βιέννης για την Προστασία της Στριβάδας του Όζοντος (1985),⁴⁰¹ μια Σύμβαση-Πλαίσιο που όριζε γενικές υποχρεώσεις για τα μέρη και η οποία συμπληρώθηκε από το Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ (1987) που ήρθε να θέσει συγκεκριμένες νομικές ρυθμίσεις σχετικά με τον περιορισμό των ουσιών αυτών⁴⁰².

Η Σύμβαση όριζε πως τα μέρη όφειλαν να προωθήσουν τη μεταξύ τους συνεργασία στους τομείς της συστηματικής έρευνας, συλλογής δεδομένων και ανταλλαγής πληροφοριών του πιθανού αντίκτυπου των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στη στριβάδα του όζοντος και να υιοθετήσουν τις ανάλογες νομικές και διοικητικές ρυθμίσεις στο εσωτερικό τους, ώστε να αναχαιτίσουν τις αρνητικές συνέπειες, ακόμη και εάν δεν υπήρχε σχετική επιστημονική βεβαιότητα επ' αυτού. Η Σύμβαση δεν όριζε συγκεκριμένα μέτρα για τον έλεγχο των ουσιών. Υπεγράφη από περισσότερες από είκοσι χώρες, συμπεριλαμβανομένου των Η.Π.Α., της Σοβιετικής Ένωσης και τις ευρωπαϊκές χώρες και ετέθη σε ισχύ το 1988⁴⁰³.

Σημαντικό επίτευγμα αποτελούσε η δημιουργία μηχανισμού παρακολούθησης και ελέγχου των εκπομπών αέριων ρύπων και κυρίως των χλωροφθορανθράκων, κάτι το οποίο είχε βρει ισχυρή αντίσταση από πολλά κράτη⁴⁰⁴.

Η Σύμβαση ενσταλάζει στα μέρη την ανάγκη για λήψη μέτρων σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης. Καταφανές από την επιλογή των λέξεων. "Potentially", "possible", "likely to...", "shall be based on relevant scientific and technical considerations", "may affect"⁴⁰⁵. Σημαντικό

³⁹⁸ Οπ. π. United Nations Framework Convention..., 1992, αρ.3.4

³⁹⁹ Βλέπε Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, αρ. 74, «...οι πολιτικές θα πρέπει να βασίζονται στην αρχή καλής γειτονίας... να λαμβάνεται υπόψη η ευημερία του υπόλοιπου κόσμου σε κοινωνικά, οικονομικά και εμπορικά θέματα».

⁴⁰⁰ Οπ. π. Sands, P., "Principles...", 2003, σελ. 835

⁴⁰¹ Τέθηκε σε εφαρμογή στις 22/09/1988. Το 2009 ήταν η πρώτη Σύμβαση που την είχαν επικυρώσει όλα τα κράτη. Ιστοσελίδα Γραμματείας για το Όζον

⁴⁰² Βλέπε Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer, 1987

⁴⁰³ Ιστοσελίδα της Γραμματείας για το Όζον

⁴⁰⁴ Οικονομάκης, Χ., "Προοπτικές Συγχώνευσης των Διεθνών Περιβαλλοντικών Καθεστώτων για το Όζον και την Κλιματική Αλλαγή", Μεταπτυχιακή Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 2008, σελ. 34-35

⁴⁰⁵ Vienna Convention for the Protection of Ozone Layer (1985), Προοίμιο, Άρθρο 2, 3

στοιχείο η διαφοροποιημένη ευθύνη των αναπτυσσόμενων κρατών – αν και με μικρή συμμετοχή στη Σύμβαση – διαφαίνεται στο Προοίμιο, όπου αναγνωρίζονται οι ανάγκες τους, όπως και στα θέματα έρευνας, ανταλλαγής πληροφοριών, συμμόρφωσης, ανάπτυξη τεχνολογίας, capacity-building⁴⁰⁶.

Στο Προοίμιο, αναφέρεται πως η προστασία του όζοντος απαιτεί διεθνή συνεργασία και δράση. Περαιτέρω, συνεργισμός χρειάζεται για την έρευνα, ανταλλαγή δεδομένων, τη μεταφορά τεχνολογίας και την εύρεση εναλλακτικών λύσεων στους χλωροφθοράνθρακες, και εν τέλει, όσον αφορά στη λειτουργία της Συνθήκης, για τη λήψη αποφάσεων, τη διαμόρφωση των αρχών που θα διέπουν το καθεστώς, την εφαρμογή των συμπεφωνημένων και τη συμμόρφωση των μερών, όπως και την επίλυση των διαφορών⁴⁰⁷.

Σε μια άλλη της έκφανση, η αρχή της συνεργασίας ενσωματώνεται μέσα από την πρόβλεψη για συμμετοχή των Η.Ε., των ειδικευμένων οργανώσεών του, αλλά και εθνικά ή διεθνή όργανα και ΜΚΟ ως παρατηρητές έπειτα από την έγκριση της Γραμματείας και των μερών⁴⁰⁸.

8. The Nuclear Liability Conventions.

Το 1960 ο ΟΟΣΑ προχώρησε στη σύσταση της Σύμβασης του Παρισιού⁴⁰⁹ που υιοθέτησε *non-fault civil liability*, που θα πρέπει να καλυφθεί από την ασφάλιση⁴¹⁰.

Επίσης, το 1963, υιοθετήθηκε κι η Convention on Civil Liability for Nuclear Damage της ΙΑΕΑ, σύμβαση της Βιέννης, με το κοινό πρωτόκολλο, Joint Protocol Relating to the Application of the Vienna Convention and the Paris Convention του 1988, με σκοπό να καλύψει περισσότερες χώρες⁴¹¹. Το 1997, εγκαθιδρύθηκε ταμείο, από το πρωτόκολλο, που τροποποίησε τη συμπληρωματική σύμβαση αποζημίωσης (Protocol to Amend the Vienna Convention on Civil Liability for Nuclear Damage, 1997) και διεύρυνε τον ορισμό της πυρηνικής ζημίας, ενώ κατέστησε υπεύθυνο τον διαχειριστή για κάθε πυρηνικό περιστατικό⁴¹².

⁴⁰⁶ Vienna Convention..., *ibid* προοίμιο, αρ. 2, 4

⁴⁰⁷ Vienna Convention..., *ibid* προοίμιο, αρ. 2, 3, 4, 5, 6, 11

⁴⁰⁸ Vienna Convention..., *ibid* άρ.6

⁴⁰⁹ Οπ. π. Τσοκανάς, Ν., "Όψεις...", 2011, σελ. 146-147-148

⁴¹⁰ Convention on Third Party Liability in the field of Nuclear Energy, Paris, 1960, αρ.6 βλ. επίσης Brussels Supplementary Convention, (Convention of 31st January 1963 supplementary to the Paris Convention of 29th July 1960), Brussels, 1963, παράρτημα ΙΙ

⁴¹¹ Τσοκανάς, Ν., "Όψεις...", 2011, *ibid* σελ. 149

⁴¹² Οπ. π. Krazl, L., "State...", 2011, σελ. 23

Σύμφωνα με τη Γενική Συνέλευση της ΙΑΕΑ, κάθε κράτος θα πρέπει να λαμβάνει όλα τα απαραίτητα μέτρα στην εθνική του νομοθεσία, για τη διεθνοποιημένη αστική ευθύνη και αποζημίωση σχετικά με τη διασυνοριακή κίνηση επικίνδυνων ραδιενεργών αποβλήτων⁴¹³.

9. United Nations Convention on the Non navigational Uses of International Watercourses, 1997

Το κείμενο της σύμβασης αποτελεί ένα συμβιβασμό των αντικρουόμενων συμφερόντων των παράκτιων κρατών, άνω και κάτω και των μη-παράκτιων. Το νερό προσεγγίζεται σαν κοινωνικό, οικονομικό και οικολογικό αγαθό⁴¹⁴. Το άρθρο 7 της Σύμβασης των ΗΕ για τα Υδατορεύματα, κωδικοποιεί το καθήκον μη πρόκλησης σημαντικής ζημίας κι απαιτεί από τα κράτη να λαμβάνουν όλα τα απαραίτητα μέτρα πρόληψης της πρόκλησης σημαντικής ζημίας σε άλλα κράτη υδατορευμάτων⁴¹⁵. Η ζημιά αναφέρεται και στο περιβάλλον, περιλαμβάνοντας την ανθρώπινη υγεία κι ασφάλεια, τη χρήση των νερών για επικερδείς σκοπούς και τους ζωντανούς οργανισμούς στο οικοσύστημα. Αφορά υποχρέωση πρόληψης, που βασίζεται στη δέουσα επιμέλεια κι όχι απαγόρευση της διασυνοριακής ζημιάς κι εξετάζεται η συμπεριφορά του κράτους σχετικά με την πρόληψη⁴¹⁶.

Ο κύριος Mr. Stephen McCaffrey στην 4^η έκθεσή του σχετικά με το άρθρο 16 της ρύπανσης στα διεθνή υδατορεύματα, υπέδειξε ότι τα στοιχεία που διαμορφώνουν την υποχρέωση της δέουσας επιμέλειας είναι: α) ο βαθμός μνείας μιας χρηστής κυβέρνησης, β) η χρήση των υποδομών με επαγρύπνηση, γ) η συμπεριφορά που οδηγεί στη ρύπανση να είναι προβλέψιμη και να επιδεικνύει το κράτος επαγρύπνηση στις επικίνδυνες τεχνολογίες και βιομηχανίες⁴¹⁷.

Η ζημιά επιτρέπεται αρκεί να είναι μη σημαντική και σύμφωνα με την αρχή Trail Smelter, το κατώφλι αυτής πρέπει να άπτεται της σοβαρής ζημιάς⁴¹⁸. Πρέπει να αποφεύγονται τοπικές συμφωνίες ή συμφωνίες που αφορούν ένα συγκεκριμένο σχέδιο, πρόγραμμα ή χρήση που έχουν σημαντικές δυσμενείς επιδράσεις σε τρίτα κράτη υδατορευμάτων⁴¹⁹. Τα άρθρα 5,6

⁴¹³ "Code of Practice on the International Transboundary Movement of Radioactive Waste", IAEA, November 13, 1990, σελ. 5

⁴¹⁴ Οπ. π. Fitzmaurice, M., Ong, D., M., Mercouris, P., "Research...", 2010, σελ. 607-609

⁴¹⁵ Βλέπε United Nations Convention on the Nonnavigational Uses of International Watercourses, New York, 1997

⁴¹⁶ "Watercourses Convention User's Guide, No Significant Harm Rule (Fact Sheet N. 5), United Nations, διαθέσιμο σε <http://www.unwatercoursesconvention.org/documents/UNWC-Fact-Sheet-5-No-Significant-Harm-Rule.pdf>, (πρόσβαση 19/12/17)

⁴¹⁷ Οπ. π. United Nations, "Yearbook .., 2000, σελ. 117

⁴¹⁸ Fitzmaurice, M., Ong, D., M., Mercouris, P., "Research...", 2010, ibid σελ. 608

⁴¹⁹ Mirza, M., M., Q., "The Ganges Water Diversion: Environmental Effects and Implications", Kluwer Academic Publishers, Canada, 2004, σελ. 208, βλέπε επίσης United Nations Convention on the Nonnavigational..., 1997, άρ. 7

αναφέρονται στην ορθόνομη χρήση με εύλογο τρόπο και συμμετοχή, ενώ το άρθρο 8 στη συνεργασία⁴²⁰.

Η βιώσιμη ανάπτυξη έχει επηρεάσει το νόμο για τα διεθνή υδατορεύματα. Οι εφαρμογές της βιώσιμης ανάπτυξης είναι πρωτίστως διαδικαστικές. Απαιτείται μια διαδικασία που να ενσωματώνει τους αναπτυξιακούς σκοπούς και την περιβαλλοντική προστασία συνυπολογίζοντας τις ανάγκες του μέλλοντος και τις ανάγκες του παρόντος. Επηρεάζει όχι μόνο τα συνοριακά και τα διασυνοριακά υδατορεύματα, αλλά κι όλες τις πηγές υδάτων σε όλα τα κράτη. Η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης είναι παγκόσμια αρχή σε σχέση με την αρχή της ορθόνομης κατανομής, που εφαρμόζεται μεταξύ των παράκτιων κρατών⁴²¹.

10. The Antarctic Treaty, 1959.

Η ήπειρος αυτή αποτελεί ρεζερβουάρ των γλυκών υδάτων, διαθέτει πλούσια κοιτάσματα υδρογονανθράκων, άνθρακα και σιδηρομεταλλευμάτων, ενώ στο βυθό της έχει σημαντικά αποθέματα πολυμεταλλικών κονδύλων⁴²², πράγμα που αυξάνει την γεωπολιτική της αξία⁴²³. Μέσα από τη Σύμβαση CRAMRA, αναγνωρίστηκε η αισθητική της αξία όπως κι οι αξίες της άγριας ζωής της⁴²⁴. Στο άρθρο 2(3), ορίζεται ότι «*Τα συμβαλλόμενα μέρη αναγνωρίζουν την ιδιαίτερη ευθύνη... για τη προστασία του περιβάλλοντος και την ανάγκη... σεβασμού της επιστημονικής αξίας της Ανταρκτικής και των αισθητικών και άγριων ιδιοτήτων της*»⁴²⁵.

Πρόκειται για ένα ολοκληρωμένο σύστημα προστασίας του περιβάλλοντος της Ανταρκτικής, προκειμένου να εξασφαλιστεί ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα δεν θα έχει δυσμενείς επιπτώσεις ούτε στο περιβάλλον ούτε στα οικοσυστήματα ή τις αξίες της, που κωδικοποιήθηκε μέσω του άρθρου 3(1) του Πρωτοκόλλου στη Συνθήκη της Ανταρκτικής⁴²⁶. Το άρθρο 16 του πρωτοκόλλου έχει προληπτικό χαρακτήρα κι αναφέρεται στην αστική ευθύνη για ζημιές που προκύπτουν στο περιβάλλον και την αποκατάστασή του και το άρθρο 8 ορίζει την εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων⁴²⁷ ενώ έχει στοιχειοθετηθεί παράρτημα για την Αστική Ευθύνη το οποίο όμως δεν έχει τεθεί ακόμη σε ισχύ⁴²⁸.

⁴²⁰ Όπως 416

⁴²¹ Οπ. π. Fitzmaurice, M., Ong, D., M., Mercouris, P., "Research...", 2010, σελ. 606

⁴²² Vicuna, O., F., (ed.), "Antarctica Resources Policy, Scientific, Legal and Political Issues", Cambridge University Press, New York, 1983, σελ. 61-62

⁴²³ Jorgensen-Dahl, A., Ostreng, W., (eds.), "The Antarctic Treaty System in World Politics", Palgrave Macmillan, UK, 1991, σελ. 399-407

⁴²⁴ Convention on the Conservation of Antarctic Marine Living Resources, Australia, 1980, προοίμιο

⁴²⁵ Ibid

⁴²⁶ Protocol on Environmental Protection to the Antarctic Treaty, Madrid, 1991

⁴²⁷ Ibid

⁴²⁸ Κανέλλη, Α., Α., Στόλη, Κ., "Η Περιβαλλοντική Προστασία ως Βασική Συνιστώσα της Διακυβέρνησης της Ανταρκτικής σε σύγκριση με την Αρκτική", Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2017, σελ. 36

Η περιοχή της Ανταρκτικής ρυθμίζεται από πέντε συνθήκες: τη ΣυνθΑ του 1959, τη Σύμβαση για τη Διατήρηση της Φώκιας της Ανταρκτικής του 1972, τη Σύμβαση για τη Διατήρηση των Θαλάσσιων Βιολογικών Πόρων του 1980, τη Σύμβαση για τη Ρύθμιση των Εξορυκτικών Δραστηριοτήτων του 1988 και του Πρωτόκολλου στη ΣυνθΑ για τη Περιβαλλοντική Προστασία του 1991. Η Σύμβαση για τους Θαλάσσιους Βιολογικούς Πόρους υιοθέτησε διάφορα μέτρα διατήρησης ενώ η Σύμβαση του Μοντέγκο-Μπαϊν του 1982 για τη Θαλάσσια Προστασία, η Σύμβαση της Βασιλείας του 1989 και η Κοινή Σύμβαση για την Ασφάλεια του 1997 (IAEA) περιλαμβάνουν διατάξεις που εφαρμόζονται στη περιοχή της Ανταρκτικής⁴²⁹.

Οι φυσικοί πόροι, η αλιεία, ο τουρισμός κι οι σταθμοί φαλαίνοθηρίας προκαλούν μόλυνση στο παράκτιο θαλάσσιο περιβάλλον μέσω της απόρριψης αποβλήτων και καυσίμων ενώ η κατασκευή των ερευνητικών σταθμών διαταράσσει τη χλωρίδα και τη πανίδα πράγμα που οδήγησε στη Σύμβαση για τη Διατήρηση των Θαλάσσιων Ζώντων Πόρων της Ανταρκτικής (CCAMLR), ενώ η υπερεκμετάλλευση από τις αλιευτικές δραστηριότητες στο Νότιο Ωκεανό αποτέλεσαν αντικείμενο διεθνών συμφωνημένων διαχειριστικών μέτρων με καθορισμό των συνολικά επιτρεπόμενων αλιευμάτων προκειμένου για τη διατήρηση της βιοποικιλότητας⁴³⁰.

11. Directive 2004/35/CE of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on Environmental Liability with Regard to the Prevention and Remedying of Environmental Damage.

Το 1989, υπήρχε η ανάγκη τα ευρωπαϊκά κράτη να αντιμετωπίσουν μεγάλες καταστροφές που προκαλούσαν κοστοβόρες ζημιές προς επανόρθωση. Το Συμβούλιο υιοθέτησε τη συγκεκριμένη οδηγία θέτοντας ένα πλαίσιο περιβαλλοντικής διεθνοποιημένης αστικής ευθύνης, βασιζόμενη στην αρχή ο ρυπαίνων πληρώνει⁴³¹, σύμφωνα με την οποία εκείνος που ρυπαίνει, ευθύνεται για τη ζημία ανεξαρτήτως δόλου κι είναι υπόχρεος για το κόστος πρόληψης αυτής⁴³². Σκοπός είναι η βιώσιμη ανάπτυξη, η πρόληψη κι ελαχιστοποίηση του κινδύνου, η διατήρηση των άγριων πτηνών κι η διατήρηση των φυσικών οικοτόπων, της άγριας πανίδας και

⁴²⁹ Οπ. π. Sands, P., "Principles...", 2003, σελ. 711-712, 730

⁴³⁰ Tin, D., Liggett, P., Lamers, M., M., (eds.), "Antarctic futures: Human engagement with the Antarctic environment", Springer Dordrecht, New York/London, 2014, σελ. 61-97

⁴³¹ Οπ. π. Krazl, L., "State...", 2011, σελ. 35

⁴³² Ebbeson, J., Okowa, P., "Environmental Law and Justice in Context", Cambridge University Press, 2009, σελ. 420

χλωρίδας⁴³³. Η Κοινότητα μπορεί να αναλάβει επικουρική δράση με βάση το άρθρο 5 ενώ τίθεται κι ένα πλαίσιο πολιτικής των υδάτων⁴³⁴.

12. Convention on Civil Liability for Damages Resulting from Activities Dangerous to the Environment (Lugano Convention), 1993.

Πρόκειται για περιφερειακή συμφωνία με σκοπό την αποζημίωση για ζημιά από επικίνδυνες δραστηριότητες, την πρόληψη και αποκατάσταση⁴³⁵ κι αναφέρεται σε σημαντική ζημιά για τον άνθρωπο, περιβάλλον ή περιουσία κι επικεντρώνεται στην οικονομική απώλεια, εισάγοντας την καινοτομία των μέτρων αποκατάστασης ακόμη και με ισοδύναμα είδη προκειμένου για επαναφορά σε πρότερη κατάσταση⁴³⁶.

Καθίσταται δύσκολη υπόθεση η καθιέρωση ενός γενικού καθεστώτος διεθνοποιημένης αστικής ευθύνης καθότι τα κράτη δεν απαγορεύουν τη ρύπανση αλλά τη ρυθμίζουν. Η Σύμβαση Lugano υπήρξε φιλόδοξη ωστόσο δεν έχει επικυρωθεί⁴³⁷.

⁴³³ Directive 2004/35/CE..., 2004, τμήμα 2,3, βλ. επίσης Όπ. π. Malgosia, F., Ong, M., D., Mercouris, P., "Research Handbook...", 2010, σελ. 348, όπ. π. "Directive 2004/35/CE, το άρθρο 16 κάνει λόγο μόνο για τις προστατευόμενες περιοχές Natura 2000, Η ευρωπαϊκή διεθνοποιημένη αστική ευθύνη δεν καλύπτει παραδοσιακούς τύπους ζημιών παρά μόνο ζημιές σχετικά με τη βιοποικιλότητα, τα ύδατα και τη μολυσμένη γη που αποτελεί απειλή για την ανθρώπινη υγεία

⁴³⁴ Όπ. π. Descamps, H., Slabbinck, R., Bocken, H., "International...", 2008, σελ.17

⁴³⁵ Lugano Convention, art. 1, 2

⁴³⁶ Όπ. π. Malgosia, F., Ong, M., D., Mercouris, P., "Research Handbook...", 2010, σελ. 340

⁴³⁷ Όπ. π. Louka, E., "International...", 2006, σελ.. 467

II. ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΩΣ ΕΝΝΟΜΟ ΑΓΑΘΟ

A. Περιβάλλον και Οικονομία

Το περιβάλλον συνδέεται άρρηκτα με την οικονομία, ανάπτυξη κι απασχόληση. Τα περιβαλλοντικά αγαθά δεν είναι ανεξάντλητα. Υπάρχει μια ισχυρή σχέση μεταξύ της βιοποικιλότητας και της ανθεκτικότητας ενός οικοσυστήματος, δηλαδή της ικανότητάς του να ανταπεξέρχεται στις αλλαγές και να συνεχίσει να αναπτύσσεται⁴³⁸. Τα υγιή και ανθεκτικά οικοσυστήματα αποτελούν τη βάση για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη.

Το διεθνές οικονομικό δίκαιο είναι ένας τομέας με ευρεία πρακτική εφαρμογή της αρχής της δέουσας επιμέλειας⁴³⁹. Η παγκόσμια οικονομία σαφώς κι ωφελείται από την ανταλλαγή των παραγωγικών συντελεστών. Οι άμεσες ξένες επενδύσεις όπως κι οι επενδύσεις χαρτοφυλακίου επιτρέπουν στη χώρα υποδοχής να αναβαθμίσει το εργατικό της δυναμικό και να εκμεταλλευθεί τις ευκαιρίες της ελεύθερης αγοράς⁴⁴⁰. Η Συνθήκη για την ΕΕ δεν αναφέρεται ρητά στην προστασία του περιβάλλοντος ωστόσο στο προοίμιο και τα άρθρα 2 και 3 γίνεται μνεία στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης κι εργασίας⁴⁴¹.

Αν και η πραγματοποίηση ενός συστήματος ενοποίησης των δικαίων των κρατών μελών της ΕΕ δεν είναι εφικτή, ωστόσο υπάρχει σύγκλιση σε κάποια πεδία όπως για παράδειγμα αναφορικά με την ελευθερία της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων και της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών, ένα μοντέλο αμοιβαίας αναγνώρισης⁴⁴².

⁴³⁸ Elmqvist T, Folke C, Nyström M, Peterson G, Bengtsson J, Walker B and Norberg J., "Response diversity, ecosystem change, and resilience, *Frontiers in Ecology and the Environment*", (Vol. 1, Issue 9), *Ecological Society of America powered by Wiley Online Library*, November, 2003, σελ. 488-494, διαθέσιμο σε [http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1890/1540-9295\(2003\)001%5B0488:RDECAR%5D2.0.CO;2/full](http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1890/1540-9295(2003)001%5B0488:RDECAR%5D2.0.CO;2/full), (τελευταία πρόσβαση 18/12/17)

⁴³⁹ O'Donoghue, A., "The exercise of governance authority by international organisations : the role of due diligence obligations after conflict.", in *International law and post-conflict reconstruction policy. Post-conflict law and justice*. Routledge, London, 2015, σελ. 45-66, σελ. 51

⁴⁴⁰ McAleese, D., "Οικονομική για Επιχειρησιακές Σπουδές, Ανταγωνισμός, Μακροσταθερότητα και Παγκοσμιοποίηση", Εκδόσεις Δαρδάνος, Γ., Αθήνα, 2005, σελ. 636-637

⁴⁴¹ Βλέπε Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, το άρθρο 130 P στην παράγραφο 1 μιλάει για πρώτη φορά για την προστασία του περιβάλλοντος, «η πολιτική της Κοινότητας στον τομέα του περιβάλλοντος συμβάλλει στην επιδίωξη των εξής στόχων: τη διατήρηση, προστασία και βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος, την προστασία της υγείας του ανθρώπου, τη συνετή και ορθολογική χρησιμοποίηση των φυσικών πόρων, την προώθηση, σε διεθνές επίπεδο, μέτρων για την αντιμετώπιση των περιφερειακών ή παγκόσμιων περιβαλλοντικών προβλημάτων», αρ.130P παρ.2, ορίζονται δύο αρχές στο κοινοτικό δίκαιο του περιβάλλοντος, η αρχή της πρόληψης κι η αρχή της επιδίωξης ενός υψηλού επιπέδου προστασίας του περιβάλλοντος. Το υψηλό επίπεδο προστασίας αναφέρεται και στο άρθρο 100 παράγραφος 3, αναφορικά με το περιβάλλον, την υγεία, ασφάλεια και προστασία των καταναλωτών, αρ.189 παρ 2 ΣυνθΕΚ, οι οδηγίες είναι δεσμευτικές για τα κ.μ. της ΕΚ αναφορικά με τον επιδιωκόμενο στόχο κι αφήνουν στις εθνικές αρχές την επιλογή των μέσων

⁴⁴² Λαζαράτος, Π., "Η Διακρατική Διοικητική Πράξη στο Ευρωπαϊκό Διοικητικό Δίκαιο", Εκδόσεις Αντ., Ν., Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004, σελ. 20-22, Η υπόθεση Cassis de Dijon, προεκτείνει το μοντέλο της αμοιβαίας αναγνώρισης και σε άλλα πεδία ειδικού διοικητικού δικαίου όπως για παράδειγμα τις άδειες γενετικής τεχνολογίας, τους ελέγχους πλοίων, την εποπτεία στο τραπεζικό σύστημα κτλ.

Η καθηγήτρια Rosalyn Higgins εισήγαγε στο διεθνές έννομο σύστημα την έννοια των «συμμετεχόντων» έναντι των κλασικών υποκειμένων ή αντικειμένων⁴⁴³. Οι κύριοι συμμετέχοντες στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις δεν είναι αποκλειστικά και πρωτίστως τα κράτη, αλλά οντότητες που ελέγχονται από το εσωτερικό δίκαιο, άτομα και διεθνικές εταιρείες⁴⁴⁴.

Το soft law αποτελεί στο διεθνές δίκαιο ένα στοιχείο ερμηνείας των δεσμευτικών συνθηκών. Για παράδειγμα, τα Άρθρα για τη Συμφωνία για την Παγκόσμια Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Οι αποφάσεις των εκτελεστικών διευθυντών του ΔΝΤ αποτελούν αξιόπιστη ερμηνεία των άρθρων αυτών. Η Παγκόσμια Τράπεζα ενέχει υποχρεώσεις σε περιβαλλοντικές συνθήκες των οποίων δεν αποτελεί μέρος⁴⁴⁵. Το μη δεσμευτικό κείμενο της G20 Washington Declaration αναγνωρίζοντας το δημόσιο αγαθό μιας λειτουργικής παγκόσμιας χρηματοοικονομικής αγοράς θέτει στόχο την πρόληψη και τη μη επανεμφάνιση ανάλογης οικονομικής κρίσεως του 2008, στη βάση της συνεργατικής κατάλληλης δράσης προς όφελος όλων⁴⁴⁶.

Ένα κράτος υποχρεούται να ενεργεί με δέουσα επιμέλεια για να διασφαλίσει την ασφάλεια των επενδύσεων. Ανεξαρτήτως αν συνιστά υποχρέωση συμπεριφοράς ή υποχρέωση εκ του αποτελέσματος, θα πρέπει να τηρεί τη συγκεκριμένη αρχή ώστε να μη καθίσταται υπεύθυνο ακόμη κι αν τα ληφθέντα μέτρα δεν παρέχουν την ποθητή προστασία⁴⁴⁷. Τα πρότυπα της πλήρους προστασίας κι ασφάλειας των επενδύσεων δεν αφορούν υποχρέωση αποζημίωσης της ζημίας αλλά υποχρέωση άσκησης της προσήκουσας επιμέλειας στην πρόληψη ζημίας. Τα μέτρα που θα πρέπει να λαμβάνονται θα πρέπει να είναι εύλογα βάση των περιστάσεων⁴⁴⁸.

Έχει πολύ μεγάλη σημασία η ενάσκηση από τον επενδυτή του αντικειμενικού πεδίου της δέουσας επιμέλειας⁴⁴⁹. Σύμφωνα με την υπόθεση *Sempra Energy International v. Argentine*

⁴⁴³ Olsen, M., R., R, "Corporate environmental due diligence and accountability", *Det juridiske fakultet*, διαθέσιμο σε <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-53801>, (πρόσβαση 08/10/17)

⁴⁴⁴ Chinkin, M., C., "The Challenge of Soft Law: Development and Change in International Law", *JSTOR*, 07 Sep., 2014, σελ. 854, βλ. επίσης Oppermann, T., Petersmann, E., U., "Reforming the International Economic Order", Duncker and Hamblot, Berlin, 1987, σελ. 150, σύμφωνα με μελέτη της UNITAR, η κυρίαρχη ισότητα και το καθήκον συνεργασίας αποτελούν θεμελιώδεις αρχές της διεθνούς οικονομικής τάξης

⁴⁴⁵ Morth, U.I., "Soft Law in Governance and Regulation, An Interdisciplinary Analysis", Edward Elgar, UK, USA, 2004, p. 78-79

⁴⁴⁶ Roeben, V., "Responsibility in International Law", *Max Planck Yearbook of United Nations Law* (Vol. 16), Bogdandy, A., V., Wolfrum, R., (eds.), Koninklijke Brill N.V., 2012, σελ. 99-158, σελ. 127

⁴⁴⁷ Όπ. π. ReInisch, A., "Standards...", 2008, σελ. 139-142

⁴⁴⁸ Ibid, βλέπε επίσης Όπ.π. Harlow, C., κ.α. "Research...", 2017, σελ. 299, σελ. 314, Δαγτόγλου, Π., Δ., "Γενικό Διοικητικό Δίκαιο", (4η αναθ. Έκδ.), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997, σελ. 164-168, Η αρχή της δέουσας επιμέλειας είναι μια αμφιλεγόμενη αρχή, χωρίς συγκεκριμένα όρια κι ευέλικτο περιεχόμενο, υπάρχει εκτελεστική διακριτική ευχέρεια, ειδικά σχετικά με τις υποθέσεις που αφορούν οικονομικά και τεχνικά ζητήματα (decision-making διαδικασίες)

⁴⁴⁹ Yost, C., "A Case Review and Analysis of the Legitimate Expectations Principle as it Applies within the Fair and Equitable Treatment Standard", *ANU College of Law Research (Paper No.09-01)*, March 19, 2009 διαθέσιμο σε https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1364996, (πρόσβαση 12/09/17),

Republic, το δικαστήριο θεώρησε τις έννομες προσδοκίες μέρος της δίκαιης και ορθόνομης μεταχείρισης που διέπεται από την καλή πίστη⁴⁵⁰.

⁴⁵⁰ *Sempra Energy International v. Argentine Republic*, International Center for Settlement of Investment Disputes, Washington D.C., September 28, 2007, par. 298, <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0770.pdf>, (πρόσβαση 12/09/17)

B. Το Δικαίωμα σ'ένα καθαρό κι υγιές Περιβάλλον

Το εν λόγω δικαίωμα αναγνωρίζεται σε πολλές διεθνείς και περιφερειακές συμφωνίες. Υπάρχει η οικοκεντρική προσέγγιση που αφορά τη διασφάλιση της ισορροπίας στα οικοσυστήματα για τις παρούσες και τις μελλοντικές γενεές κι η ανθρωποκεντρική προσέγγιση που σκοπεύει στην προστασία της ζωής, υγείας, του ζωτικού χώρου και της οικονομικής ευημερίας του ανθρώπου. Ωστόσο, δεν υπάρχει ομοιόμορφη και μακροχρόνια πρακτική των κρατών που να καθορίζει ρητά το δικαίωμα αυτό, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει κοινή περιβαλλοντική πολιτική⁴⁵¹.

Πρόκειται για ένα δικαίωμα που ανήκει και στην πρώτη γενιά δικαιωμάτων (ατομικά/πολιτικά) και στην δεύτερη (οικονομικά/κοινωνικά/πολιτιστικά) αλλά κατά την ανάδειξή του έχει συνδεθεί περισσότερο με τα δικαιώματα τρίτης γενιάς (συλλογικά δικαιώματα, δικαιώματα αλληλεγγύης)⁴⁵².

Επιπροσθέτως, το περιβάλλον συνδέεται με το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή (άρ. 8 ΕΣΔΑ) που μπορεί να μην προσδιορίζεται επακριβώς ωστόσο «κατά το ΕΔΔΑ περιλαμβάνει τη φυσική και σωματική ακεραιότητα και την ανάπτυξη της προσωπικότητας»⁴⁵³. Ο θόρυβος κι η ρύπανση προσβάλλουν την υγεία και την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή των κατοίκων. Αυτό που ενδιαφέρει είναι η ισορροπία της κοινής ωφέλειας και του σεβασμού των περιουσιακών δικαιωμάτων⁴⁵⁴.

Επίσης, το περιβάλλον σαν ζωτικός χώρος του ανθρώπου περιλαμβάνει όλα τα κοινόχρηστα αγαθά προς ωφέλεια και απόλαυση με βάση το δικαίωμα στην προσωπικότητα⁴⁵⁵. Ο νόμος 1650 της 15/16.10.86 αναφέρει ρητά «...ο άνθρωπος, ως άτομο και ως μέλος του κοινωνικού συνόλου, να ζει σε ένα υψηλής ποιότητας περιβάλλον, μέσα στο οποίο να προστατεύεται η υγεία του και να ευνοείται η ανάπτυξη της προσωπικότητάς του»⁴⁵⁶.

⁴⁵¹ Κυριτσάκη, Α.,Ι., "Το Δικαίωμα στο Περιβάλλον, Υπό το πρίσμα του Δικαίου της ΕΕ", Εκδόσεις, Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 1-7, Δεν αναγνωρίζεται ρητά το περιεχόμενο του δικαιώματος κι οι κοινές περιβαλλοντικές πολιτικές προκύπτουν στο πεδίο κοινών νομικών παραδόσεων των κρατών, βλέπε επίσης Διακήρυξη της Στοκχόλμης, 1972, αρχή 1, «ο άνθρωπος έχει το δικαίωμα στην ελευθερία, την ισότητα και σε επαρκείς συνθήκες ζωής, σ'ένα περιβάλλον τέτοιας ποιότητας που να επιτρέπει την αξιοπρεπή κι ευημερή διαβίωση και φέρει ευθύνη να προστατεύει και να προάγει το περιβάλλον για τις παρούσες και τις μελλοντικές γενεές».

⁴⁵² Λάππα, Κ., Α., "Η αποτελεσματικότητα της προστασίας του δικαιώματος σ'ένα υγιές περιβάλλον κοινωνική διάσταση", *Νόμος και Φύση*, Σεπτέμβριος, 2010, Το βρίσκουμε σε πολλά διακηρυκτικά κείμενα όπως τη Διακήρυξη της Στοκχόλμης, τη Διακήρυξη του Ρίο, τον Αφρικανικό Χάρτη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών, Χάρτη Θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης του 2000, άρ. 37, Πρόσθετο Πρωτόκολλο στην Αμερικανική Σύμβαση για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα, αρ.11, τη Σύμβαση Αρχαίους, προοίμιο κ.α.

⁴⁵³ Οπ. π. Κυριτσάκη, Α.,Ι., "Το Δικαίωμα στο Περιβάλλον...", σελ. 28

⁴⁵⁴ Σισιλιάνος, Λ., Α., "Η προστασία του περιβάλλοντος κι η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων (Απρίλιος 1996)", *Νόμος και Φύση*, 3 Απριλίου, 2003

⁴⁵⁵ Λύτρας, Θ., Σ., "Ρύπανση του περιβάλλοντος και αστική ευθύνη (Τεύχος Γ)", *Digesta*, 2003, σελ. 266-267

⁴⁵⁶ Βλέπε Νόμο 1650, 15/16.10.86, άρ. 1

Το δικαίωμα στην προσωπικότητα συνδέεται με την αρχή της αναλογικότητας αναφορικά με την προστασία του⁴⁵⁷. Η αρχή της αναλογικότητας έρχεται να σταθμίσει τα διάφορα αντικρουόμενα συμφέροντα, δημόσια κι ιδιωτικά, μέσω της ανάλυσης κόστους-όφελους και να τα προστατεύσει από την υπερβολή και την κατάχρηση, περιορίζοντας κάποιες φορές την οικονομική ανάπτυξη για τη διαφύλαξη των οικοσυστημάτων, «οι προσβολές δηλαδή στο περιβάλλον δεν θα πρέπει να γίνονται ανεκτές παρά στο βαθμό που θα ήσαν προσηκόντως ανάλογες προς τον επιδιωκόμενο σκοπό τους»⁴⁵⁸.

Δεδομένου ότι ο επιδιωκόμενος σκοπός είναι πάντα ο νόμιμος κι ο έλεγχος έχει επιτευχθεί τότε διερευνάται η αναλογικότητα, η λογική της οποίας έγκειται στην εξισορρόπηση μεταξύ αντικρουόμενων συμφερόντων ή σκοπών. Τα μέτρα θα πρέπει να είναι εύλογα, αναγκαία και να μην βαραίνουν υπερβολικά την άλλη πλευρά⁴⁵⁹.

Το περιβάλλον διακρίνεται σε φυσικό που περιλαμβάνει όλα τα φυσικά αγαθά που συνιστούν το ζωτικό χώρο του ανθρώπου και το τεχνητό με την έννοια της ανθρωπογενούς παρέμβασης προκειμένου για την επιβίωση κι ανάπτυξη του πολιτισμού του (π.χ. μνημεία, αρχαιότητες κτλ.)⁴⁶⁰.

Ο νόμος 1650/1986 αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί θεμελιώδες και αναπόσπαστο μέρος της πολιτιστικής και αναπτυξιακής διαδικασίας⁴⁶¹. Με βάση την αρχή της Κοινή Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας, όλα τα φυσικά και πολιτιστικά στοιχεία που συνιστούν *res communis*, θα πρέπει να προστατεύονται και να διασφαλίζονται για τις επερχόμενες γενεές. Αφορά όχι μόνο τις ανοιχτές θάλασσες αλλά και το εξωατμοσφαιρικό διάστημα, την περιοχή της Ανταρκτικής, τις δραστηριότητες στο θαλάσσιο βυθό αλλά και γενικότερα περιοχές προς κοινή χρήση⁴⁶².

⁴⁵⁷ Cremer, J., H., "Human Rights and the protection of privacy in tort law, A comparison between english and german law", Routledge-Cavendish, New York, 2011, σελ. 194-218, βλέπε επίσης Contiades, X., Fotiadou, A., "Social rights in the age of proportionality: Global economic crisis and constitutional litigation", Oxford Academic International Journal of Constitutional Law (Vol. 10 Is. 3), 02 July, 2012, σελ. 660-686

⁴⁵⁸ Νικολόπουλος, Τ., "Οι Αρχές του Κοινοτικού Δικαίου του Περιβάλλοντος", Νόμος και Φύση, Νοέμβριος, 2000 διαθέσιμο σε <http://nomosphysis.org.gr/7034/oi-arxes-tou-koinotikou-dikaiou-periballontos-noembrios-2000/>, (πρόσβαση 19/09/17)

⁴⁵⁹ Craig, P., P., Administrative Law, 4th edition, Sweet & Maxwell, London, 1999, σελ. 590-591

⁴⁶⁰ Εργολάβου, Μ., "Η προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος", Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2007, σελ. 4-6

⁴⁶¹ Βλέπε Νόμο 1650, 15/16.10.86, άρ. 1

⁴⁶² Wolfrum, R., "The Principle of the Common Heritage of Mankind", *Max-planck Institute*, 1983, σελ. 312-315, βλ. επίσης "Yearbook of the International Law Commission (Documents of the forty-seventh session, Vol. II, Part One)", United Nations, New York/Geneva, 2006, σελ. 53, Δεν υπάρχει ένας παγκόσμια αποδεκτός ορισμός για το περιβάλλον. Σύμφωνα με την Πράσινη Βίβλο, για την αποκατάσταση περιβαλλοντικών ζημιών όσον αφορά τον ορισμό του περιβάλλοντος, ορισμένοι υποστηρίζουν ότι πρέπει να περιλαμβάνεται μόνο η ζωή των φυτών και των ζώων και άλλων αντικειμένων που απαντώνται στη φύση καθώς κι η αλληλεξάρτηση μεταξύ τους, ενώ άλλοι θα συμπεριλάμβαναν αντικείμενα ανθρώπινης προέλευσης αν είναι σημαντικά για την πολιτιστική κληρονομιά του ανθρώπου, βλ. επίσης Περράκης, Στ., "Θεμελιώδεις Πράξεις της Διεθνούς Δικαιοταξίας, Κείμενα Διεθνούς Πρακτικής, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, σελ. 1071-1072, Σύμφωνα με τη Διακήρυξη του

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κανένας κανόνας του διεθνούς δικαίου δε μένει ανεπηρέαστος στο χρόνο κι ειδικότερα οι κανόνες του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος. Η κοινωνική δυναμική αλλάζει και διαχρονικά, θέματα ανακύπτουν σχετικά με την ερμηνεία των συνθηκών, την υποχρέωση της δέουσας επιμέλειας και την εφαρμογή της αντίληψης της προφύλαξης⁴⁶³.

Ο καθηγητής Bodansky μιλάει για ένα φαινόμενο διακηρυκτικού διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου, «*of the existence of a divergence between the traditional theory of international law based on consistent and uniform state practice and the norms 'generally espoused as customary', which defy classical tests of international customary law*»⁴⁶⁴.

Η Σύμβαση της Βιέννης για την ερμηνεία των Συνθηκών παρέχει μια από τις πιο σημαντικές τεχνικές ενσωμάτωσης διαφορετικών συνθηκών ή νομικών οργάνων. Το περιβαλλοντικό soft law θέτει τους λεπτομερείς κανόνες ή τα γενικότερα πρότυπα καλύτερων πρακτικών ή τη δέουσα επιμέλεια προς επίτευξη, των υποχρεώσεων των μερών, θεμιτά οικολογικά πρότυπα, που δίνουν σκληρό περιεχόμενο στο ανοιχτό πλαίσιο όρων των περιβαλλοντικών συνθηκών⁴⁶⁵.

Το καθήκον της δέουσας επιμέλειας αποτελεί την καρδιά της εθιμικής αρχής *sic utere tuo ut alienum non laedas*⁴⁶⁶ κι ένα κράτος δεν καθίσταται υπεύθυνο για ζημιά αν έχει επιδείξει την απαιτούμενη επιμέλεια. Ωστόσο, πρόκειται για αόριστη έννοια κι είναι δύσκολο να τεθούν τα αντικειμενικά κριτήρια που θα της προσδώσουν ένα σαφές περιεχόμενο μιας κι αυτό μπορεί να μεταβάλλεται με τον καιρό οπότε μιλούμε για ένα εξελισσόμενο πρότυπο⁴⁶⁷.

Σύμφωνα με τον P.M. Dupui, «*αξιολογώντας κανείς το περιεχόμενο της δέουσας επιμέλειας υπό τη λογική του καθορισμού της κρατικής ευθύνης, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, θα πρέπει να αναλογιστεί τα πρότυπα που τίθενται από τις 'soft' νόρμες, ακόμη κι αν οι ίδιες δεν καθίστανται υποχρεωτικές*»⁴⁶⁸. Το

OHE για το δικαίωμα στην ανάπτυξη, «*Ο άνθρωπος αποτελεί το κεντρικό υποκείμενο της ανάπτυξης... Όλοι οι άνθρωποι είναι υπεύθυνοι για την ανάπτυξη, ατομικά και συλλογικά ...* .

⁴⁶³ Tanaka, Y., "Reflections on Time Elements in the International Law of the Environment", *Max-Planck-Institut, Zeitschrift fuer Auslaendisches Oeffentliches Recht und Voelkerrecht* (Vol. 73, N. 2), 2013, σελ. 139-175, σελ. 140-143

⁴⁶⁴ Οπ.π. Fitzmaurice, M., "Contemporary...", 2009, σελ. 4, βλέπε επίσης Bodansky, D., "Customary (And Not So Customary) International Environmental Law", *Indiana Journal of Global Legal Studies*?, Vol. 3: Iss. 1, Article 7, 1955, σελ. 111-112

⁴⁶⁵ Οπ. π. Birnie, P., Boyle, A., Redgwell, C., "International Law...., 2009, σελ. 19

⁴⁶⁶ Sands, P., Peel, J., Fabra, A., Mackenzie, R., "Principles of International Environmental Law", (3rd ed.), Cambridge University Press, UK, 2012, σελ. 199, βλέπε επίσης όπ. π. Birnie, P., Boyle, A., Redgwell, C.,

⁴⁶⁷ "International Law...., 2009, σελ.137

⁴⁶⁸ Οπ. π. Tanaka, Y., "Reflections on...", 2013, σελ. 139-175, σελ. 142

⁴⁶⁸ Dupui, P.,M., "Soft Law and the International Law of the Environment", *Michigan Journal of International Law*, (Vol. 12), Winter, 1991, σελ. 434, βλ. επίσης Giuseppe, Z., "Analogy as Legal Reasoning, The hermeneutic foundation of the analogical procedure", σε Nerhot, P., (ed.), "Legal Knowledge and Analogy, Fragments of Legal

μέσο πρότυπο επιμέλειας που αναμένεται από τα πολιτισμένα και τα καλά οργανωμένα κράτη⁴⁶⁹ προέρχεται από το πρότυπο του καλού πολίτη που αναγνωρίζεται σε ορισμένα εθνικά συστήματα αστικού δικαίου⁴⁷⁰.

Ο τρόπος εφαρμογής της εναπόκειται στη διεθνή συναίνεση με τα κράτη να θέλουν να την εφαρμόζουν κυρίως σε καταστάσεις αμέλειας κι όχι σε όλους του τύπους διεθνούς ευθύνης για τη διασυννοριακή ζημιά⁴⁷¹. Το δικαστήριο στην υπόθεση *Pulp Mills* δήλωσε σχετικά με τη δέουσα επιμέλεια, ότι «*απαιτείται από τα κράτη να χρησιμοποιούν όλα τα μέσα στη διάθεσή τους*»⁴⁷².

Έχει σημειωθεί πολλαπλασιασμός των διεθνών περιβαλλοντικών συνθηκών⁴⁷³. Μετά από αυτή τη στροφή προς την οικοδόμηση καθεστώτος, το διεθνές περιβαλλοντικό δίκαιο βασίζεται πλέον σε μεγάλο βαθμό στο διοικητικό δίκαιο, το οποίο διακατέχεται όλο και περισσότερο από έναν διαχειριστικό χαρακτήρα⁴⁷⁴.

Η αρχή της αναλογικότητας, ρυθμίζει την προστασία του περιβάλλοντος και τα διάφορα άλλα ανταγωνιστικά συμφέροντα, μέσω της στάθμισης συμφερόντων και της ανάλυσης κόστους-όφελους. Οι προσβολές του περιβάλλοντος θα πρέπει να γίνονται αποδεκτές μόνο στο βαθμό που είναι προσηκόντως ανάλογες του επιδιωκόμενου σκοπού⁴⁷⁵.

Η αντικειμενική ευθύνη αναφορικά με την προστασία του περιβάλλοντος βοηθά στην αποφυγή εγγενών προβλημάτων μιας και το βάρος απόδειξης αντιστρέφεται κι αρκεί μοναχά η απόδειξη αιτιώδους συνάφειας και ζημιάς⁴⁷⁶. Η διασυννοριακή ζημιά εμφανίζεται με διάφορες μορφές καθημερινά, πράγμα που δε συνιστά ομοιόμορφη πρακτική⁴⁷⁷. Παρά ταύτα, η νομολογία των διεθνών δικαστηρίων έχει επιβεβαιώσει ότι ο κανόνας 'no harm' εφαρμόζεται και πέραν των ορίων εθνικής δικαιοδοσίας, όχι μόνο στα γειτονικά κράτη, αλλά και στα παγκόσμια κοινά και το περιβάλλον αυτών *per se*. Δεν αναφέρεται ρητά στα φυσικά οικοσυστήματα και την

Epistemology, Hermeneutics and Linguistics", Kluwer Academic Publishers, The Netherlands, 1991, σελ.42-43, Ο Arthur Kaufmann υποστήριξε ότι «κάθε εφαρμογή δικαίου δεν αποτελεί ένα φορμαλιστικό λογικό τύπο αλλά περισσότερο μια διαδικασία αναλογικού τύπου δίνοντας έμφαση στην ποιοτική διαφορά μεταξύ τελεολογικής ερμηνείας κι αναλογίας δικαίου, μεταξύ *is* και *ought*, νόρμας και της κάθε περίπτωσης υπό εξέταση»

⁴⁶⁹ Honore, T., "Responsibility and Fault", Hart Publishing, Oxford, 1999, σελ. 34

⁴⁷⁰ Οπ. π. Kulesza, J., "Due Diligence...", 2016, σελ. 264, σελ. 268-274, Σύμφωνα με τον Schwargenberger, η αρχή της δέουσας επιμέλειας είναι μια βοηθητική αρχή του διεθνούς δικαίου που εφαρμόζεται στο πλαίσιο της πρωταρχικής αρχής της κρατικής ευθύνης

⁴⁷¹ Ibid σελ. 267

⁴⁷² Οπ. π. Jervan, M., "The Prohibition...", *Pluri Courts ...*, 2014, σελ.100-101

⁴⁷³ Bodansky, D., "Customary (And Not So Customary) International Environmental Law", *Indiana Journal of Global Legal Studies (Vol. 3, Iss. 1, Ar. 7)*, 1995, σελ. 106

⁴⁷⁴ Ellis, J., "Legalisation in International Environmental Law", *McGill University*, διαθέσιμο σε http://www.academia.edu/15774387/Legalisation_in_international_environmental_law, (πρόσβαση 01/10/17), Οι συμβάσεις για το όζον και την κλιματική αλλαγή αποτελούν κατασκευές εξαιρετικά σύνθετων διοικητικών καθεστώτων που αφορούν συστημικές απειλές

⁴⁷⁵ Νικολόπουλος, Τ., "Οι αρχές του Κοινοτικού Δικαίου Περιβάλλοντος", *Νόμος και Φύση*, Νοέμβριος, 2000

⁴⁷⁶ Οπ. π. Τρίμμη, Ε., "Η διασυννοριακή...", 2007, σελ. 31

⁴⁷⁷ Οπ. π. Jervan, M., "The Prohibition...", *Pluri Courts ...*, 2014, σελ.100-101

βιοποικιλότητα, αλλά κάνει λόγο για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος υπό το πρίσμα ενός ουσιαστικού, ζωτικού ενδιαφέροντος⁴⁷⁸.

Σύμφωνα με τα Σχέδια Άρθρων για την Πρόληψη Διασυνοριακής Ζημίας, τα κράτη θα πρέπει να λαμβάνουν όλα τα απαραίτητα μέτρα ακόμη και για την ελαχιστοποίηση του κινδύνου αν υπάρχει, να συνεργάζονται με καλή πίστη και να λαμβάνουν τη βοήθεια των διεθνών οργανισμών σχετικά με την πρόληψη. Για την εφαρμογή των Σχεδίων Άρθρων, τα κράτη θα πρέπει να υιοθετούν όλα τα απαραίτητα νομοθετικά, διοικητικά ή άλλα μέτρα όπως επίσης και τους κατάλληλους ελεγκτικούς μηχανισμούς⁴⁷⁹.

Η πρόληψη είναι περισσότερο θεμιτή από την αποζημίωση όταν πρόκειται για ανεπανόρθωτη ζημία⁴⁸⁰. Η αντίληψη της προφύλαξης από την άλλη πλευρά, καθιστά μία προσέγγιση στη βάση της διαγενεακής αλληλεγγύης⁴⁸¹ και τα προληπτικά μέτρα καθορίζονται από τον πιθανό κίνδυνο η αξιολόγηση του οποίου μπορεί να μεταβάλλεται με την πρόοδο της επιστήμης⁴⁸². Σύμφωνα με την *Έκθεση Brundtland*, η βιώσιμη ή αειφόρος ανάπτυξη, απαιτεί μια διαδικασία αλλαγής στην οποία η εκμετάλλευση των πόρων, η κατεύθυνση των επενδύσεων, ο προσανατολισμός της τεχνολογικής ανάπτυξης και η θεσμική προσαρμογή θα εναρμονίζονται τόσο με τις υπάρχουσες όσο και με τις επικείμενες ανάγκες⁴⁸³.

Τα κράτη λοιπόν θα πρέπει να συνεργάζονται και να ενεργούν με καλή πίστη, προκειμένου για μια βιώσιμη ανάπτυξη για τις παρούσες αλλά και τις μελλοντικές γενεές κι η πρόληψη ενέχει τον καθοριστικό ρόλο στην προστασία του περιβάλλοντος!

⁴⁷⁸ Οπ. π. *Advisory Opinion on the Legality of the Threat...*, I.C.J., 1996, παρ. 29, βλέπε επίσης *Gabčíkovo-Nagymaros Case*, παρ.53

⁴⁷⁹ Οπ. π. Kurukulasuriya, L., Robinson, N.,A., "Training Manual...", 2006, σελ. 55

⁴⁸⁰ Frey, R., G., Morris, C., W.,(ed.), "Liability and Responsibility, Essays in Law and Morals", Cambridge University Press, New York, 1991, σελ. 282

⁴⁸¹ Beyerlin, U., Marauhn, T., "International Environmental Law, Hart/Beck Publishing, Oxford, 2011, σελ. 52

⁴⁸² Bidou, P., M., "Le principe de précaution en droit international de l'environnement", *Revue Générale de Droit International Public (Tome 103)*, 1999, σελ. 651, η αρχή της προφύλαξης αποτελεί μία διαχρονική αρχή

⁴⁸³ Οπ. π. Brundtland, G., H., "Report...Our Common Future", 1987, παρ.30

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ελληνικά Συγγράμματα

- Αντωνόπουλος, Κ., Μαγκλιβέρας, Κ., "Το Δίκαιο της Διεθνούς Κοινωνίας", Νομική Βιβλιοθήκη, 2011
- Γαβουνέλη, Μ., "Ενεργειακές Εγκαταστάσεις στη Θάλασσα", Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2016
- Γιόκαρης, Α., "Διεθνές Δίκαιο Εναερίου Χώρου-Διαστήματος", εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1996
- Γκόρτσος, Χ., "Εισαγωγή στο Δίκαιο, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις", Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2014
- Γρηγορίου, Π., Η., Σαμιώτης, Γ., Δ., Τσάλτας, Γ., Ι., "Η συνδιάσκηση των ΗΕ για το περιβάλλον και την ανάπτυξη", Νομική και Θεσμική διάσταση, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1993
- Δαγτόγλου, Π., Δ., "Γενικό Διοικητικό Δίκαιο", (4^η αναθ. έκδοση), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997
- Δούση, Ε., "Η Περιβαλλοντική Διακυβέρνηση σε Κρίση. Ρίο+20: Υποσχέσεις με Αβέβαιη Εφαρμογή", Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2014
- Καρακώστας, Κ., Ι., "Περιβάλλον & Δίκαιο, Δίκαιο Διαχείρισης και Προστασίας των Περιβαλλοντικών Αγαθών", Νομική Βιβλιοθήκη (3^η Έκδοση), Αθήνα, 2011
- Καραγεώργου Β., "Κλιματική Αλλαγή, Το περιβάλλον μετά τη διεθνή διάσκεψη των Η.Ε. στο Μπαλί", Τόμος Τσάλτας, Ι., Γ., Εκδ. Σιδέρης, Αθήνα, 2009
- Κορκοβέλος Χ.Α., "Η προστασία του περιβάλλοντος στην Ευρωπαϊκή Ένωση", Εκδόσεις Αν.Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997
- Κουτογλίδου, Α., Χ., "Δίκαιο Ξένων Επενδύσεων, Η Πολλαπλότητα Επίλυσης Διαφορών μεταξύ κρατών και ξένων επενδυτών", Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2011
- Κουτούπα-Ρεγκάκου, Ε., "Η Διοικητική Διαδικασία Εκτίμησης των Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων", Εκδόσεις Σάκουλα, Θεσσαλονίκη, 1995
- Κυριτσάκη, Α., Ι., "Το Δικαίωμα στο Περιβάλλον, Υπό το πρίσμα του Δικαίου της ΕΕ", Εκδόσεις, Σάκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2010
- Λαζαράτος, Π., "Η Διακρατική Διοικητική Πράξη στο Ευρωπαϊκό Διοικητικό Δίκαιο", Εκδόσεις Αντ., Ν., Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004
- Μ.Ντ.Μαρούδα, "Η Διεθνής ευθύνη για παραβιάσεις του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου, Η κρατική και ατομική ευθύνη σε κίνηση, 1 Σπουδές Διεθνούς Δικαίου", (Διεύθυνση Σειράς: Σ. Περράκης), Εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 2006
- Νίκας, Δ. Σ., "Η Νομική Προβληματική της Προστασίας του Περιβάλλοντος (Ιδιαίτερα της Προστασίας από τον Αεροπορικό Θόρυβο)", Εκδόσεις Σάκουλα, Αθήνα, Κομοτηνή, 1985
- Περράκης, Σ., "Θεμελιώδεις Πράξεις Διεθνούς Δικαιοταξίας", Εκδόσεις Αντ. Ν.Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006
- Περράκη, Ε., Στ., Διαστάσεις της Διεθνούς Προστασίας Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ηνωμένα Έθνη, Περιφερειακά Συστήματα, Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2009
- Περράκης, Στ., "Ευρωπαϊκό Δίκαιο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Συμβούλιο της Ευρώπης, Ευρωπαϊκή Ένωση, ΟΑΣΕ, Μία σύνθεση σημειώσεων από τις πανεπιστημιακές παραδόσεις", Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2013
- Περράκης, Στ. (επ.), Η Διεθνής Κοινότητα σε Κίνηση-Συμβολές στη Μνήμη Γεωργίου Τενεκίδη", Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006/Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών - Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών/Διεθνολογικά Δημοσιεύματα-3
- Ραυτόπουλος, Ε., "Διαδρομή, Θεωρία και Γλώσσα του Διεθνούς Δικαίου, Αντικειμενισμός ή Διεθνές Κοινό Συμφέρον", Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014
- Ραυτόπουλος, Ε., "Γλώσσα και Εφαρμογή των Διεθνών Περιβαλλοντικών Συμφωνιών: η Σημασία της Ελληνικής Μετάφρασης στο Περράκης, Στ. (επ.), Η Διεθνής Κοινότητα σε Κίνηση-Συμβολές στη Μνήμη Γεωργίου Τενεκίδη", Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006/Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών - Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών/Διεθνολογικά Δημοσιεύματα-3
- Ραυτόπουλος, Ε., "Συμβατική Περιβαλλοντική Διακυβέρνηση & Μεσόγειος ή Plus Ultra", Νομική Βιβλιοθήκη, 2014
- Ραυτόπουλος, Ε., "Θεωρία και Δίκαιο των Διεθνών Θεσμικών Οντοτήτων, Σημειώσεις Πανεπιστημιακών Παραδόσεων", Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2011,
- Ρούκουνας, Ε., "Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο", Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2010
- Σαμιώτης Γ.Δ., Τσάλτας Γ.Ι., "Διεθνής Προστασία του Περιβάλλοντος, Τόμος Ι: Διεθνείς Πολιτικές και Δίκαιο του Περιβάλλοντος", Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1990
- Τενεκίδης, Γ., Κ., "Δημόσιο διεθνές δίκαιο", Εκδόσεις Παπαζήσης, τόμ. Α, Αθήνα, 1963

- Τζιτζικώστα, Κ., Σταματούδη, Ε., Ζερβάκη, Α., Κόρκα, Ε., Παπαϊωάννου, Μ., Η Σύμβαση για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς 40 χρόνια μετά, Μία Κριτική Αποτίμηση, Περράκης, Στ., (Επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2014
- Τσάλτας Γ.Ι., Γιοχάνενσμπουργκ, "Το περιβάλλον μετά τη συνδιάσκεψη των ΗΕ για την Αειφόρο Ανάπτυξη", Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2003
- Τσάλτας, Γ.,Ι., Ευσταθοπούλου, Μ., Ε., "Το Διεθνές Καθεστώς των Θαλασσών και των Ωκεανών" Τόμος Ι, εκδόσεις Ι.Σιδέρης, Αθήνα, 2003
- Τσάλτας, Γ., Ι., Αναγνώστου, Χ., "Νότιο Αιγαίο και Νοτιοανατολική Μεσόγειος, Σύγχρονες Προκλήσεις και Προοπτικές Εκμετάλλευσης Υποθαλάσσιων Ενεργειακών Φυσικών Πόρων", Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2013
- Τσάλτας, Γ.Ι., "Κλιματική Αλλαγή: Το περιβάλλον μετά τη διεθνή διάσκεψη των ΗΕ στο Μπαλί", Ι.Σιδέρης, Αθήνα, 2009
- Τσάλτας, Γ. Ι., "Περιβάλλον: Διεθνής Προστασία. Πολιτική, Δίκαιο, Θεσμοί", Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2017
- Τσάλτας Ι.Γ.-Πλατιάς Χ., "Ευρωπαϊκή Ένωση και Περιβάλλον, Ανατομία μιας κοινής ευρωπαϊκής πολιτικής", Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2010
- Τσάλτας, Γ., Ι., Κλάδη-Ευσταθοπούλου, Μ., "Περιβάλλον και Θαλάσσιος Χώρος, Εξελίξεις και Προοπτικές Προστασίας και Διαχείρισης του Θαλάσσιου Περιβάλλοντος, Διεθνής και Ευρωπαϊκή Διάσταση", Ι.Σιδέρης, Αθήνα, 2006
- Τσοκάνας, Ν., "Όψεις της αστικής ευθύνης για το περιβάλλον και διεθνές δίκαιο", Εκδ. Αντ. Ν.Σάκουλα, Αθήνα, 2011
- Χατζηκωνσταντίνου, Θ., Κ., Αποστολίδης, Χ., Ελ., Σαρηγιαννίδης, Μ., Χ., (Συμβολή Περγαντής, Β.), "Θεμελιώδεις Έννοιες στο Διεθνές Δημόσιο Δίκαιο", (Β' Έκδοση), Εκδόσεις Σάκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014
- Χριστοδουλίδης, Θ.,Μ., "Δομή και Λειτουργία των Διεθνών Οργανισμών", Εκδόσεις Αντ. Ν.Σάκουλα, 1985
- Cassese, A., "Διεθνές Δίκαιο", Εκδόσεις Gutenberg, Μετ. Σαριδάκης, Γ., (Επιμ. Παπαρτζή, Φ.), Αθήνα, 2012
- Mcaliese, D., "Οικονομική για Επιχειρησιακές Σπουδές, Ανταγωνισμός, Μακροσταθερότητα και Παγκοσμιοποίηση", Εκδόσεις Δαρδάνος, Γ., Αθήνα, 2005

B. Ξένα Συγγράμματα

- Acroasium, T., (ed.Koufa, K.) , "International Law at the turn of the century", Sakkoulas Publications, Thessaloniki, 1998
- Angie, A., "Imperialism, Sovereignty and the Makin of International Law", Cambridge Studies in International and Comparative Law", Cambridge University Press, USA, 2004
- "Baltic Yearbook in International Law", (Vol. 14), Koninklzk Brill NV, Leiden/Bristol, 2015
- Bannelier, C., Christakis, T., Heathcote, S.,(ed.), "The ICJ and the Evolution of International Law, The enduring impact of the Corfu Channel case", Routledge, New York, 2010
- Barboza, H., "Legal Aspects of Sustainable Development, The Environment, Risk and Liability in International Law", Martinus Nizhoff Publishers, Vol.10, The Netherlands, 2011
- Bergkamp, L., "Liability and Environment, Private and Public Law Aspects of Civil Liability for Environmental Harm in an International Context", Kluwer Law International, The Hague, 2001
- Bernhardt, R., "Encyclopedia of Public International Law", Vol. 10, North Holland Publishing Company, Amsterdam, 1987
- Birnie, P., Boyle, A., Redgwell, C., "International Law and the Environment", Oxford University Press, New York, 2009
- Black, L., J., Fleck, B., D.,(ed.), "Nuclear Non-Proliferation in International Law, Legal Aspects of the use of nuclear energy for peaceful purposes", T.M.C. Asser Press, (Vol. III), The Netherlands, 2016
- Beyerlin,U., Marauhn, T., "International Environmental Law", Hart Publishing Ltd, UK, 2011
- Bernhardt, R.,(ed.), "Encyclopedia of Public International Law", (vol. 10), Amsterdam, 1987
- Bradbrook, J., A., Lyster, R., Ottinger, L., R., W., X.,(ed.), "The Law of Energy for Sustainable Development", Cambridge University Press, New York, 2005
- Brune, J., Doelle, M., Razamani, L., "Promoting Compliance in an Evolving Climate Regime", Cambridge University Press, New York, 2012
- Brownlie, I., "System of the Law of Nations, State Responsibility, Part I", Clarendon Press, Oxford, 1983
- Brownlie, I., "Principles of Public International Law", Clarendon Press Oxford, (5th ed.), USA, 1998
- Bodansky, D., Brunnec, J., Razamani, L., "International Climate Change Law", Oxford University Press, UK, 2017

- Buckland, W., W., McNair, A., D., "Roman Law and Common Law", Cambridge University Press, New York, 2008(1936)
- Cassese, A.,(ed.), "Realizing Utopia, The Future of International Law", Oxford University Press, UK, 2012
- Cassese, A., Gaeta, P., Jones, J.,R.,W.,D.,(eds), "The Rome Statute of International Criminal Court: A commentary", Oxford, 2002, 1985
- Cassese, S., Carotti, B., Casini, L., Macchia, M., MacDonald, E., Savino, M., (ed.), "Global Administrative Law, Cases, Materials, Issues", Institute for International Law and Justice", New York University School of Law, San Francisco/California, 2008
- Charlesworth, H., Chinkin, C., "The Boundaries of International Law", Manchester University Press, Manchester, 2000
- Chinkin, C., Baetens, F., "Sovereignty, Statehood and State Responsibility, Essays in Honour Of James Crawford", Cambridge University Press, UK, 2015
- "Collected Courses of the Hague Academy of International Law", Brill/Nijhoff, Leiden/Boston, 2001
- Craik, N., "The International Law of Environmental Impact Assessment, Process, Substance and Integration", Cambridge University Press, New York, 2008
- Craig, P.,P., Administrative Law, 4th edition, Sweet & Maxwell, London, 1999
- Crawford, J., Pellet, A., Olleson, S., Parlett, K., (ed.), "Oxford Commentaries on International Law, The Law of International Responsibility", Oxford University Press, New York, 2010
- Cremer, J., H., "Human Rights and the protection of privacy in tort law, A comparison between english and german law", Routledge-Cavendish, New York, 2011
- Descamps, H., Slabbinck, R., Bocken, H., "International Documents on Environmental Liability", Springer, Netherlands, 2008
- Fitzmaurice, M., Sarooshi, D.,(ed.), "Issues of State Responsibility before International Judicial Institutions", Hart Publishing, Oregon, 2004
- Fitzmaurice, M., Ong, D., M., Mercuris, P., "Research Handbook on International Environmental Law", Edward Elgar Publishing, Northampton, MA, USA, 2010
- Fitzmaurice, M., "Contemporary issues in international environmental law", Edward Elgar Publishing, UK, 2009
- Fitzmaurice, M., Tamada, D., (ed.), "Whaling in the Antarctic: Significance and Implications of the ICJ Judgment ", Brill Nijhoff, Leiden/Boston, 2016
- Flemme, M., Faculty of Law, "Due Diligence in International Law ", University of Lund, Spring, 2004
- Frey, R., G., Morris, C., W.,(ed.), "Liability and Responsibility, Essays in Law and Morals ", Cambridge University Press, New York, 1991
- Frowein, A., J., Wolfrum, R.,(ed.), "Max Planck Yearbook of United Nations Law ", (Vol. 3), Kluwer Law International, The Hague/London/Boston, 1999
- Griffin M.J., "Global Climate Change ", Edward Elgar Publishing Limited, UK, 2003
- Grundmann, R., "Transnational Environmental Policy: Reconstructing Ozone", Routledge, London, New York, 2001
- Harlow, C., Leino, P., Cacanea, G., "Research Handbook on EU Administrative Law", Edward Elgar Publishing, UK,USA, 2017
- Hassan, D., "Protecting the Marine Environment from Land-based Sources of Pollution, Towards Effective International Cooperation ", Ashgate, USA, 2006
- Higgins, R., "Problems and Process, International Law and How We Use it", Clarendon Press, USA, 1994
- Hinteregger, M., (ed.), "The Common Core of European Private Law, Environmental Liability and Ecological Damage in European Law", Cambridge University Press, UK, 2008
- Holder, J., Lee, M., "Environmental Protection, Law and Policy", Cambridge University Press, (2nd ed.), New York, 2007
- Honore, T., "Responsibility and Fault ", Hart Publishing, Oxford, 1999
- Jayakumar, S., Tommy, K., Beckman, R., Phan, D., H.,(ed.), "Transboundary Pollution Evolving Issues of International Law and Policy", Edward Elgar Publishing, Cheltenham, Northampton, 2015
- Johnstone, R., L., "Offshore Oil and Gas Development in the Arctic under International Law: Risk and Responsibility", Koninklijke Brill NV, The Netherlands, 2015
- Jorgensen-Dahl, A., Ostreng, W., (eds), "The Antarctic Treaty System in World Politics", Palgrave Macmillan, UK, 1991
- Kiss, A., Shelton, D., "Guide to International Environmental Law", Martinus Nijhoff Publishers Leiden/Boston, The Netherlands, 2007
- Koskienniemi, M., "Finnish Yearbook of International Law", (Vol.XII), Martinus Nijhoff Publishers, The Netherlands, 2001

- Kourilsky, C., Racz, At., Schaffer, H., "The Sources of Law, A Comparative Empirical Study. National Systems of Sources of Law ", Akademiai Kiado, Budapest, 1992
- Kulesza, J., "Due Diligence in International Law", Koninklijke Brill NV, The Netherlands, 2016
- Kurukulasuriya, L., Robinson, A., N., "Training Manual of International Environmental Law, United Nations Environmental Programme", Earth Print, United Kingdom, 2006
- Lanovoy, V., "Complicity and its Limits in the Law of International Responsibility", Hart Publishing, Oregon, 2016
- Lammers, J., G., "Pollution of International Watercourses", Nizhoff, The Hague, 1984
- Lefeber, R., "Trans boundary Environmental Interference and the Origin of State Liability", Kluwer Law International, The Hague, 1996
- Louka, E., "International Environmental Law, Fairness, Effectiveness and World Order", Cambridge University Press, New York, 2006
- Lord, QC, R., Goldberg, S., Razamani, L., Brunnee, J., (ed.), "Climate Change Liability, Transnational Law and Practice ", Cambridge University Press, New York, 2012
- Loth, M., A., "Courts in Search of Legitimacy: The Case of Wrongful Life in Mortimer, S., Autonomy in the Law", Springer, The Netherlands, 2007
- Macmahon, B., "The OSPAR Arbitration (Ireland – United Kingdom) Award of 2003 - Permanent Court of Arbitration Award Series", T.M.C. Asser Press, The Hague, 2009
- Malcom, D., E., "International Law", Oxford University Press, (2nd Edition), USA, 2006
- Mirza, M., M., Q., "The Ganges Water Diversion: Environmental Effects and Implications", Kluwer Academic Publishers, Canada, 2004
- Mills, A., "The Confluence of Public and Private International Law, Justice, Pluralism and Subsidiarity in the International Constitutional Ordering of Private Law", Cambridge University Press, New York, 2009
- Morag-Levine, N., "Chasing the Wind: Regulating Air Pollution in the Common Law State", Princeton University Press, New Jersey, 2003
- Morth, U., "Soft Law in Governance and Regulation, An Interdisciplinary Analysis", Edward Elgar, UK, USA, 2004
- Nerhot, P., (ed.), "Legal Knowledge and Analogy, Fragments of Legal Epistemology, Hermeneutics and Linguistics", Kluwer Academic Publishers, The Netherlands, 1991
- Nussbaum, M., C., "Φύλο και Κοινωνική Δικαιοσύνη", Εκδόσεις Scripta, Αθήνα, 2005
- Ndiaye, T., M., Wolfrum, R., "Law of the Sea, Environmental Law and Settlement of Disputes, Liber Amicorum Judge Thomas A. Mensah", Martinus Nijhoff Publishers, The Netherlands, 2007
- Oppenheim, L., Lauterpacht, H., (ed.), "International law / a treatise by L. Oppenheim (Vol I, 8th ed.)", Longmans, London, 1955
- Oppermann, T., Petersmann, E., U., "Reforming the International Economic Order", Duncker and Humblot, Berlin, 1987
- Ragazzi, M., "Responsibility of International Organizations, Essays in Memory of Sir Ian Brownlie", Martinus Nizhoff Publishers, Leiden/Boston, 2013
- Ramlogan, R., "Legal Aspects of Sustainable Development, Sustainable Development: Towards a Judicial Interpretation", Martinus Nizhoff Publishers, Leiden/Boston, 2011,
- ReInisch, A., "Standards of Investment Protection", Oxford University Press, New York, 2008
- Rosenberg, S., P., "Responsibility to Protect: A Framework for Prevention", Koninklijke Brill NV, Leiden, 2009
- Sands, P., "Principles of International Environmental Law", Cambridge University Press, (2nd ed.), UK, 2003
- Sands, P., Peel, J., Fabra, A., Mackenzie, R., "Principles of International Environmental Law", (3rd ed.), Cambridge University Press, UK, 2012
- Schmitt, M., N., "Tallinn Manual on the International Law Applicable to Cyber Warfare", Cambridge University Press, UK, 2013
- Shapiro, I., "The Rule of Law, Nomos XXXVI ", New York University Press, New York/London, 1994
- Sterns, P., M., Tennen, L., I., (ed.), "Private Law, Public Law, Metalaw and Public Policy in Space, A Liber Amicorum in Honor of Ernst Fasan", Springer, Switzerland, 2016
- Stubbe, P., "State Accountability for Space Debris: A Legal Study of Responsibility for Responsibility for Polluting the Space Environment and Liability for Damage caused by Space Debris", Brill/Nizhoff, The Netherlands, 2008
- Tin, D., Liggett, P., Lamers, M., M., (eds.), "Antarctic futures: Human engagement with the Antarctic environment", Springer Dordrecht, New York/London
- Vicuna, O., F., (ed.), "Antarctica Resources Policy, Scientific, Legal and Political Issues", Cambridge University Press, New York, 1983

- Wheeler, M., S., Beatley, T., "The Sustainable Urban Development Reader", Routledge, (3rd ed.), New York, 2014
- Wolfrum, R., Sersic, M., Sobic, M., T., "Contemporary Developments in International Law: Essays in Honour of Budislav Vukas", Brill Nizhoff, The Netherlands, 2016
- Xue, H., "Transboundary Damage in International Law", Cambridge University Press, New York, 2003

Γ. Αρθρογραφία

- Δούση, Ε., "Η Προστασία του Περιβάλλοντος στη νομολογία του Διεθνούς Δικαστηρίου με αφορμή την απόφαση Pulp Mills", *Νόμος και Φύση*, Μάρτιος 2011
- Λάππα, Κ., Α., "Η αποτελεσματικότητα της προστασίας του δικαιώματος σ' ένα υγιές περιβάλλον κοινωνική διάσταση", *Νόμος και Φύση*, Σεπτέμβριος, 2010
- Λύτρας, Θ., Σ., "Ρύπανση του Περιβάλλοντος και Αστική Ευθύνη", Τεύχος Γ', *Digesta*, 2003
- Νικολόπουλος, Τ., "Οι Αρχές του Κοινοτικού Δικαίου του Περιβάλλοντος", *Νόμος και Φύση*, Νοέμβριος, 2000
- Πλακοκέφαλος, Η., "Όψεις της ευθύνης στο Διεθνές Δίκαιο του Περιβάλλοντος", *Νόμος και Φύση*, Σεπτέμβριος, 2006
- Σισιλιάνος, Λ., Α., "Η προστασία του περιβάλλοντος κι η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων (Απρίλιος 1996)", *Νόμος και Φύση*, 3 Απριλίου, 2003
- Τσάλτας, Γ., Ι., Αναγνώστου, Χ., "Νότιο Αιγαίο και Νοτιοανατολική Μεσόγειος, Σύγχρονες Προκλήσεις και Προοπτικές Εκμετάλλευσης Υποθαλάσσιων Ενεργειακών Φυσικών Πόρων", Σιδέρης, Αθήνα, 2013
- Τσοκανάς, Π., Ν., "Η Διεθνής Ευθύνη στα Διεθνή Συμβατικά Κείμενα Διεθνοποιημένης Αστικής Ευθύνης: Ωθηση προς τα εμπρός ή τροχοπέδη", *Νόμος και Φύση*, Μάρτιος, 2011
- Χατζής, Ν., Α., "Ο Αριστοτέλης στη Σύγχρονη Αμερικανική Θεωρία Δικαίου", *Ιόνιος Επιθεώρηση του Δικαίου*, (4, 12-19), 2004
- Anton, D., K., "Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v Uruguay), Judgment 2010, ICJ Reports (20 April 2010)", *Australian International Law Journal* 17, November 8th, 2010
- Allott, P., "State Responsibility and the Unmaking of International Law", *Harvard International Law Journal*, (Vol. 29, No1), 1988
- Barnidge, P., R., "The Due Diligence Principle under International Law", *International Community Law Review*, (Vol. 8, Is.) 1, 2006
- Bodansky, D., "Customary (And Not So Customary) International Environmental Law", *Indiana Journal of Global Legal Studies* (Vol. 3, Iss. 1, Ar. 7), 1995
- Barral, V., "Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm", *EJIL*, (Vol. 23, N. 2), 2012
- Bidou, P., M., "Le principe de précaution en droit international de l'environnement", *Revue Générale de Droit International Public*, (Tome 103), 1999
- Boyle, A., "Developments in International Law of EIA and their Relation to the Espoo Convention", *UNECE*, 2011
- Burnett, A., "International Environmental Law", *American Society of International Law*, 5 April 2015
- Cashmore, M., , "The role of science in environmental impact assessment: process and procedure versus purpose in the development of theory at Environmental Impact Assessment Review", *Elsevier*, UK, 2004
- Chinkin, C., "A Critique of the Public/Private Dimension", *EJIL*, (Vol. 10, No 2), 1999
- Chinkin, M., C., "The Challenge of Soft Law: Development and Change in International Law", *JSTOR*, 07 Sep., 2014
- Crawford, J., "Revising the Draft Articles on State Responsibility", *Ejil*, 1999
- Crawford, J., Olleson, S., "International and Comparative Law Quarterly, The Continuing Debate on a UN Convention on State Responsibility", *Cambridge University Press*, (Vol. 54, Issue 4), 2008
- Cohen, A., F., "Cosmos 954 and the International Law of Satellite Accidents", *Yale Journal of International Law*, (Vol. 10, Issue 1), 1984
- Contiades, X., Fotiadou, A., "Social rights in the age of proportionality: Global economic crisis and constitutional litigation", *Oxford Academic International Journal of Constitutional Law*, (Vol. 10 Is. 3), 02 July, 2012
- D'Amato, A., "Groundwork for International Law", *108 American Journal of International Law* 650, (Northwestern Public Law Research Paper No. 15-30), 2014

- De Schutter, O., Ramasastry, A., Taylor, M., B., Thompson, R., C., "Human Rights Due Diligence: The Role of States", International Corporate Accountability Roundtable, European Coalition for Corporate Justice, *Canadian Network on Corporate Accountability*, December, 2012
- Dupuy, P., M., "Soft Law and the International Law of the Environment", *Michigan Journal of International Law*, (Vol. 12), Winter 1991
- Dupuy, P., M., "La Responsabilité des états pour les dommages d'origine technologique et industrielle", *AJIL*, (Vol. 74, Is.1), 1980
- Ebbeson, J., Okowa, P., "Environmental Law and Justice in Context", Cambridge University Press, 2009
- Erades, L., "The Gut Dam Arbitration", *Netherlands International Law Review*, (Vol. 16, Issue 2), 01 May, 2009
- Ferstman, C., "Reparation As Prevention: Considering the law and practice of orders for cessation and guarantees of non-repetition in torture cases", *Essex Human Rights Review*, 2010
- Flemme, M., "Due Diligence in International Law", *University of Lund*, Spring, 2004
- Kersten, C., M., "Rethinking Transboundary Environmental Impact Assessment", *Yale Journal of International Law*, (Vol. 34, Is. 1), 2009
- Gearing, T., Jachtenfuchs, M., "Kaleidoscope, Liability for Transboundary Environmental Damage Towards a General Liability Regime?", *Ejil*, 1993
- Jervan, M., "The Prohibition of Transboundary Environmental Harm, An Analysis of the Contribution of the International Court of Justice to the Development of the No-harm Rule", *Pluri Courts*, (Research Paper No. 14-17), August 25, 2014
- Kiss, A., Shelton, D., "Systems analysis of international law: a methodological inquiry", *Netherlands Yearbook of International Law*, (Vol. 17), December 1986
- Kiss, A., Shelton, D., "Strict Liability in International Environmental Law", *George Washington University Law School*, 2007
- Krazl, L., "State responsibility and the environment", *Universiteit Gent*, (LL.M. Paper for the Masters of Law in the European Law), 2011
- Kulkarni, A., "Biodiversity and Sustainable Development: A Critical Analysis", *International Journal of Scientific & Engineering Research*, (Vol. 3, Is. 4), April 2012
- Kourilsky, C., Racz, At., Schaffer, H., "The Sources of Law, A Comparative Empirical Study. National Systems of Sources of Law", *Akademiai Kiado*, Budapest, 1992
- Flemme, M., "Due Diligence in International Law", *University of Lund*, Spring, 2004
- Forte, P., J., "Environmental Due Diligence: A Guide to Liability Risk Management in Commercial Real Estate Transactions", *Fordham Environmental Law Review*, (Vol. 5, N. 2), 2011
- Malone, A., L., "The Chernobyl Accident: A Case Study in International Law Regulating State Responsibility for Transboundary Nuclear Pollution", William & Mary Law School, Faculty Publications, Paper 590, 1987
- McClatchey, D., F., "Chernobyl and Sandoz one decade later: The evolution of state responsibility for international disasters, 1986-1996", *Georgia Journal of International & Comparative Law*, (Vol. 25), 1996,
- Marr, S., "The Southern Bluefin Tuna Cases: The Precautionary Approach, Conservation and Management of Fish Resources", *EJIL*, (Vol. II, No 4), 2000
- McIntyre, O., "The World Court's Ongoing Contribution to International Water Law: The Pulp Mills Case between Argentina and Uruguay", *Water- Alternatives*, (Vol. 4, Issue 2), January, 2011
- Mercouris, P., "Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay): Of Environmental Impact Assessments and "Phantom Experts", *The Hague Justice Portal*, 15 July, 2010
- Milanović, M., "State Responsibility for Genocide: A Follow-Up", *European Journal of International Law*, (Vol.18, Issue 4), September 1st, 2007
- Miller, R., Bratspies, R., M., "Transboundary Harm in International Law: Lessons from the Trail Smelter Arbitration", *Cambridge University Press*, (Washington & Lee Legal Studies Paper No. 2011-30), 2006
- Mordechai, A., R., "Non Liqueur: From Modern Law to Roman Law, Annual Survey of International & Comparative Law", *Golden Gate University Law Digital Commons*, (Vol. 10, Iss. 1, Article 2), 2004
- O'Donoghue, A., "The exercise of governance authority by international organisations : the role of due diligence obligations after conflict.", in *International law and post-conflict reconstruction policy. Post-conflict law and justice. Routledge*, London, 2015
- Peck, C., Lee, R., S., "Increasing the Effectiveness of the International Court of Justice", *Kluwer Law International*, The Hague, 1997
- Plakokefalos, I., "Prevention Obligations in International Environmental Law", *Amsterdam Center for International Law*, 2013-12
- Sexton, G., "The principle of due diligence and the requirement to try to minimize the loss during the waiting period in trade credit insurance", *Association Internationale de Droit des Assurances*, April, 2010

- Signorelli, A., "The Devils Lake Controversy: Why Canada and the United States Need a New Bilateral Understanding in Light of the Evolving Law of International Watercourses", Master of Law, *University of Manitoba*, Winnipeg, 2010
- Schwabach, A., "The Sandoz Spill: The Failure of International Law to Protect the Rhine from Pollution", *Ecology Law Quarterly*, (Vol. 16, Issue 2), March 1989,
- Sliedregt, V., E., Herik, Van Den L., "Introduction: The STL Interlocutory Decision on the Definition of Terrorism – Judicial Ingenuity or Radicalism?", *Leiden Journal of International Law*, 2011
- Smead, E., E., "Sic Utere Tuo Ut Alienum Non Laedas A Basis of the State Police Power", *Cornell Law Review*, (Vol. 21), 2 February, 1936
- Shaw, M., N., "International Law", *Cambridge University Press*, June 2012
- Tanaka, Y., "Reflections on Time Elements in the International Law of the Environment", *Max-Planck-Institut, Zeitschrift fuer Auslaendisches Oeffentliches Recht und Voelkerrecht*, (Vol. 73, N. 2), 2013
- Valenzuela, C., B., "International Court of Justice Decides Costa Rica–Nicaragua Cases (December 16, 2015)", *ASIL*, December 31, 2015
- Voigt, C., "State Responsibility for Climate Change Damages", *Nordic Journal of International Law* 77, 2008
- Roeben, V., "Responsibility in International Law", *Max Planck Yearbook of United Nations Law* (Vol. 16), Bogdandy, A., V., Wolfrum, R., (eds.), Koninklijke Brill N.V., 2012, σελ. 99-158
- White, M., (Justice), "Equity-A General Principle of Law recognized by the Civilized Nations?", *Queensland University of Technology Law and Justice Journal*, (Vol. 4 N. 4), 2004
- Weatherall, T., "The Status of the Prohibition of Terrorism in International Law, Recent Developments", *Georgetown Journal of International Law*, (Vol. 46, No.2), 2015
- Wolfrum, R., "The Principle of the Common Heritage of Mankind", *Max-planck Institute*, 1983
- Wongwuthikun, K., "An Appraisal of Third-Party Mechanisms in Settling International Environmental Disputes", *The University of Dundee*, 2016
- "Jurisdiction Over Nationals", *The American Journal of International Law* (Vol. 29), *American Society of International Law, Cambridge University Press*, 1935, σελ. 519-539
- "No Harm Rule and Climate Change", *Legal Response Initiative*, 24 July 2012
- "Tanker Owners Voluntary Agreement Concerning Liability for Oil Pollution (International Legal Materials)", *American Society of International Law, Cambridge University Press*, (Vol. 8, No. 3), May, 1969
- "Environmental Impact Assessment of Plans, Programmes and Projects, Rulings of the Court of Justice of the European Union", *European Union*, Luxemburg, 2017
- United Nations, "Yearbook of International Law Commission (Vol. II, Part One)", New York, Geneva, 1998
- United Nations, "Yearbook of International Law Commission", Vol. II, Part One, New York, Geneva, 2000
- United Nations, "Yearbook of the International Law Commission (Vol. II, Part I)", 1995,
- United Nations, "Yearbook of the International Law Commission (Documents of the forty-seventh session, Vol. II, Part One)", New York/Geneva, 2006

Δ. Πανεπιστημιακές Διατριβές

- Εργολάβου, Μ., "Η προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος", Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2007
- Κανέλλη, Α., Α., Στόλη, Κ., "Η Περιβαλλοντική Προστασία ως Βασική Συνιστώσα της Διακυβέρνησης της Ανταρκτικής σε σύγκριση με την Αρκτική", Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2017
- Λαφτσίδου, Σ., "Αδικοπρακτική Ευθύνη από την προσβολή του περιβάλλοντος", Διπλωματική Εργασία στο Αστικό Δίκαιο, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη, 2013
- Μίχας, Α., "Το σύστημα των κυρώσεων στο δίκαιο του περιβάλλοντος υπό το πρίσμα των σύγχρονων αξιώσεων προστασίας των περιβαλλοντικών αγαθών", Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2008
- Οικονομάκης, Χ., "Προοπτικές Συγχώνευσης των Διεθνών Περιβαλλοντικών Καθεστώτων για το Όζον και την Κλιματική Αλλαγή", Μεταπτυχιακή Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 2008
- Στεφόπουλος, Γ., Σταθάτου, Μ., "Η αρχή της Προφύλαξης στο Διεθνές και Ευρωπαϊκό Δίκαιο του Περιβάλλοντος", ΠΜΣ Περιβαλλοντική Διακυβέρνηση και Βιώσιμη Ανάπτυξη, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2017
- Τρίμμη, Ε., "Η διασυνοριακή ζημία στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος: από τη διεθνή ευθύνη του κράτους σε συστήματα διεθνούς αστικής ευθύνης. Το παράδειγμα του Πρωτοκόλλου του Κιέβου και η συσχέτιση με την Οδηγία 2004/35/ΕΚ", ΠΜΣ Διεθνών Σπουδών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη, 2007

Ε. Ηλεκτρονικές πηγές και άρθρα

- Διμέλλη, Δ., Οι Διεθνείς Διασκέψεις για το Περιβάλλον, Οικολογία των Πόλεων, διαθέσιμο σε courses.arch.ntua.gr/fsr/.../Οι%20dieuneis%20diaskeceis%20gia%20to%20periballon, (τελευταία πρόσβαση 11/05/17)
- Κατσιμπρα, Ε., Αειφόρος Ανάπτυξη, Ηλεκτρονική Εφημερίδα για την περιφέρεια της Αττικής και το περιβάλλον-Οικopress, 08 Νοεμβρίου 2012, διαθέσιμο σε www.environ-developσελ.ntua.gr/uploads/k_8.pdf, (τελευταία πρόσβαση 08/05/15)
- Παπασταυρίδης, Ε., "Διεθνής Ευθύνη των Κρατών", 2015, διαθέσιμο σε <https://eclass.duth.gr/modules/units/?course=KOM01120&id=3270>, (τελευταία πρόσβαση 03/10/17)
- 'Aspects Of The Iron Rhine Arbitration Case International Law Essay', LawTeacher.net, November, 2013, Web.16 December 2017, διαθέσιμο σε <https://www.lawteacher.net/free-law-essays/international-law/aspects-of-the-iron-rhine-arbitration-case-international-law-essay.php#ftn1>, (τελευταία πρόσβαση 16/12/17)
- Baumgartner, F.,R.,Jones, B.,D., "Positive and Negative Feedback in Politics", διαθέσιμο σε <http://www.unc.edu/~fbaum/books/dynamics/ch1.pdf>, (τελευταία πρόσβαση 24/05/17)
- Bazekuketta, D., "Consent in International Law", Makerere University, February 12, 2015, διαθέσιμο σε <https://dbazekuketta.wordpress.com/2015/02/12/consent-in-international-law/>, (τελευταία πρόσβαση 19/12/17)
- Barandiaran, J., M., "The International regime on Liability and Compensation for oil pollution damage: recent developments, International Oil Pollution Compensation Funds 1971 and 1992", Catania, 13 November, 2003 διαθέσιμο σε http://ec.europa.eu/echo/files/civil_protection/civil/marin/reports_publications/prestige_workshop_catania_documents/session6/presentation_maura.pdf, (τελευταία πρόσβαση 19/12/17)
- Bentham, J., "Principles of International Law (1786-1789/1843), Classics of Strategy and Diplomacy, August 20, 2015, διαθέσιμο σε <http://www.classicsofstrategy.com/2015/08/principles-of-international-law-bentham.html>, (τελευταία πρόσβαση 03/09/17)
- Benvenisti, E., "Margin of Appreciation, Consensus, and Universal Standards", Project on International Courts and Tribunals, διαθέσιμο σε http://www.pict-pecti.org/publications/PICT_articles/JILP/Benvenisti.pdf, (τελευταία πρόσβαση 31/05/17)
- Brown, S., B., "The Alabama Claims Arbitration (An important early arbitration)", 1999, διαθέσιμο σε <http://www.kentlaw.edu/faculty/bbrown/classes/IntlLawFall2008/CourseDocs/AlabamaClaimsArbitration.pdf>, (τελευταία πρόσβαση 19/12/17)
- Borelli, S., "State Responsibility in International Law", Oxford Bibliographies.com, 27 February, 2017, διαθέσιμο σε DOI: 10.1093/OBO/9780199796953-0031, (τελευταία πρόσβαση 08/09/17)
- Boyle, A., "Pulp Mills Case: A Commentary", British Institute of International and Comparative Law, 2010, διαθέσιμο σε https://www.biicl.org/files/5167_pulp_mills_case.pdf, (τελευταία πρόσβαση 15/12/17)
- "Convention for Cooperation in the Protection and Sustainable Development of the Marine and Coastal Environment of the Northeast Pacific (Antigua Convention)", 2002, διαθέσιμο σε <https://wedocs.uneσελ.org/rest/bitstreams/46335/retrieve>, (τελευταία πρόσβαση 24/09/17)
- Convention on International Liability for Damage Caused by Space Objects, https://www.faa.gov/about/office_org/headquarters_offices/ast/media/Conv_International_Liab_Damage.pdf, (τελευταία πρόσβαση 09/08/16)
- "Case concerning Gabčíkovo-Nagymaros project (Hungary v. Slovakia), Judgment of 25 September 1997", ICJ, διαθέσιμο σε <http://www.icj-cij.org/files/case-related/92/7377.pdf>, (τελευταία πρόσβαση 16/10/17)
- Crawford, J., "Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts 2001, Historical background and development of codification", Office of Legal Affairs, United Nations, 2017, διαθέσιμο σε <http://legal.un.org/avl/ha/rsiwa/rsiwa.html>, (τελευταία πρόσβαση 03/10/17)
- "Customary International Law, Rule 22. Principle of Precautions against the Effects of Attacks", International Committee of the Red Cross, διαθέσιμο σε https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule22, (τελευταία πρόσβαση 20/09/17)
- District Court for the District of Columbia, "Applying the sic utere principle to transboundary environmental harm", American University Washington College of Law, USA, διαθέσιμο σε <https://www.wcl.american.edu/environment/.../AmicusB>, (τελευταία πρόσβαση 21/09/17)
- 'Draft articles on Responsibility...with commentaries, 2001', United Nations, 2008, σελ. 31, 4(c), διαθέσιμο σε http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf, (τελευταία πρόσβαση 6/10/17)
- Donoghue, J., E., (Judge), "Obligation under customary international law to exercise due diligence in preventing significant transboundary environmental harm - Environmental Impact Assessment - Notification – Consultation", CIJ/ICJ, σελ. 3 διαθέσιμο σε www.icj-cij.org/files/case-related/150/18858.pdf, (τελευταία πρόσβαση 12/10/17)

- Duhaime's Law Dictionary, Liability Definition: A legal obligation, either due now or at some time in the future, Duhaime.org, διαθέσιμο σε www.duhaime.org/legaldictionary/L/Liability.aspx, (τελευταία πρόσβαση 17/08/16)
- Ellis, J., "Legalisation in International Environmental Law", McGill University, διαθέσιμο σε http://www.academia.edu/15774387/Legalisation_in_international_environmental_law, (τελευταία πρόσβαση 01/10/17)
- Elmqvist T, Folke C, Nyström M, Peterson G, Bengtsson J, Walker B and Norberg J., "Response diversity, ecosystem change, and resilience, *Frontiers in Ecology and the Environment* (Vol. 1, Issue 9)", Ecological Society of America powered by Wiley Online Library, November, 2003, σελ. 488-494, διαθέσιμο σε [http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1890/1540-9295\(2003\)001%5B0488:RDECAR%5D2.0.CO;2/full](http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1890/1540-9295(2003)001%5B0488:RDECAR%5D2.0.CO;2/full), (τελευταία πρόσβαση 18/12/17)
- "Environmental Law Guidelines and Principles on Shared Natural Resources", United Nations Environmental Programme, 1978, Principle 7, διαθέσιμο σε <https://dirittointernazionaledellambiente.files.wordpress.com/2010/03/1978-unesp-principles-shared-resources.pdf>, (τελευταία πρόσβαση 31/05/17)
- Foster, S., "Transboundary Damage in International Law", *Journal of Environmental Law*, February 2004, διαθέσιμο σε DOI: 10.1093/jel/16.3.409, (τελευταία πρόσβαση 04/10/17)
- Garcia, A., F., V., "State Responsibility", (Second Report, DOC. A/CN.4/106), United Nations, February 15th, 1957, διαθέσιμο σε http://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_106.pdf, (τελευταία πρόσβαση 13/12/17),
- General Principles of Tort Law, διαθέσιμο σε http://elearn.unisofia.bg/pluginfile.php/100711/mod_resource/content/1/understanding_torts.pdf, (τελευταία πρόσβαση 09/08/16)
- Handl, G., "The Principle of Equitable Use as applied to internationally shared natural resources: its role in resolving potential international disputes over trans frontier pollution" διαθέσιμο σε <http://rbdi.bruylant.be/public/modele/rbdi/content/files/RBDI%201978-1979/RBDI%201978%20et%201979%20-%201/Etudes/RBDI%201978-1979.1%20-%20pσελ.%2040%20%20C3%A0%2064%20-%20Gunther%20Handl.pdf>, (τελευταία πρόσβαση 29/09/17)
- I.C.J., Nuclear Tests Case (New Zealand v. France), I.C.J., (Summaries of Judgments), διαθέσιμο σε <http://www.icj-cij.org/files/case-related/59/6161.pdf>, (τελευταία πρόσβαση 18/12/17)
- "Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), Organization", διαθέσιμο σε <http://www.ipcc.ch/organization/organization.shtml>, (τελευταία πρόσβαση 15/05/17)
- "International Water Law Project Addressing the future of water law and policy in the 21st century, Other Tribunals - International Water Law Cases, Lake Lanoux Arbitration Case", International Waterlaw Organization, διαθέσιμο σε <http://www.internationalwaterlaw.org/cases/othertribunals.html>, (τελευταία πρόσβαση 25/08/16)
- Jaye, E., "Liability for International Environmental Harm", 27 November, 2013 διαθέσιμο σε DOI:10.1093/OBO/9780199796953-0017, (τελευταία πρόσβαση 04/10/17)
- "Jurisdiction Over Nationals", *The American Journal of International Law*, American Society of International Law Cambridge University Press (Vol. 29), 1935, σελ. 519-539, διαθέσιμο σε DOI: 10.2307/2213641, (τελευταία πρόσβαση 03/12/17)
- Kecskes, G., "The Liability issue and the notion of environmental damage, A starting point of definition, *Studia Juridica et Politica Jaurinensis*, σελ. 19-26, διαθέσιμο σε <http://dfk-online.sze.hu/images/sjppj/2014/1/kecsk%20A9s.pdf>, (τελευταία πρόσβαση 12/12/17)
- Kiss, A., Shelton, D., "Systems analysis of international law: a methodological inquiry", *Netherlands Yearbook of International Law* (Vol. 17), December 1986, σελ. 45-74 διαθέσιμο σε DOI: <https://doi.org/10.1017/S0167676800001562>, (τελευταία πρόσβαση 18/09/17)
- Kriebaum, U., Regulatory Takings, Balancing the Interests of the Investor and the State, *The Journal of World Investment and Trade*, Vol.8 N. 5, October 2007, http://www.univie.ac.at/intlaw/kriebaum/pub_uk_12.pdf, (τελευταία πρόσβαση 11/09/17)
- "Lake Lanoux Arbitration (France v. Spain)", *Ecolex*, διαθέσιμο σε <https://www.ecolex.org/details/court-decision/lake-lanoux-arbitration-france-v-spain-b09cb956-2cb5-479e-ba3a-bbfd4f7b68fc/>, (τελευταία πρόσβαση 22/10/17)
- Leopard, B., D., Alumni, I., "The necessity of the opinion juris in the formation of customary international law, Discussion Paper for Panel on "Does Customary International Law Need Opinio Juris?", University of Nebraska College of Law, διαθέσιμο σε https://law.duke.edu/cicl/pdf/opiniojuris/panel_2-leopard-the_necessity_of_opinio_juris_in_the_formation_of_customary_international_law.pdf, (τελευταία πρόσβαση 16/09/17), σελ. 1-4
- "Learning and Education, Ireland v. United Kingdom (MOX Plant Case)", The Hague Justice Portal, διαθέσιμο σε <http://www.haguejusticeportal.net/index.php?id=6164>, (τελευταία πρόσβαση 22/10/17)

- Lynham, G., "The Sic Utere Principle as Customary International Law: a case of willful thinking?", JCU Law Review, διαθέσιμο σε <http://www.austlii.edu.au/au/journals/JCULawRw/1995/6.pdf>, (τελευταία πρόσβαση 20/09/17)
- Macfarlane, D., "Gut Dam", Wordpress, 25 August, 2013, διαθέσιμο σε <https://danielmacfarlane.wordpress.com/2013/08/25/gut-dam/>, (τελευταία πρόσβαση 16/12/17)
- Mendis, C., "Sovereignty vs. trans-boundary environmental harm: The evolving International law obligations and the Sethusamuduram Ship Channel Project, Nippon Foundation Fellow United Nations", 2006, σελ.10, διαθέσιμο σε http://www.un.org/depts/los/nippon/unff_programme_home/fellows_pages/fellows_papers/mendis_0607_sri_lanka.pdf, (τελευταία πρόσβαση 21/09/17)
- Mitchell, R., B., "Convention on Conservation of Nature in the South Pacific", 1976, International Environmental Agreements IEA Databased Project 2002-2016, University of Oregon, διαθέσιμο σε <https://iea.uoregon.edu/treaty-text/1976-naturesouthpacificentxt>, (τελευταία πρόσβαση 22/09/17)
- "No Significant Harm Rule (User's Guide Fact Sheet Series:N.5), UN Watercourses Convention, 2017 διαθέσιμο σε <http://www.unwatercoursesconvention.org/documents/UNWC-Fact-Sheet-5-No-Significant-Harm-Rule.pdf>, (τελευταία πρόσβαση 15/12/17)
- Nellyat, P., "Accounting for natural capital, Biodiversity integration into developmental plans is crucial for sustainable development", The Hindu, December 09,00:00, Istanbul, 2016, διαθέσιμο σε <http://www.thehindu.com/todays-paper/tp-opinion/Accounting-for-natural-capital/article16780621.ece>, (τελευταία πρόσβαση 26/11/17)
- "No-harm rule and climate change", Legal Response Initiative, July 24th, 2012, διαθέσιμο σε <http://legalresponseinitiative.org/wp-content/uploads/2013/07/BP42E-Briefing-Paper-No-Harm-Rule-and-Climate-Change-24-July-2012.pdf>, (τελευταία πρόσβαση 14/12/17)
- Olsen, M., R., R., "Corporate environmental due diligence and accountability", Det juridiske fakultet, 2016, διαθέσιμο σε <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-53801>, (τελευταία πρόσβαση 08/10/17)
- Payne, C., R., "Australia v. Japan: ICJ Halts Antarctic Whaling(Vol. 18, Issue 9)", ASIL, April 08, 2014, διαθέσιμο σε <https://www.asil.org/insights/volume/18/issue/9/australia-v-japan-icj-halts-antarctic-whaling>, (τελευταία πρόσβαση 20/12/17)
- "Police power American Law", Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/police-power#ref252479>, (τελευταία πρόσβαση 24/05/17)
- Public International Law, An Introduction to Public International Law for Students, Lotus Case Summary, Ruwanthika Gunaratne and Public International Law, διαθέσιμο σε <https://ruwanthikagunaratne.wordpress.com/2012/07/27/lotus-case-summary/>, (τελευταία πρόσβαση 05/11/17)
- Reinhold, S., "Good Faith in International Law", UCL Journal of Law and Jurisprudence (Bonn Research Paper on Public International Law No. 2/2013), May 24, 2013, διαθέσιμο σε SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2269746> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2269746>, (τελευταία πρόσβαση 01/10/17)
- Rosenberg, S., P., "Responsibility to Protect: A Framework for Prevention", Koninklijke Brill NV, Leiden, 2009, διαθέσιμο σε DOI 10.1163/187598509X12505800144837, (τελευταία πρόσβαση 08/10/17)
- Röling, B.V.A., "The law of war and the national jurisdiction since 1945 (Vol. 100)", in: Collected Courses of the Hague Academy of International Law, The Hague Academy of International Law, σελ. 338 διαθέσιμο σε http://dx.doi.org/10.1163/1875-8096_pplrdc_ej.9789028613720.323_456, (τελευταία πρόσβαση 11/12/17)
- Side J., "The North Sea Politics and Environment, The North Sea Conference", Scottish Government Yearbook 1988, διαθέσιμο σε http://www.scottishgovernmentyearbooks.ed.ac.uk/record/23017/1/1988_14_TheNorthSea.pdf, (τελευταία πρόσβαση 31/05/17)
- "Siracusa Principles on the Limitation and Derogation of Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights", United Nations, 1984 διαθέσιμο σε <http://www.uio.no/studier/emner/jus/humanrights/HUMR5503/h09/undervisningsmateriale/SiracusaPrinciples.pdf>, (τελευταία πρόσβαση 24/05/17)
- "Structure, How does the IPCC work?", διαθέσιμο σε http://www.ipcc.ch/organization/organization_structure.shtml, (τελευταία πρόσβαση 15/05/17)
- "The Nuclear Weapons Advisory Opinion (General Assembly Request), International Court of Justice Advisory Opinion: Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons", Ruwanthika Gunaratne and Public International Law, διαθέσιμο σε <https://ruwanthikagunaratne.wordpress.com/2017/04/04/nuclear-weapons-advisory-opinion/>, (τελευταία πρόσβαση 05/11/17)
- Tsagourias, N., "Economic cyber espionage and due diligence", May, 2015, σελ. 2, διαθέσιμο σε http://insct.syr.edu/wp-content/uploads/2015/06/Tsagourias_Due_Diligence.pdf, (τελευταία πρόσβαση /12/17)
- Waite, P., N., "A Critical Assessment of the Concept of Due Diligence in International Law", NYU School of Law, 2011, διαθέσιμο σε http://www.law.nyu.edu/sites/default/files/ECM_PRO_069034.pdf, (τελευταία πρόσβαση 06/10/17)

- "Watercourses Convention User's Guide, No Significant Harm Rule (Fact Sheet N. 5)", United Nations, διαθέσιμο σε <http://www.unwatercoursesconvention.org/documents/UNWC-Fact-Sheet-5-No-Significant-Harm-Rule.pdf>, (τελευταία πρόσβαση 19/12/17)
- Webster M., "Definition of de lege ferenda", διαθέσιμο σε <https://www.merriam-webster.com/dictionary/de%20lege%20ferenda>, (accessed 02/06/17)
- White, M.,(Justice), "Equity-A General Principle of Law recognized by the Civilized Nations? " διαθέσιμο σε <https://lr.law.qut.edu.au/article/viewFile/177/171>, (τελευταία πρόσβαση 10/09/17)
- World Commission on Environment and Development, Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, Oxford University Press, 1987, διαθέσιμο σε <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>, (τελευταία πρόσβαση 22/09/17)
- Yost, C., "A Case Review and Analysis of the Legitimate Expectations Principle as it Applies within the Fair and Equitable Treatment Standard", ANU College of Law Research (Paper No.09-01), March 19, 2009, διαθέσιμο σε https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1364996, (τελευταία πρόσβαση 12/09/17)

Z. Υποθέσεις

- Arbitral Tribunal, *Laura M. B. Janes et al. (U.S.A.) v. United Mexican States case*, November 16th, 1925
- Arbitral Tribunal, *Affaire du Lac Lanoux (Espagne v. France)*, Reports of International Arbitral Awards, 16 November, 1957
- Arbitral Tribunal, *Arbitration regarding the Iron Rhine Railway (The Kingdom of Belgium v. The Kingdom of Netherlands)*, Reports of International Arbitral awards, 25 May, 2005
- Arbitral Tribunal established by Article I of the Treaty of Washington (8 May 1871), *Alabama claims of the United States of America against Great Britain (United States v. Great Britain)*, 14 September 1872
- Arbitral Tribunal, *Arbitration regarding the Iron Rhine Railway (The Kingdom of Belgium v. The Kingdom of Netherlands)*, Reports of International Arbitral awards, 25 May, 2005
- Arbitral Tribunal, *Case concerning Land Reclamation by Singapore in and around the Straits of Johor (Malaysia v. Singapore)*, Reports of International Arbitral Awards, 2005, 1 September, 2005
- Arbitral Tribunal, *Trail Smelter Arbitration (United States v. Canada)*, UN Reports of International Arbitral Awards, 16 April 1938, 11 March 1941
- Arbitral Tribunal, *J. J. Boyd (U.S.A.) v. United Mexican States case*, October 12th, 1928,
- Arbitral Tribunal, *William E. Chapman (U.S.A.) v. United Mexican States case*, October 24th, 1930
- Arbitral Tribunal,., *Award between the United States and the United Kingdom relating to the rights of jurisdiction of United States in the Bering's sea and the preservation of fur seals*, Reports of International Arbitral Awards, 15 August, 1893
- Arbitral Tribunal,., *Gentini Case*, Reports of International Arbitral Awards, 1903
- Permanent Court of International Justice, *The Lotus Case (France vs Turkey)*, 1927
- Permanent Court of Arbitration, *(Ireland v. United Kingdom OSPAR Arbitration)*, 1996
- U.N.R.I.A., *Island of Palmas case (Netherlands, USA)*, Reports of International Arbitral Awards, 4 April, 1928
- Court of Appeal, *Regina v. Cambridge Health Authority*, UK, 10 of March, 1995
- European Court of First Instance, *Case Artogodan GmbH v Commission of the European Communities, T-74/00*, 2002
- European Court, *Cassis de Dijon Case 120/78*, European Court Reports, 20 February, 1979
- European Court, *Federation Charbonnière de Belgique v High Authority of the European Coal and Steel Community Case 8/55*, European Court Reports, 16 July, 1956
- House of Lords, *John Rylands and Jehu Horrocks v. Thomas Fletcher Case*, United Kingdom, 1868
- House of Lords, *Donoughue v. Stevenson case*, , 1932
- International Center for Settlement of Investment Disputes, *Sempra Energy International v. Argentine Republic, International Center for Settlement of Investment Disputes*, Washington D.C., September 28, 2007
- Interamerican Court of Human Rights, *Velasquez Rodriguez case*, , July 29th, 1988
- International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, *Prosecutor v. Dusko Tadic Case*, 1999
- International Court of Justice, *North Sea Continental Shelf Cases, Germany v Denmark and the Netherlands*, 1969
- International Court of Justice, *Continental Shelf Case (Libya v. Malta)*, 1985
- International Court of Justice, *Fisheries Jurisdiction (U.K. v. Iceland, Federal Republic of Germany v. Iceland)*, 2 February, 1973

- International Court of Justice, *North Sea Continental Shelf Cases, Germany v Denmark and the Netherlands*, 1969
- International Court of Justice, *The Corfu Channel case (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania)*, Judgement of April 9th, 1949
- International Court of Justice, *Case concerning the Gbasikovo-Nagymaros Project (Hungary v. Slovakia)*, I.C.J. Reports, 25 September, 1997
- International Court of Justice, *United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran Case (United States of America v. Iran)*, 1979
- International Court of Justice, *Case Concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. Usa)*, 1986
- International Court of Justice, *Loizidou Case, Case Concerning Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, 2005
- International Court of Justice, *Jurisdictional Immunities of the State ((Germany v. Italy: Greece intervening)*, I.C.J. Reports, February 3rd, 2012
- *International Court of Justice, Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, Reports, 2005
- International Court of Justice, *Case concerning the Barcelona Traction Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain)*, I.C.J. Reports, February 5th, 1970
- International Court of Justice, *Certain Activities carried out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua and Construction in Costa Rica along the San Juan River (Nicaragua/ Costa Rica)*, I.C.J. Reports, 16 December, 2015
- International Court of Justice, *Whaling in the Antarctic (Australia v. Japan: New Zealand intervening)*, Summary of the Judgment, I.C.J., 31 March, 2014
- International Court of Justice, "Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons", Advisory Opinion, I.C.J. Reports, 1996
- International Court of Justice, *Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay)*, 2010
- International Tribunal for the Law of Sea, *Mox Plant case (Ireland v. United Kingdom)*, 2001
- International Tribunal of the Law of Sea, *Southern Bluefin Tuna case (New Zealand v. Japan; Australia v. Japan)*, 1999
- International Tribunal for the Law of Sea, *Case concerning Land Reclamation by Singapore in and around the Straits of Johor (Malaysia v. Singapore Provisional Measures)*, I.T.L.O.S. Order, 8 October, 2003
- Permanent Court of International Justice, *Case relating to the Territorial Jurisdiction of the International Commission of the River Oder (United Kingdom, Czechoslovakia, Denmark, France, Germany, Sweden v. Poland)*, 1929
- Permanent Court of International Justice, *Diversion of Waters from the River Meuse Case, Netherlands v Belgium*, 1937
- Permanent Court of International Justice, *Chorzow case (Germany v. Poland)*, 1928
- Permanent Court of International Justice, *Treatment of Polish Nationals and Other Persons of Polish Origin or Speech in the Danzig Territory*, Advisory Opinion, 4 February, 1932
- Supreme Court of United States, *New Jersey v. New York*, May 4th, 1931
- Supreme Court of United States, *Case Sligh v. Kirkwood*, 1915
- *Aldred v. Benton T. Case*, 1610

Η. Αποφάσεις, Ψηφίσματα, Συμβουλευτικές Γνώμες Δικαστηρίων

- General Assembly Resolution 43/53, United Nations, 6 December 1988
- General Assembly Resolution 2625 (XXV), United Nations, 24 October 1970
- General Assembly Resolution 18/1962, "Declaration of Legal Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space", United Nations, 1962
- General Assembly Resolution 37/7, "World Charter for Nature", United Nations, 1982
- International Court of Justice, "Legality of the Threat of Nuclear Weapons", Advisory Opinion, 1996
- International Court of Justice, "Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations", Advisory Opinion, 1949

- International Court of Justice, "Interpretation of Peace Treaties with Bulgaria, Hungary and Romania", of 30 March", Advisory Opinion, 1950
- Seabed Disputes Chamber of the International Tribunal for the Law of the Sea, "Responsibilities and Obligations of States sponsoring persons and entities with respect to activities in the Area", Advisory Opinion, 1 February, 2011
- Weeramantry, C., G.,(Judge), "Threat or Use of Nuclear Weapons", Dissenting opinion, I.C.J., 1996

Θ. Καταστατικά Δικαστηρίων

- Καταστατικό Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, Σαν Φρανσίσκο, 1945

I. Συμβάσεις-Πρωτόκολλα-Οδηγίες

- Convention for Cooperation in the Protection and Sustainable Development of the Marine and Coastal Environment of the Northeast Pacific (Antigua Convention), 2002
- United Nations Framework Convention on Climate Change, United Nations, 1992
- Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer, Vienna, 1985
- Convention on Biological Diversity, United Nations, 1992
- Convention on the Law of Sea, United Nations, 1982
- Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution, United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), Geneva, 1979
- Convention on the Transboundary Effects of Industrial Accidents, United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), Helsinki, 1992
- Convention for the Protection of the Marine Environment and the Coastal Region of the Mediterranean, Barcelona, 1995
- Convention on International Liability by Damage caused by Space Objects, 1972
- Σύμβαση για το Δίκαιο της Θάλασσας, 1982
- Basel Convention of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and their Disposal, 1969
- Convention on Third Party Liability in the field of Nuclear Energy, Paris, 1960
- Brussels Supplementary Convention (Convention of 31st January 1963, Supplementary to the Paris Convention of 29th July 1960), Brussels, 1963
- Convention on the Liability of Operators of Nuclear Ships, Brussels, 1962
- Convention on the Conservation of Antarctic Marine Living Resources, Australia, 1980
- Convention on Civil Liability for Damages Resulting from Activities Dangerous to the Environment (Lugano Convention), 1993
- United Nations Convention on the Non navigational Uses of International Watercourses, New York, 1997
- Protocol on Liability and Compensation for Damage resulting from Transboundary Movement of Hazardous Wastes and their Disposal, 1999
- Protocol on Environmental Protection to the Antarctic Treaty, Madrid, 1991
- Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change, United Nations, 1997
- Directive 2004/35/CE of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on Environmental Liability with Regard to the Prevention and Remedying of Environmental Damage

K. Διακηρύξεις, Εκθέσεις-Συστάσεις, Σχέδια Άρθρων

- The Rio Declaration on Environment and Development, UNCED, Rio, 1992
- Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Ανθρώπινο Περιβάλλον, Στοκχόλμη, 1972
- Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, Ρίο, 1992
- United Nations Chapter ή Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών
- World Charter for Nature, 1982 ή Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών για τη Φύση, 1982
- International Convention on Civil and Political Rights
- European Convention of Human Rights
- World Summit on Sustainable Development, Johannesburg, 2002

- Brundtland, G., H., Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, UN-documents.net, 20 March, Oslo, 1987
- Principles Concerning Transfrontier Pollution, Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), 1974
- Recommendation of the Council on Principles concerning Transfrontier Pollution, C(74)224, OECD, 14 November, 1974
- Helsinki Rules on the uses of the Waters of International Rivers, London, 1967
- UNEP Compendium on Human Rights and the Environment, Center for International Environmental Law, 2004
- Code of Practice on the International Transboundary Movement of Radioactive Waste, IAEA, November 13, 1990
- OECD Guidelines for Multinational Enterprises, OECD, 2011
- I.L.C., Draft Articles on Prevention of Transboundary Harm from Hazardous Activities, United Nations, 2001
- I.L.C., Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, 2001
- I.L.C., Draft principles on the allocation of loss in the case of transboundary harm arising out of hazardous activities, 2006